

શ્રી યશોવિજયજી
જૈન ગ્રંથમાળા
દાદાસાહેબ, ભાવનગર.
ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨
૩૦૦૪૮૪૬

જય હિન્દ

જ ય હિન્દ

સંપાદકો
વિઠ્ઠલભાઈ કે. ઝવેરી : : સોત્રી એસ. ખાટલીવાળા

અનુવાદક
કરસનદાસ માણેક

જન્મભૂમિ પ્રકાશન મંદિર
૧૩૮, મેડોઝ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૧

ડિસેમ્બર ૧૯૪૫

મૂલ્ય
ત્રણ રૂપિયા

મુદ્રક :

ચંદુલાલ જોશીલાલ વ્યાસ
સ્વાશ્રય મુદ્રણાલય
સૌરાષ્ટ્ર રોડ : રાણપુર

પ્રકાશક :

અમૃતલાલ પ્રભાશંકર સાતા
જન્મભૂમિ પ્રકાશન મંદિર
૧૩૮, મેડોઝ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૧

જય હિન્દ

આઝાદ હિન્દ ફોજની ઝાંસીની રાણી
ટુકડીમાંની એક વીરાંગનાની રોજનીશી

આઝાદ હિન્દ ફોજના સૈનિકોના કુટુંબો
માટે શરૂ થયેલ રાહત ફંડના લાભાર્થી

‘જય હિંદ’ એ આપણી
રાષ્ટ્રિય સલામી છે...

રેંટિયાના ચિહ્નવાળી ત્રિરંગી
પત્તાકા એ આપણો રાષ્ટ્રિય
ધ્વજ છે.

ટાગોરનું ‘જય હો’ ગીત
એ આપણું રાષ્ટ્રગીત છે.

ટિપુ સુલતાન સાથે જેના
સ્મરણે સંકળાયેલાં છે-એ
વાદ્ય આપણું સંકેતચિહ્ન છે.

‘ચલો દિલ્લી’ એ આપણો
યુદ્ધનાદ છે; અને ઇન્કિલાબ
ઝિન્દાબાદ તથા આઝાદ
હિંદ ઝિન્દાબાદ એ આપણાં
સૂત્રો છે.

વિશ્વાસ-એકતા-બ લિ દા ન
એ આપણો ધ્યેયમંત્ર છે.

આરઝી હકૂમતે આઝાદ હિંદ
(આઝાદ હિન્દની કામચલાઉ સરકાર)

હિંદમાંના અને હિંદ ખહારના
તમામ
ક્રાન્તિવીરોને
જેમણે
૧૯૪૨-૪૫ના
હિંદ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં
સક્રિય રીતે ભાગ લીધો

પ્ર વે શ ક

અલદેશ અને સિયામના મારા છેલ્લા પ્રવાસે મને સુભાષ બોઝની આઝાદ હિંદ સરકાર સાથે સંબંધ ધરાવતાં માનવીઓ અને સામગ્રીઓના સંપર્કમાં મૂકી દીધાં; એટલું જ નહિ, પરંતુ વતનમાં પાછા ફર્યા પછી પણ એ સંબંધના કેટલાક બીજા સંપર્કોનું ખાસ લક્ષ એ પ્રવાસને કારણે મારા પ્રત્યે ખેંચાયું. આ લખાણ પ્રસિદ્ધ થાય છે તેની સામગ્રી આ રીતે પ્રાપ્ત થઈ. જે પ્રસિદ્ધિની, એ સામગ્રી, ખૂબ અચ્છી રીતે હકદાર હતી, તે આજે એને મળી રહી છે એ જોઈને હું આનંદું છું.

ઇતિહાસકારને ઘટનાઓનો કે એ ઘટનાઓમાં એતપ્રોત થયેલી વ્યક્તિઓનો સીધો સંપર્ક ન જ હોય. એ તો પોતાની પાસેની વિવિધ સામગ્રીઓને નીર-ક્ષીર-ન્યાયે જુએ, ચકાસે અને છણે; અને એ સંશોધનકાર્યમાંથી ઇતિહાસનું સર્જન કરે. નોંધપોથી એ. મોટે ભાગે, એના લખનારે રોજ-બ-રોજ જોયેલી અને અવલોકેલી ઘટનાઓની નોંધ છે. પરિણામે, નોંધપોથી એ ઇતિહાસ જ છે—એક એવો ઇતિહાસ—કે જેમાં સત્યની પવિત્રતાનું સંરક્ષણ ખૂબ વધારે પ્રમાણમાં થયેલું હોય છે. મને ખાતરી છે કે, આ બધું જોતાં, આ નોંધપો-થીના પ્રકાશનને જાહેર જનતા વધાવી લેશે.

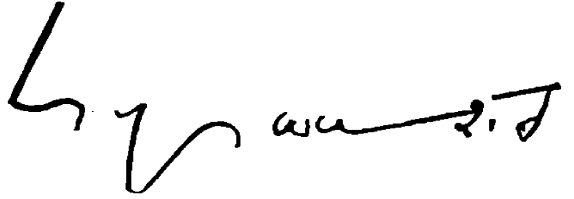
એક વાર ફરીથી મારે ભારપૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે આ પ્રકાશન એ ફક્ત ઘટનાઓની સાદીસીધી નોંધ જ છે... અને એ જ એનો આશય છે. યુદ્ધ-કાળ ચાલુ હોત, તો, રખેને એના પ્રકાશનને કારણે યુદ્ધના સંચાલન ઉપર અસર થાય એ વિચારે, મેં પ્રકાશકને આ પ્રકાશન ન કરવાની સલાહ આપી હોત; પરંતુ યુદ્ધ હવે પૂરું થયું છે; એટલે હવે સ્મૃતિઓ ઝાંખી થઈ જાય અને અતિશયોકિત કે વિભૂતિપૂર્ણતા તત્વો એમાં છાનાંછપનાં દાખલ થઈ જાય તે પહેલાં એને સત્વર જ મુદ્રાંકિત કરી દેવી જોઈએ. આ પ્રકાશને એ બંને દોષોને અળગા રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

હવે સુભાષબાબુ અને એમની આઝાદ હિંદ સરકારને માટે એક શબ્દો. સુભાષબાબુએ આઝાદ હિંદ સરકારની સ્થાપના કરી અને એવાં બીજાં પગલાં લીધાં તે જેમને ન ગમ્યાં હોય એવા લોકો હિંદમાં છે. એમને એમનું દૃષ્ટિબિન્દુ અખત્યાર કરવાનો અધિકાર છે. પરંતુ તે લોકોને પણ, અને સુભાષબાબુનાં કદ-રમાં કદર વિરોધીઓને પણ, ન્યાયને ખાતર, સુભાષબાબુના હેતુઓની ઉગ્રતા, એમણે ખેડેલ ઐતિહાસિક જોખમ, અને આઝાદ હિંદ સરકારના એમના સાહ-સને અંગે એમણે આપેલ ભવ્ય આત્મબોગનો સ્વીકાર તો કરવો જ પડશે.

હેલા બે સૈકાઓથી આપણને આપણા શાસકોએ નિઃશસ્ત્ર બનાવી દીધા છે. શસ્ત્ર ઉપાડતાં આપણે ડરીએ છીએ. આપણને લાગે છે કે સશસ્ત્ર બનીને આપણી સ્વાધીનતા માટે લડવાનું આપણાથી ન બની શકે. સુભાષે આપણને અને આખી દુનિયાને પુરવાર કરી અતાવ્યું છે કે, આપણો એ સંદોલકક્ષણિક છે. આપણે વ્યાપારીઓ અને કારકૂનો સુધ્ધાં, આપણી છોકરીઓ સુધ્ધાં, આયુધો ઉપાડી શકીએ છીએ અને લડી શકીએ છીએ.

આપણી કેમી સમસ્યા, આહારની સમસ્યા, ભાષાની સમસ્યા—અને એવી એવી અનેક સમસ્યાઓને એમણે ઉકેલી અતાવી છે. પૂર્વ એશિયાનો એમનો આ પ્રયોગ, એ આપણી પ્રજાના ભાવી કાર્યક્રમ માટેની દોરવણીની એક નવી પ્રેરણા છે. આઝાદ સરકારના પૂર્વ એશિયાના પ્રયોગે આપણને ધણું શીખવ્યું છે અને આપણી આંખો ઉઘાડી છે. આપણે આપણને ધારી બેઠા હતા તેના કરતાં વધારે ધરખમ, વધારે સશક્ત અને સારા, અને સ્વાધીનતા માટે વધારે સુયોગ્ય છીએ, એ વાતનું એણે આપણને ભાન કરાવ્યું છે. આપણો દેશ સુભાષ-આપ્તનો ઋણી બન્યો છે. એમણે હિંદમાં જે કેં કયું કરાવ્યું છે, તેને માટે તો આપણે એમના ઋણી હતા જ: પરંતુ પૂર્વ એશિયામાં એમણે જે કયું છે તેણે તો આપણને એમના ખૂબ ખૂબ વધારે ઋણી બનાવી મૂક્યા છે.

સુભાષબાપુ ઝિન્દાબાદ ! ઇન્કિલાબ ઝિન્દાબાદ ! જય હિંદ !

પ્રિય ભાઈ,

સપ્ટેમ્બર ૨૯, ૧૯૪૫

એક મહામોહી ચીજ તમને મોકલું છું—હિન્દી સ્વાતંત્ર્ય માટેનાં આપણાં યુદ્ધ દરમિયાનના કટોકટીના કેટલાક મહિનાઓની મારી નોંધપોથી. આનો કોઈ પણ ઉપયોગ કરવાની તમને છટ છે—એમ કરવાથી દેશનું કલ્યાણ સધારી એમ તમને લાગતું હોય તો.

આના કોઈપણ એક ભાગને પ્રસિદ્ધ કરવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો તેમ પણ તમે કરી શકો છો—તમને યોગ્ય લાગે તે રીતે.

મારી શરત તો ફક્ત એક જ છે. આની પ્રસિદ્ધિથી આપણી આઝાદીનાં આંદોલનને વેગ મળવો જોઈએ. આ શરતે આ આખીય સામગ્રીની કુલ મુખ્તયારી તમારી છે.

જય હિંદ !

તમા રી ભગિની

મ—

અ નુ ક્ર મ

ભારેલો અગ્નિ	૧	હુકૂમત-એ-આઝાદ હિંદ	...	૬૪
ભબૂકતી જવાળા	૫	અલો દિલ્લી	...	૮૬
આઝાદીની ઉષા	૩૬	એસરતાં પૂર	...	૧૧૮

જય હિન્દ

હિંદની એક અપ્રસિદ્ધ વીરાંગનાની રોજનીશીનાં આ થોડાંક પાનાં છે. પૂર્વ એશિયામાં હિંદી આઝાદીને ખાતર જે એક યશસ્વી મહાક્ષારત સર્જાયું તે આ વીરાંગનાએ નજરો-નજર દીઠેલું.

૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરના વાવટોળસમા દિવસોમાં અને તે પછી, બ્રિટિશ સલ્તનતના કડાકા ખેલતા, આ મહિલાએ કાનોકાન સાંભળેલા.

મલાયા અને બ્રહ્મદેશમાં એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી પીતલભર્યાં જાપાનીઓનાં ઘાડાં ફરી વળતાં એ વીરાંગનાએ દીઠેલાં; અને સ્વતંત્ર હિંદની આરઝી હકૂમત તથા અમર આઝાદ હિંદ ફોજની જનેતા સમી કાન્તિના ઉદયને પણ એણે દીઠેલો. એ કાન્તિના ઉદયકાળે એ હાજર હતી. એના મધ્યાહ્નકાળને ઝગારા મારતો પ્રકાશ પણ એણે માણ્યો. અને છેલ્લે એના સાયંકાળના સુદીર્ઘ ઓળાઓને આવનારી કાળરાત્રીના ધીરે ધીરે ગાઢ બનતા જતા અન્ધકારમાં સમાતાં પણ, એણે દીઠા.

આરામખુરસીમાં આળોટનાર કોઈ આત્મવૃષ્ટિ માનવીની આ રોજનીશી નથી; નથી કોઈ સમાજની ટીંગણીના અંતરની ધુન્નસૃષ્ટિ કે નથી કોઈ સિદ્ધહરત અખબારનવેશનો હાથ-કસબ. ઝાંસીની રાણી દુકડીની સંગાથે હાથમાં બંદૂક લઈને લડવા નીકળેલા એક કાન્તિવાદી હિંદી યુવતીની આ છે એક સીધીસાદી, અનુભવસિદ્ધ અને રંજરોગાન વચરની કથા.

અલંકારોની એને આવશ્યકતા નથી. એ વીરાંગના ઇચ્છતી હતી ફક્ત એટલું કે—‘જય હિંદ’નો નાદ...અને સુક્તિ-સંજ્ઞામના ખેલણદારા એશિયાના ત્રીય લાખ હિંદીઓનાં અંતરોમાં એ નાદે કરીને ઊઠતી સ્વપ્રસૃષ્ટિ...એ બધું એના સાચા અને વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં આપણા દેશવાસીઓ પાસે રજૂ થાય.

આમાં અમે જો કે ‘પણ ક્યું’ હોય તો તે ફક્ત એટલું કે કાર્યકરોના નામોને અમે કાળજીપૂર્વક કાઢી નાખ્યાં છે અને દેખીતાં કારણોસર અત્યારે જે સામગ્રીની પ્રસિદ્ધિ અનિષ્ટ ગણાય, તેને અમે આ પ્રકાશનમાંથી ખાતલ રાખી છે. —સંપાદકો

અનુવાદકના એ શબ્દ

જય હિન્દનું અગ્રેણ પુસ્તક હાથમાં આવ્યું કે તરત જ વાંચી ગયો-એક જ બેઠકે. મનમાં થયું કે આને ગૂંજરાતીમાં ઉતારવું જોઈએ. મુ. અમૃતલાલ શેઠને કાને આ ઇચ્છા પહોંચી. એમણે પણ સંમતિ આપી...

અનુવાદનું કામ ચાલવું હતું તે દરમિયાન મારે મુંબઈની બહાર જવાનું થવાથી પૃષ્ઠ ૬૩-૮૪ તથા પૃષ્ઠ ૧૨૪-૧૨૬ સુધીનો અનુવાદ શ્રી દિલીપ કોઠારીએ કર્યો છે, જે માટે તેમનો આભારી છું. વળી હસ્તપ્રતને પ્રેસમાં મોકલતાં પહેલાં તેને તપાસી જવાની, તેના ખૂફ જોવાની મહેનત શ્રી જીવનલાલ બનીએ લીધેલ છે જેની સાક્ષાર નોંધ લેવી ઘટે છે.

મારેલો અગ્નિ

ફેબ્રુઆરી ૧, ૧૯૪૨

મારી આસપાસ, સર્વત્ર, હૃદયને હલમલાવી મૂકે એવી ઘટનાઓ ઘડાઈ રહી છે. એ બધાને નિયમિત રીતે આ નોંધપોથીનાં પાનાં ઉપર અંકિત કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. નોંધપોથી રાખવાનો વિચાર તો મેં આ પહેલાં બણીયે વાર કર્યો છે, પરંતુ થોડો વખત એ શુભ સંકલ્પ પ્રમાણે કામ ચાલે અને પછી એ બધું ભૂલી જવાય.

મહાસત્તાઓનો યુરોપીય સંગ્રામ બહુ દૂર લાગતો હતો: હજારો માઈલ દૂર, અને મનથી તો લાખો માઈલ દૂર; પરંતુ હવે તો, એક જ ઝપાટે આ ‘દૂર પૂર્વ’ની પૃથ્વી એની જવાબાઓમાં ઝીંકાઈ ગઈ છે. ખ્રિસ્તનું પ્રચંડ નૌકાદળ પ્રશાંતની અમારી સાગરસપાટી ઉપરથી લગભગ અદૃશ્ય જ થઈ ગયું છે. પૂર્વની દુનિયા હવે એમના હાથમાંથી સરકતી જાય છે. ખ્રિસ્તનો સૂરજ કદી આથમતો જ નથી એમ કહેવાતું; હવે એને ઊગવા માટે પણ કોઈ સ્થાન નહિ રહે. લાગે છે કે હવે એ સદા આથમેલો જ રહેશે.

હવે બધાને ભાન થતું જાય છે કે ખ્રિટિશ સામ્રાજ્ય એ કેં અભેદ વસ્તુ નથી. પરાજય અને અપમાન ખ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ધ્વજને પણ કલુષિત કરી શકે છે. ગયે વરસે, ૭મી ડિસેમ્બરે, જાપાનીઓએ પર્લ હારબર ઉપર પહેલો હા કર્યો. ૧૩મીએ ગુઆમ પડ્યું. ૨૨મીએ વેઈકિ ટાપુઓ. ૨૫મીએ હોંગકોંગ અને ૨૭ જાન્યુઆરીએ મનિલા. પેનાંગ તો ૨૦મી ડિસેમ્બરથી જ જાપાનના હાથમાં છે. કલકત્તા-ઉદ્યોગનું મથક છપોહ ૨૯મી ડિસેમ્બરે પડેલું.

અજ્ઞેય ખ્રિટિશ શાહીવાદીઓ આજે ઊભી પૂછડીએ નાસી રહ્યા છે. હવાઈ જહાજોના મથકો અને બંદરો ઉપર આજે ભીડ જામી છે—એકબીજાને ગૂંગળાવી નાખે એવી ભીડ. દુનિયા જેમને સિંહ જેવા સમજાતી હતી એ પામરો આજે, ગભરાયેલ ઊંદરો જેમ આધુન્યવળું જોયા વગર નાસે, એમ નાસવા જ માંડ્યા છે. જાપાનીઓ એમની બરાબર પાછળ પડ્યા છે. અફઘાનિસ્તાન અને અત્યાચારોની કહાણીઓ મારા કાનમાં પડી રહી છે. મારી

આસપાસ જે ત્રાસ અને ભય પ્રવર્તી રહ્યા છે તેમાં હું પણ જકડાઈ ગઈ છું ...અને મને પણ થાય છે કે નાસી છૂટું !

પણ નાસી છૂટીને ય તે જાઉં ક્યાં ? કોની પાસે ? કેવી રીતે ? ના. હું નાસી નહિ જાઉં. હું તો જ્યાં છું ત્યાં જ રહીશ. મારા પતિ આવે અને મને અહીં નું જીવન તો એમને શું થાય ? એમને ભય વચ્ચે મૂકીને હું સલામતી શોધવા ચાલી નીકળું ? એમણે મને કહ્યું હતું—જતી વેળા—કે આપણે સિંગાપુરમાં જ મળીશું. હું સિંગાપુરમાં જ રહીશ. એમની પ્રતીક્ષા કર્યા કરીશ. ભલે આસમાન તૂટી પડે !

‘પોટેશ્યમ સાયેનાઈડ’ની એક શીશી તો મેં મેળવી જ લીધી છે. જાપાનીઓ મારું શિયળ લૂંટવાની કોશિશ કરશે તો...તો એ શીશી મારી સાથી ખનશે. તમે ક્યાં હશો, અત્યારે, મારા દેવ ? તમે મારા અંતરના બોલને અત્યારે સાંભળી શકતા હો તો કેવું સારું...તો એક વાતની તમને ખાતરી થઈ જાય કે નિર્દયમાં નિર્દય અત્યાચારી સામે પણ હું સ્વસ્થ રહી શકીશ. તમારી આંખરુ ઉપર અને આપણા કુળના નામ ઉપર હું કલંક આવવા નહિ દઉં.

આ સિંગાપુરમાં જીવવું હવે તો ખરેખર બહુ જ ખર્ચાળ બન્યું છે. ભાવ તો વધતા જાય છે—અજબ રીતે. બધું જ મોંઘું છે. અને ખાધા-ખોરાકીનું ખર્ચ તો, મારી પાસે જે થોડાક પૈસા છે તેને પૂરે અડધથી ખતમ કરવા માંડ્યું છે. મારે કોઈ નોકરીની તલાશ કરવી જોઈએ પણ નોકરી છે ક્યાં ? જે ધરતી ઉપર ઊભી છું, એના ઉપર તો ધરતીકંપ આવું આવું થઈ રહ્યો છે. ધરતી તો એવા ભયની કલ્પનાથી અત્યારથી જ ધ્રુજી રહી છે.

ફેબ્રુઆરી ૧, ૧૯૪૧

થાઈ તરફથી જાપાનીઓ બ્રહ્મદેશમાં ઘૂસી રહ્યા છે. ‘મર-યુષ્ઠ, તેવોર અને મૌલમીન ઉપર જામ્બોની ઝડીઓ વસી રહી છે. મૌલમીન તો જાપાનીઓના હાથમાંયે ગયું. મર્ત્યાન ટકી રહેવા માટે બહાદુરીભર્યા પ્રયત્નો કરી રહ્યાં છે. પણ કેટલા દહાકા ?

લોકો નાસી રહ્યા છે—મલાયાના દુબતા વહાણને છોડી છોડીને. જાપાની વિજેતાનો રસ્તો સાફ છે. બ્રિટિશ અમલદારો, એમની પત્નીઓ, એમનાં બાળકો—કોઈ નાસી છૂટ્યાં અને કોઈ નાસી રહ્યાં છે. અમારા સિંગાપુર

ભારેલો અગ્નિ

ઉપર જપાનીઓએ ત્રણ દિશાઓ તરફથી આક્રમણ માંડ્યું છે—આટુ પહાડ, કલુઆંગ અને મરસીંગ તરફથી. મલાયાની ધરતીથી અમને એ જોતજોતામાં વિખૂટું પાડી દેશે. શહેરને અમે બચાવી શકીશું? બ્રહ્મદેશમાં પેશુ અને સિતાંગવેલી ઉપર જપાનનાં દળો ઊભરાઈ રહ્યાં છે.

સત્તાધીશો તો હજી એ ડિંગો માર્યા કરે છે કે સિંગાપુર ‘અભેદ’ છે. પણ એમના ઉપર હવે ઇતખાર રાખે છે કોણ? એમની આજરુ ધૂળમાં મળી ગઈ છે. પણ મલાયાવાસીઓ અને હિંદીઓ પ્રત્યેની એમની તુમાખી હજી એવી ને એવી જ છે.

ભાગો ! ભાગો ! નાસભાગની વાત સિવાય બીજી કોઈ વાત જ કાને પડતી નથી ! ગમે ત્યાં, ગમે તે રીતે, પણ અહીંથી નાસી જાઓ ! નાસી જઈને કોક એવે ઠેકાણે પહોંચો કે જ્યાં જપાનીઓનો પંજો આપણા ઉપર ન પડે ! એ જ છે અત્યારે બ્રિટિશરોની મનોદશા.

મને લાગે છે કે જપાનીઓ સિંગાપુર લઈ લેશે તે પહેલાં હિંદી વસતિનો અર્ધો ભાગ મલાયામાંથી પલાયન કરી ગયો હશે. બ્રિટિશ ગુલામીએ આપણને મેંઢા જ બનાવી મૂક્યાં છે ને !

ફેબ્રુઆરી ૧૫, ૧૯૪૨

છેલ્લા કેટલાએક દિવસો થયાં આ નોંધપોથી લખવાની મને કુરસદ જ નથી મળી. બનવાનું હતું તે બની ગયું છે. અભેદ કિલ્લો ભેદાઈ ગયો છે. સિંગાપુર ઉપર હવે બ્રિટનનો ધ્વજ ફરફરતો નથી. બ્રિટિશ નૌકાદળના આ મથકને આંધવા ૪૫ કરોડ રૂપિયાનો ધુમાડો થયેલો. આજે એ આખું ને આખું, અકબંધ, જપાનીઓના હાથમાં જઈ પડ્યું ૧૫૦૦૦ બ્રિટિશ સૈનિકો, ૧૩૦૦૦ ઓસ્ટ્રેલિયન સૈનિકો અને ૩૨૦૦૦ હિંદી સૈનિકો—સૌ હથિયાર હેઠાં મેલીને શરણે થઈ ગયા. મલાયાના પ્રકૃતિરમ્ય પ્રદેશો અને ૫૦ લાખ માનવીઓ આમ, પાંપણના પલકારામાં, જપાનના હાથમાં આવી ગયાં !

લોકો ગભરાઈ ઊઠ્યાં છે, પણ રસ્તે જતાં આજે ઓછામાં ઓછા છ સાત જણાએ મને ઊભી રાખીને એક વાતની નિરાંત તો બતાવી જ કે જપાનીઓએ હજી સુધી તો કશું જ અધમ વર્તન ક્યું નથી.

જગતની ક્લાઈ અને જગતના રખરનું મોટામાં મોટું ઉત્પાદક મલાયા— ૭૮% ક્લાઈ અને ૪૩% રખર—આજે જપાનનું બન્યું.

આખી પરિસ્થિતિનું મારે સરવૈયું કાઢવું જોઈશે. જાપાનીઓ વિજયી બન્યા એથી હું ખુશી થઈ છું ? ખુશી થઈ છું, એમ હું પ્રામાણિકપણે નથી કહી શકતી. શ્રી. જ. ખુશી થયા છે અને શા માટે, તે, આજે મને એ દલીલો દઈ દઈને સમજાવતા હતા. એમનું વલણ નિર્ણયાત્મક છે...મારું એથી ઝલકું. સંભવ છે કે હું જરા વધારે દીર્ઘદષ્ટિવાળી થવા માગતી હોઉં. મલાયાની ધરતી ઉપર ઊતરેલી આ નવી પીડા-એની અસરને પૂરેપૂરી સમજ્યા-સારવ્યા વગર, કાંઈ પણ નિશ્ચિત વલણ કેમ લઈ શકાય ?

શ્રી. જ. એમના કહેવા પ્રમાણે જાત-અનુભવની વાતો કરતા હતા. ઉત્તરમાં બ્રિટિશ જમીનદારીઓ છે. તેમાં મજૂરો ઉપર થોડા જ વખત પહેલાં, બંદૂકો ચલાવવામાં આવી હતી એ વાત એમણે મને કહી. મજૂરોનો અપરાધ એક જ હતો: યુદ્ધને કારણે આકાશે ચડેલ ભાવોને પહોંચી વળવા માટે એ બિચારાઓએ રોજમાં વધારાની માગણી કરેલી. બ્રિટિશ અખ-ખારોને સંપૂર્ણ વાણીસ્વાતંત્ર્ય હતું અને હિંદી અખખારોને કશું પણ લખાણ પ્રસિદ્ધ કર્યા પહેલાં સત્તાધીશોની સંમતિ મેળવવી પડતી એ બાબત પણ એમને ખૂબ રોષ હતો.

હિંદીઓને અંતરમાં ખટકતા નરંગદોષના ઘણા યે કિસ્સાઓ વિષે હું પોતે પણ જાણું છું. ‘સિંગાપુર સ્વિમિંગ ક્લબ’માં યુરોપિયનો સિવાય બીજા કાંઈને દાખલ જ કરવામાં નહોતા આવતા. હિંદીઓને તો નહિ જ. હિંદી અમલદારોએ આ લાઈનદારી સામે એટલો બધો ઉઠાપોહ કર્યો કે છેવટે તેમને એ ક્લબમાં દાખલ થવાની પરવાનગી આપવામાં આવી...પણ તે એક શરતે ! નહાવાના હોજથી તેમણે છેટા રહેવું ! હિંદી અને બ્રિટિશ અમલદારો એક જ હોજમાં સાથે નહાય તો કયું આસમાન તૂટી પડવાનું હતું-પ્રભુ જાણે ! તુમાખીનીયે કેં હદ છે ને !

તમે કુશળ તો છો ને, મારા દેવ ? આજે હું તમારી સામે એક એક-રાર કરવા માગું છું કે મને ભય લાગે છે...મને ભય લાગે છે કે તમને કેં થયું તો નહિ હોય ! મને એક પળનું પણ ચેત નથી. ભીંધ પણ નથી આવતી, તમે ક્યાં છો, અને જ્યાં છો ત્યાં કુશળ છો કે કેમ...એ જાણવા વગર મને આરામ કેવો !

મમુકતી જવાળા

ફેબ્રુઆરી ૧૦, ૧૯૪૧

અહીંની આખીયે હિંદી વસતિ ખળભળી બિહી છે. જયત થઈ મર્ધ છે. દરેક વાત ભારપૂર્વક બોલાય છે—મેજ ડિપર હાથ પછાડી પછાડીને, હાથને આવેશપૂર્વક ઊંચા કરી કરીને. આ અધું શા માટે થાય છે એના કારણની ખબર ન હોય, તો કાંઈને એમ જ લાગે કે આખી વસતિ કોઈ સામુદાયિક ઉન્મદનો શિકાર બની ગઈ છે.

જાપાની લશ્કરી મુખ્ય મથકવાળા મેજર ડુજીવારાએ આજે અહીંના કેટલાક અગ્રણ્ય હિંદીઓને તેડાવ્યા. એ લોકો જ્યારે પાછા ફર્યા અને ત્યાં શું થયું એની વાત કરવા માંડ્યા ત્યારે, પૂરેપૂરા ભરાઈ ગયેલ ગોઈંગ રૂમમાં હાજરના ધબકારા પણ સંભળાય એટલી શાન્તિ છવાઈ ગઈ. મેજર ડુજીવારા જાણે સંજ્ઞનતાની કોઈ સાક્ષાત પ્રતિમા જ ન હોય એવી રીતે તેમની સાથે વર્ત્યો હતો. આડું જ સભ્યતાપૂર્વક એણે સમજાવ્યું હતું કે ઇંગ્લાન્ડની લશ્કરી તાકાત ઉપર જીવલેણ ફટકા પડી ચૂક્યા છે. હિંદીઓને જે પોતાના દેશની આઝાદી માટે લડવું હોય તો આજના જેવો રોડો ખીજો અવસર મળવાનો નથી. જાપાન હિંદીઓને બધી રીતે મદદ કરવા તૈયાર છે. આમ તો હિંદીઓ બ્રિટિશ પ્રજા કહેવાય એટલે સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ તો એ જાપાનના દુશ્મનો જ ગણાય. પરંતુ જાપાનીઓ સમજે છે કે હિંદીઓ બ્રિટિશ પ્રજા છે તે કેં રાજપુશીથી નથી. એટલે જાપાની સૈન્ય હિંદીઓ પ્રત્યે દુશ્મનની પેઠે નહિ વર્તે. હિંદીઓ જે બ્રિટિશ પ્રજા તરીકે ન રહેવાનો નિશ્ચય કરે તો જાપાન તેમની પ્રત્યે મિત્રની માફક વર્તવાને પણ તૈયાર છે. મેજર ડુજીવારાની સૂચના એ હતી કે હિંદીઓ જે ‘સ્વાતંત્ર્ય સંઘ’ જેવું કેં ઊભું કરે તો જાપાન એમને એમના કાર્ય માટે જોઈએ તેટલી સગવડ કરી આપે.

આગેવાનો બધા એકમત નહોતા. ધણાયના મનમાં તો જાપાનના હેતુઓ મલિન છે એવી શંકા પણ હતી. એટલે “આપની આ સહાનુભૂતિને માટે અમે આપનો આભાર માનીએ છીએ. પણ અમારે આ પ્રશ્ન ઉપર બીધીયે

બાળુએથી ખૂબ વિચાર કરવો. પડશે. થોડા દિવસો પછી આપણે મળીએ" એમ કહીને તેઓ ચાલ્યા આવેલા.

હજી તમારા તરફથી તો કશા જ સમાચાર નથી, મારા દેવ ! હું ચહેરો તો બહુ જ ઠાવકો રાખીને ફરું છું. હસું છું. ઠડામશ્કરીઓમાં ભાગ લઉં છું. આ ચર્ચાએ જે ઉત્સાહ જગાવ્યો છે તેમાં એતપ્રેત થવાની કોશિશ કરું છું. પણ મારા અંતરના ઊંડાણમાં કેટકેટલી વ્યથાઓ સળગી રહી છે, એ બીજા શું બાળે ? પ્રતિપણે મારા હૃદયમાં તમારા નામનું રટણ ચાલી રહ્યું છે: અખંડ જાપ. પ્રભુ એમને કુશળ રાખજો. એમની પડખે રહેજો. એમનું જતન કરજો.

ફેબ્રુઆરી ૧૧, ૧૯૪૧

આગેવાનોએ મેજર કુજીવારાને સાવધાનીભર્યો જવાબ મોકલ્યો છે: આઘા જઈને પાછા ન વળવું પડે એવો. આવો ગંભીર નિર્ણય કરતાં પહેલાં આખા મલાયાની ધરતી ઉપરની હિંદી વસતિના આગેવાનો સાથે મસલત કરવી જરૂરી છે એમ તેમણે જણાવ્યું છે. મલાયામાં 'સેન્ટ્રલ ઈન્ડિયન એસોસિએશન' નામની એક સંસ્થા છે એ વાતની પણ તેમણે એને ખબર આપી છે. એસોસિએશનના પ્રમુખ શ્રી. એન. રાધવનને આ સંબંધી ચર્ચામાં ભાગ લેવા માટે સિંગાપુર તેડાવવા જોઈએ, એવી સૂચના પણ તેમણે મોકલી છે.

એટલે હવે આવતા મહિનાના પહેલા અઠવાડિયા સુધીમાં આખા મલાયાના હિંદી આગેવાનો વચ્ચે આ બાબત મંત્રણા થવાનો સંભવ છે. સિંગાપુરમાં તો લોકમત બન્ને બાળુએ છે, જે કે બહુમતિ 'હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘ' સ્થાપવાની તરફેણમાં છે. એમનું કહેવું એમ છે કે જાપાનીઓ પોતાનો બોલેલો બોલ પાળે છે કે નહિ એનું પારખું તો કરી જુઓ. આપણે ફક્ત હિંદની સ્વાધીનતાને ખાતર જ આપણી સેવાઓ આપવાના છીએ એટલી ચોખ્ખટ પહેલાં કરી દેવી.

પણ કેટલાક માને છે કે બ્રિટિશરો હજી ચે પાછા આવશે. એટલે આપણે માટે સારો રસ્તો એ છે કે વધુ નહિ તો એકાદ બે મહિના માટે 'તેલ જુઓ, તેલની ધાર જુઓ' એ વૃત્તિ જ રાખવી. દૂધના દાખ્યા ઝાસ ફૂકીને પીએ !

મબૂઠતી જવાણા

ફેબ્રુઆરી ૧૩, ૧૯૪૨

અભેદ સિંગાપુરને જાપાનીઓએ કેવી રીતે ભેદ્યું-એ કથા હજી હમણાં જ મેં સાંભળી. યુદ્ધકેદીઓની છાવણીમાં કેટલાક હિંદી અમલદારો છે એમની પાસેથી શ્રી. કે.એ એ સાંભળેલી.

સિંગાપુર-અમારું સિંહપુર-જાપાનના સાણસાબૂહમાં સપડાઈ ગયું. એ હતું તો ખરેખર અભેદ-પણ તે પ્રશાંત સાગર તરફથી કોઈ શત્રુ આવે તો. પણ જમીનમાર્ગે જો કોઈ શત્રુ ચડી આવે તો ? તો એને જીતવું એ બચ્ચાંના ખેલ જેવી વાત હતી.

જોહરનું સંરક્ષણ જનરલ બેનેટની સરદારી નીચેના ઓસ્ટ્રેલિયન સૈન્યને સોંપવામાં આવ્યું હતું. પણ એ સૈન્ય તો આવી રહેલા આક્રમણના વાવડ સાંભળતા વેંત પીછેહઠ કરીને સિંગાપુર ભેગું થઈ ગયું.

વળી સિંગાપુરને પાણી પૂરું પાડનાર તળાવો યે જોહરમાં હતાં. જાપાનીઓએ પાણી બંધ કર્યું એટલે શરણે થવા સિવાય સિંગાપુર માટે બીજો કોઈ રસ્તો જ ન રહ્યો.

‘લશ્કરી બુદ્ધિઓ !’ સિંગાપુરને જે લોકો ‘અભેદ’ જાહેર કરતા હતા તેમને માટે હિંદી અમલદારોનું આ વિશેષણ. બ્રિટિશ સેનાપતિઓને જાપાનીઓએ યુદ્ધબૂહના ક્ષેત્રમાં આઘાત છઠ્ઠડ ખવડાવી એમ શ્રી. કે. માને છે. યુદ્ધની અદ્યતન બૂહરચનાની બારાખડી પણ બ્રિટિશ સેનાપતિઓ જાણતા લાગતા નથી. તાઈલેન્ડ એ જ મલાયા તરફ આવવાનો મુખ્ય રાજમાર્ગ છે એટલું પણ જોઓ નહોતા સમજતા તેમને વિષે શું કહેવું ? બાળક પણ, નકશા ઉપર ફક્ત એક જ દૃષ્ટિ નાખીને, એટલું તો સમજ જ શકે !

શ્રી. કે.એ કહ્યું કે જાપાનીઓએ જ્યારે કોટાબાહર પાસેથી પોતાના આક્રમણની શરૂઆત કરી ત્યારે બ્રિટિશો પાસે મલાયાની ધરતી ઉપર સમ ખાવા માટે પણ એક ટેન્ક નહોતું ! યાંત્રિકદળ કહી શકાય એવી એક પણ ટુકડી નહોતી. થોડીધણી બખતરિયા ગાડીઓ હતી-પણ એ પણ પેલેસ્ટાઈનનો ભંગાર ! કેટલીક તો પચ્ચીસ વરસ પહેલાંની જુનવાણી ઢાળની. આધુનિક ગોળીબાર સામે ટક્કર ઝીલવા માટે તદ્દન નકામી. કોઈ હમકલું થાય અને લડનારા બે પ્રહારો નિઃશસ્ત્ર હોય તો શોભાના ઓઢિયા તરીકે વાપરી શકાશે

એવી ! આ અખતરિયા ગાડીઓમાં વજનદાર મશીનગનો સુદ્ધાં નહોતી. આ રિયલિટીમાં જાપાનીઓ સીધા ચાલ્યા જ આવ્યા એમાં નવાઈ શી ?

અને મલાયાની બ્રિટિશ હકુમતની નાગરિક બાબુને જોઈએ તો તે પણ એવી જ-‘શિંગમાંથી સડેલી.’ બ્રિટિશ અમલદારો અને તુમાખીના પૂતળાં જેવા ગૌરાંગ ખડા સાહેબો, જાપાનીઓએ મલાયાની અરધી ધરતી આંચકી લીધી ત્યાં સુધી રોજ રાતે નાચગાનના જલસા ઉડાવતા-એ મેં મારી સગી આંખોએ જોયું છે.

મલાયા, પર્લ હાર્બર અને મનિલા ઉપર જાપાનીઓ બાબકયા તે પહેલાં પાંચ દિવસ પર દૂરપૂર્વના બ્રિટિશ સેનાધિપતિ જુક પોપહામે એક મુલાકાત આપી હતી તે શ્રી. કે.ને હજી પણ યાદ છે. ૩૭ ડિસેમ્બરનો એ દિવસ. શ્રી. કે. કહે છે કે સેનાધિપતિના શબ્દો હજીયે મારા કાનમાં ગૂંજ્યા કરે છે: “ટોજો માથું ખંજવાળી રહ્યો છે. જાપાનીઓની બુદ્ધિ અહિંર મારી ગઈ છે. કઈતરફ ઢળવું એનો નિર્ણય તેઓ કરી શકતા નથી. જાપલાઓની પાસે કોઈ નિશ્ચિત રાજનીતિ નથી. બ્રિટિશ કે અમેરિકનો ઉપર હુમલા કરવાની તો તેઓ હિંમત જ નહિ કરે, અને ભગવાન ભુલાવશે ને કરશે, તો અમે એમને ખોખરા કરીને એમની ખોડ ભુલાવી દઈશું. અમે તૈયાર છીએ-એમને માટે.”

અને જાપલાઓએ હિંમત કરી. ‘પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ’ અને ‘રિપલ્સ’: બ્રિટનની બે ઉત્તમોત્તમ પંડિતની યુદ્ધનૌકાઓ: ત્રાબાકુડીમાં કાગળનું વહાણ ડૂબી જાય એમ ડૂબી ગઈ.

બ્રિટિશ સિંહે શું ખરેખર પોતાની ઘોર જ ખોટા માંડી છે ? લાગે છે તો એવું.

કેબુઆરી ૧૮, ૧૯૪૨

હા...શ ! આખરે સમાચાર મળ્યા. પી.-મારા દેવ-યુદ્ધકેદીઓની છાવણીમાં છે. લાગે છે કે એમની ટૂંકડીને જાપાનીઓને શરણે આ સિવાય છૂટકો જ નહોતો. એની પાસે બે જ માર્ગો હતા: જાપાની ટેન્કો વડે કપાઈ મરવું અથવા શરણે થવું. એ શરણે થયા. અને નવાઈ પણ નથી. એમની પાસે નહોતી પૂરતી બંદૂકો અને નહોતું એમની પાછળ હવાઈ જહાજોનું પીડમળ.

બબૂકતી જ્વાળા

અધૂરામાં પૂરું ઓરોલિયનો પીછેહઠ કરી ગયા હતા અને એમની પાંખ રક્ષણવિહોણી બની ગઈ હતી.

હથિયાર હેઠાં મેલી 'દેવાનો હુકમ સાંભળ્યો ત્યારે સૈનિકોની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં હતાં એમ મેં સાંભળ્યું' છે.

પણ મોટામાં મોટી વાત તો એ છે કે પી. સલામત છે. મેં જાપાની સેનાપતિને અરજી કરી છે, પી. ને મળવાની. એમન બોજન, કપડાં, વાંચવા માટે પુસ્તકો અને બીજાં જે કંઈ જોઈએ તે પહોંચાડવાની મેં રજા માગી છે.

મને ખાતરી આપવામાં આવે છે કે એમને જલદી મુક્ત કરવામાં આવશે. કારણ કે જે ઘડીએ 'હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘ'ની સ્થાપના થશે તે જ ઘડીએ હિંદીઓની ચિંતા હિંદીઓને જ સોંપાશે ને ?

ઘટનાઓની ઘટમાળમાં એક કડી નોંધવી રહી ગઈ. શ્રી. રાસબિહારી ખોજે આંહીના આગેવાનોને તાર કર્યો છે. ટોકિયો પરિષદમાં હાજરી આપવા માટે એમણે એ સૌને તેડાવ્યા છે.

માર્ચ ૧૧, ૧૯૪૧

બીચારી નોંધપોથી ! તને તો હું, સાવ ભૂલી જ ગઈ હતી. ચાલ હવે બધા જ સમાચાર નોંધી લઉં.

પી...મઝામાં છે. હું એમને મળી આવી, છાવણીના કમાન્ડરની કચેરીમાં. મને જોતાં જ એમનો ચહેરો આનંદથી ચમકી ઊઠ્યો; પણ એમને સંકટ વણાં સહેવાં પડ્યાં છે. એમના ચહેરા ઉપરની ચિંતાની રેખાઓ અને એમની આંગળીઓમાં ઝીણી ધુનરી-મારી નજરની બહાર ન રહી શકી. જાપાની સેનાપતિએ એમના સેનાપતિઓને શત્રુ-પ્રદેશમાં ઘૂસી જવાની પોતાની નૂતન તરફખોથી કેવી રીતે મહાત કર્યા હતા તે બધું પી.એ મને સમજાવ્યું. પશ્ચિમ કિનારા ઉપર એ લોકો ઠેકઠેકાણે ઊતરી પડ્યા હતા....અધે ય ઠેકાણે અમારા મોરચાની પાછળ ! પરિણામે બ્રિટિશ સૈન્યની પીછેહઠને એમણે બે વાર પલાયનમાં જ પલટી નાખી ! પી.ના સેનાપતિએ મૂંઝાઈ ગયા હતા. જાપાની વ્યૂહરચનાની સમસ્યા જ તેઓ નહોતા ઉકેલી શકતા !

રંગૂન જાપાનીઓના હાથમાં છે. ચાર દિવસ પહેલાં બ્રિટિશરો ખાલી કરી ગયા. બીચારું રંગૂન-સુવણ્ણ સ્વેડેગોન પાગાડોનું પ્રખ્યાત રંગૂન !

લગવાન ખુદના એ કેશથી પાવન અનેહું રંગૂન, જાપાનની આજુ નીચે
આવી ગયું !

હિંદીઓની પહેલી પરિષદ ભરાઈ ગઈ, ગઈ કાલે અને પરમ દહાડે, અહીં
સિંગાપુરમાં જ. પણ મારે આ સ્થાનને હવે 'સિંગાપુર' તરીકે ન ઓળખાવવું
જોઈએ. હવે તો એ 'શ્ચેનાન' છે. 'દક્ષિણની પ્રભા' છે.

જાપાનીઓએ આ એના નવા નામકરણસંસ્કાર કર્યા છે. પરિષદને મેં
પણ મારી સેવા અર્પેલી-એક સ્વયંસેવિકા તરીકે. આખા મલાયામાંથી
પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. થોડાક તામિલેન્ડમાંથી પણ. ટોકિયો પરિષદ માટે
રાસબિહારી બોઝે મલાયા અને તામિલેન્ડના હિંદીઓ પાસેથી વિધિપૂર્વકના
પ્રતિનિધિ મંડળોની માગણી કરી હતી. જાપાનીઓને એ બાબત ખાસ
આગ્રહ હતો. પરંતુ અમારા આગેવાનોએ ખૂબ સાવધાનીપૂર્વક આગળ
વધવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. પ્રતિનિધિમંડળને બદલે તેમણે એક શુભૈચ્છ-
મિશન મોકલવાનું ઠરાવ્યું. ટોકિયોમાં જે કાર્યક્રમ નક્કી થાય તેના ઉપર
જોયાજાણ્યા વિના આગળથી જ એકડા કરી આપવાની તેમની ઇચ્છા નહોતી.
દરમિયાન જોલોમાં પુરાયેલા તમામ હિંદીઓને મુક્ત કરવાનું તેઓ જાપાની
સેનાપતિ ઉપર દયાણુ કરી રહ્યા છે.

માર્ચ ૧૩, ૧૯૪૧

પી.ને હવે હું ઠીક ઠીક વાર મળી આવી. જાવણીમાં હિંદી કેદીઓ
છે. તેઓ હૃદય બોલીને એકબીજા સાથે ચર્ચા કરી રહ્યા છે એમ એ કહે
છે. ધણાખરા તો એમ જ કહે છે કે અમને જાપાનીઓ ને પોતાની
સાથે જોડાઈ જવાનું કહેશે તો અમે ચોખ્ખી ના જ પરખાવીશું !
પણ જો હિંદની સ્વાધીનતાને માટે એક પ્રયત્ન કરવાની અમને તક મળશે,
અને જો બ્રિટિશ ગુલામીમાંથી હિંદને સ્વતંત્ર કરવા માટે જરૂરી એવું
એક સૈન્ય સર્જવામાં જાપાનીઓ અમને સહાયતા કરશે, તો અમે રાજ-
પ્રશીથી તૈયાર થઈશું. પણ આ બાબતની હિંદી સૈનિકોને પૂરેપૂરી ખાતરી
જોઈએ છે. તેઓ કહે છે કે તેમણે લશ્કરમાં જોડાતી વખતે વફાદારીના
જે સોગંદ ખાધા છે, તે મુદ્દક પ્રત્યેની વફાદારીના છે. પી. કહે છે કે
સોગંદ બાબતનું આ દૃષ્ટિબિન્દુ જાવણીમાં વધુ ને વધુ જમાણામાં સ્પીકારાતું
જાય છે, પણ જાપાનીઓના હેતુઓ બાબત તેઓ ખૂબ સંકાશીલ છે.

ભૂભૂકતી જ્વાળા

ચીનાઓ પ્રત્યે જાપાનીઓએ જે કરતા આચરેલી, તે એમણે નજરોનજર નિહાળી છે અને જાપાનીઓની ફેસીસ્ટ પદ્ધતિ તો તેમને મુદ્દલ જ નથી ગમતી. તેમને તો સ્વાધીનતાનું યુદ્ધ લડવા માટે અણીશુદ્ધ હાથ જોઈએ. તેઓ માગે છે હિંદી સૈન્ય, હિંદી આજાદીને માટે, હિંદી સૈનિકો અને હિંદી અમલદારોવાળું. આ બધું ન મળે તો તેઓ કશું જ કરવા તૈયાર ન થાય. સડી સડીને મરવું અને મરણના કરતાં યે બદલતર યાતનાઓ વેઠતાં વેઠતાં મરવું—તેઓ પસંદ કરશે, પરંતુ જાપાનીઓના હાથના રમકડાં તો તેઓ નહિ જ અને; બ્રિટિશ શાહીવાદ માટેનો તેમનો ધિક્કાર સર્વવ્યાપક અને અંતરના ઊંડાણનો છે, છતાંયે નહિ. વતનપરસ્તી, દેશભક્તિ, એમનો પ્રધાન ગુણ છે.

રડિયો ઉપર હમણા જ સમાચાર સાંભળ્યા. જાપાનીઓએ આજે આન્દામાનનો ટાપુ લઈ લીધો. હિંદ ઉપરનું આક્રમણ શરૂ થયું કે શું ?

આર્થ ૩૧, ૧૯૪૧

જાપાન, ચાઇના, મલાયા અને તાઇવેન્ડના હિંદીઓની પરિષદ ટોકિયોમાં મળી ગઈ. શ્રી રાસબિહારી બોઝ અધ્યક્ષસ્થાને હતા. ૨૮ મીથી ૩૦મી સુધી. તાઇવેન્ડમાંથી હિંદી પ્રતિનિધિઓને લઈ જતા વિમાનને અકસ્માત નડ્યો. બહુમાનનીય સ્વામી સત્યાનંદ પુરીનો એ અકસ્માતે ભોગ લીધો... હિંદીઓનો એક વડો તૂટી પડ્યો.

પરિષદે ‘હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘ’ સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો ઉદ્દેશ નીચે પ્રમાણે:

“કાઈ પણ પ્રકારના પરદેશી આધિપત્ય, દખ્ખણીરી કે અંકુશથી રહિત એવું સંપૂર્ણ મુક્ત સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કરવું.”

પરિષદનો એક અતિ મહત્વનો નિર્ણય એક આજાદ હિંદ ફોજ ઊભી કરવાનો છે. આ સિવાય, જૂનમાં બેંગકોક ખાતે પૂર્વ એશિયાની સમગ્ર હિંદી જનતાના સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વવાળી એક પરિષદ ભરવાનું પણ ટોકિયો પરિષદે ઠરાવ્યું.

એ પરિષદ હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘની સત્તાવાર રીતે સ્થાપના કરશે અને એની કારોબારી—Council of action ચૂંટી કાઢશે.

શાહ્યાશ ! મારા દેશઆંધવો ! તમે તો ટોકિયો રૂપી સિંહની બોડમાં જઈને આપણા દેશનાં ઉત્તમોત્તમ હિતોનું સંપૂર્ણ સંરક્ષણ થાય એવા નિર્ણયો કરી આવ્યા.

પી. ! તમને ઘેર લાવીને તમારી સારવાર કરી શકું એ દિવસ હવે નજીક લાગે છે. યુદ્ધકેદીઓની જાવણીમાંથી મુક્તિ...એ તો હવે હાથવેંતની વાત છે. એમાં ઠીસ થાય એ હવે અસંભવિત છે. અને છતાં મારી વ્યથાનાનો પાર નથી. મનમાં આશંકાઓ ઊપજ્યા જ કરે છે કે રખેને...રખેને કેં...

એપ્રિલ તા. ૧૩, ૧૯૪૧

પી. હજુ યુદ્ધકેદીઓની જાવણીમાં જ છે. એમની મુક્તિની વાતો તો રોજ થાય છે...પણ હવે એક એક દિવસ એક એક યુગ જેવડો લાંબો લાગવા માંડ્યો છે. ટોકિયોથી પાછા ફરેલ આગેવાનોએ એમને સૌને સલાહ આપી છે કે જે નિર્ણય કરો તે જોઈ વિચારીને જ કરજો. ઉતાવળ કરીને આંધળિયાં કરશો મા. આગેવાનોની મુશ્કા એવી છે કે જે પમણું લેવાય તે લગભગ સર્વાનુમતે લેવાનું જોઈએ. હિંદી આઝાદી વિષે કે સ્વાતંત્ર્ય સંઘ વિષે કોઈ નિશ્ચયાત્મક અને જાહેર જોનાધરી જાપાનીઓએ હજુ આપી નથી.

એટલે, હજુ જોવી વહાલમની વાટ ! પણ વાટ જોતાં અંતરનો વલોપાત એક હું જ જાણું છું.

દરમિયાન મેં કામ હાથમાં લીધું છે. આ મહિનાની ૨૨મીએ હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘની મક્કાયાની બંધીએ શાખાઓની એક પરિષદ ક્યોનાનમાં મળે છે. એના કામમાં પરાવાવાની કોશિશ કરું છું...પણ હું ઘેર પહોંચીશ ત્યારે !

ચીનાઓ જાપાનીઓને આંખના કણાની પેઠે ખટકતા લાગે છે. મલાયાવાસીઓ પણ એમને ધિક્કારે છે. જાપાની સૈન્યો ચીનાઓ ઉપર અત્યાચાર ગુજારી રહ્યા છે એવી કેટલીક અફવાઓ આજે સાંભળી.

પેલી પોટેશ્યમ સાયેનાઇડની શીશી હજુ મારી પાસે જ છે. નિરંતર પાસે જ રહે છે.

જાન્યુકતી જ્ઞાપા

એપ્રિલ ૧૧, ૧૯૪૨

અખિલ મલાયા પરિષદ ત્રણ દિવસ ચાલી-૨૨, ૨૩ અને ૨૫. જુદી જુદી જ્ઞાપાઓના વહીવટને એક સૂત્રે સાંધવા એના ઉપર એક મધ્યસ્થ સમિતિ અસ્તિત્વમાં આવી છે. જાહેર તંદુરસ્તી, સામાજિક હિત, વૈદ્યકીય સારવાર અને રાજકારણી સંયોજન...એ બધું થશે. પોતપોતાના પ્રદેશમાં. એક એક હિંદીને સ્વાતંત્ર્ય સંઘને માટે કાંઈ ને કાંઈ કામ કરતો કરી દેવો એ દરેક જ્ઞાપાનું લક્ષ્ય રહેશે.

શ્રી. આર. સાથે લાંબો વખત ગુફતેગો કરી. માણસ ઘણો સરસ અને સાચો. એ કહે:

“યુદ્ધમાં મારા ઉપર શ્રુત મેળવી એટલા માત્રથી કાંઈને મારા મન ઉપર હુકમત જમાવવાનો પરવાનો નથી મળતો. મારા શરીરને એ જાણે બંધનમાં રાખે, પણ મારા મન ઉપર રાજ્ય કરવાની એ કોશિશ કરે તો એ ફાવે જ નહિ. મારા નિર્ણયો, મારી વિવેકબુદ્ધિ, મારી સંકલ્પશક્તિ, મારી પસંદગીઓ, મારા પૂર્વગ્રહો-એ બધી મારી જ સલ્તનત છે. શત્રુ કે પશુબળથી પ્રાપ્ત કરેલ વિજયનું એના ઉપર કોઈ પ્રકારનું આધિપત્ય હોય જ નહિ. ભૌતિક વિજય મારા ઉપર બૌદ્ધિક ગુલામી લાદવા માગે તો એને શરણે થવા કરતાં મરવું હું વધારે પસંદ કરું.”

સાચી વાત છે. હું એની સાથે સોયે સો ટકા મળતી થાઉં છું. મેં એને કહ્યું: ઓછામાં ઓછા એ અનુયાયીઓ તમને મળ્યા જ સમજે. એક પી. અને બીજી હું.

૨૦મી એપ્રિલે યેનાન્ગ યુંગનાં તેલક્ષેત્રો જાપાનીઓના હાથમાં ગયાં. છ મહિનામાં એ રીતસર કામ કરતાં થઈ જશે એમ જાપાનીઓ કહે છે.

બર્લિન રેડિયો ઉપર શ્રી. સુભાષ બોલે સાંભળ્યા. સિંગાપુરમાં એકેએક માનવીએ સાંભળ્યા. હું તો ‘શોર્ટ હેન્ડ’ નોટબુક લઈને જ બેઠી હતી. આ નોંધપોથીમાં હું એમના કેટલાંક વચ્ચેના આશ્વાસ ઉતારી લઈશ. એ વચ્ચેના, લખુલિપિમાં, હું રેડિયો પાસે બેઠી બેઠી ઉતારી રહી હતી, ત્યારે એમનાં અદ્ભુત વકતૃત્વથી હું દિંગ જ થઈ ગઈ હતી. એ અહીં આવે તો અમારા સૌ માટે સોનાનો સુરજ બીજે !

“બ્રિટિશરો ગમે તેટલો અવળો પ્રયાર કરે, છતાં ભગવાને જેમને વિચાર કરવાની શક્તિ આપી છે એવા સૌ હિંદીઓ તો સમજે છે કે આ વિશાળ દુનિયામાં એમનો કોઈ શત્રુ હોય તો તે એક જ છે: એક સો વરસથી એમને શોધી રહેલો, જનની જન્મભૂમિનું શોષિત ચૂસી રહેલો બ્રિટિશ શાહીવાદ...”

“હું ધરી રાજ્યોનો બચાવ-વકીલ નથી. એ મારું કામ નથી. મારે તો સંબંધ છે હિંદ સાથે. બ્રિટિશ શાહીવાદ પરાજિત થશે ત્યારે હિંદ આઝાદ બનશે. અને જો, બ્રિટિશ શાહીવાદ કોઈ પણ પ્રકારે આ યુદ્ધમાંથી વિજયી બનીને બહાર આવશે તો હિંદની ગુલામી સદાકાળ અખંડિત જ રહેશે. એટલે હિંદ સામે અત્યારે માત્ર એ જ માર્ગો ઉઘાડા છે: આઝાદી કે ગુલામી. હિંદે નિર્ણય કરી નાખવો જોઈએ.”

“બ્રિટનના પગારદાર પ્રચારકો મને દુશ્મનોનો માણસ ગણાવી રહ્યા છે. મારા દેશબંધવો પાસે મારે મારી પ્રામાણિકતાના પ્રમાણપત્રો રજૂ કરવાના ન હોય. બ્રિટિશ શાહીવાદની સામે દીર્ઘકાળથી, સતત, બંધછોડના વિચાર વગર મૂઝી રહેલું મારું જીવન એ જ મારું મોટામાં મોટું પ્રમાણપત્ર છે. આજીવન હું હિંદનો સેવક રહ્યો છું. આમરણાંત રહેવાનો છું. જગતમાં કોઈ પણ ખૂણેથી મારી ભક્તિ અને વફાદારીના પ્રવાહો હિંદમૈયા પ્રત્યે જ વહે છે અને હિંદમૈયા પ્રત્યે જ વહેશે...”

“યુદ્ધના જીદાં જીદાં ક્ષેત્રોનો તટસ્થ અને સ્વસ્થ અભ્યાસ આજે તમે કરશો, તો તમે પણ જે નિર્ણય ઉપર હું આવ્યો છું તે જ નિર્ણય ઉપર આવશો. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો કડૂસલો બોલવા બેઠો છે અને જગતની કોઈ પણ તાકાત હવે એને બચાવી શકશે નહિ હિંદી મહાસાગરના દ્વીપચાણાઓ ઉપરથી યુનિયન જેક ક્યારેનાય ઊતરી ગયો છે. માંડલે પડ્યું છે અને બ્રહ્મદેશની ધરતી ઉપરથી સાથી સેનાઓને લગભગ હાંકી જ કાઢવામાં આવી છે...”

“માદરે વતનનાં સંતાનો ! બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના આ અસ્તમાં હિંદી સ્વાધીનતાનો અસ્તોદય નિહાળો. હિંદે પહેલો મુક્તિસંગ્રામ ૧૮૫૭માં શરૂ કર્યો છે એ ન ભૂલજો. એ મુક્તિનો આખરી જંગ ૧૯૪૨ના મેમાં શરૂ થઈ ચૂક્યો છે. કમર કસો, મૈયાની મુક્તિની બંડી પાસે આવી ચૂકી છે.”

બબૂકતી જવાબ।

“આઝાદ હિંદ આઝાદી માટે લડીને સંજવાનું છે. આઝાદ હિંદ-જ્યાં આપણા ભાવિનું વિધાન આપણા જ હાથમાં હશે, કાઠનીયે દબલગીરી વગર, ન્યાય, સમાનતા અને બ્રાતૃભાવના સનાતન સિદ્ધાંતો ઉપર આઝાદ હિંદની નૂતન સમાજરચનાનું ચણતર ચણાશે.”

બંગાળનો સિંહ બલિનમાંથી ગળ્યો. હું તો પુલકિત થઈ બિડી. એની પાસે હથોટી છે, વસ્તુઓને સાદી અને સરળ રીતે રળૂ કરવાની, અંતરના તારને રણજણાવી મૂકે એવા સવાલો આંખો સામે ખડા કરવાની ! એમને પ્રત્યક્ષ સાંભળવાનું કેટલું બધું મન થાય છે ! કોણ જાણે એ ઈચ્છા ક્યારે બર આવશે ! પણ કદાચ એ દિવસ ઝાઝો દૂર ન પણ હોય.

મે ૧૦, ૧૯૪૧

‘હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘ’ વતી, આગેવાનોની સાથે સાથે હું પણ બધે ફરું છું. અમે સભ્યો તોંધીએ છીએ અને સંઘની જરૂરીઆત શી છે તે સમજાવીએ છીએ.

સભ્યોની સંખ્યા પંચાણું હજારે પહોંચી છે. પેનાંગ, પેરાક, કેડાહ, સેલાંગર, નેગ્રીસેલિબહાન, માલાકા અને જેહોર એ બધામાં શાખાઓ સ્થાપી અને ૨૨ જેટલી ઉપશાખાઓ પણ સ્થપાઈ. સેલાંગોરે તો મોટામાં મોટી રાહતછાવણી ઉઘાડી છે-રોગીઓ અને દરિદ્રનારાયણની સેવા અર્થે. પેરાકમાં, સુગેઈ માનિક સ્કીમની જમીન ઉપર, હિંદી વસાહત સ્થાપવા માટે મસલતો શરૂ થઈ ગઈ છે.

પી. મારા અંતરને પૂરેપૂરા પિછાણે છે. એમની અને માદરે વતનની બંનેની આઝાદી હાંસલ થાય એવા જ કાર્ષ્ક કાર્યમાં ગૂંથાઈ રહેવાની મારા મનની તાલાવેલીને એ સારી રીતે સમજે છે એ પણ કેટલી આનંદની વાત છે.

પરદાનો યુગ પૂરો થયો-આત્મા આઝાદીનો અનુભવ, કરી રહ્યો છે.

બે મહત્ત્વની ઘટનાઓ બની ગઈ. ૨૯મી એપ્રિલે લાશિયો જાપાનીઓના હાથમાં ગયું. બ્રહ્મદેશ-માર્ગે બંધ થયો. ૧લી મેએ માંડલે પડ્યું. મનોહર માંડલે ! તારા તો લુહા જ બોલી ગયા હશે ! રણચંડીનાં ખમ્પરમાં એશિયાનું આ એક બીજું સૈદ્ધાંત લખાઈ ગયું.

જૂન ૨૪, ૧૯૪૨

શરીર થાકથી ભાંગીને ભુક્કા થઈ ગયું છે. એંગ્લોઈથી અમે હમણા જ પાછા ફર્યા. પૂર્વ એશિયાના બધા જ દેશોના હિંદી પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ ત્યાં મળી હતી. સો જણે હાજરી આપેલી. પરિષદ ૧૬મીએ શરૂ થયેલી તે ગઈ કાલે પૂરી થઈ. જાવા, સુમાત્રા, ઇન્ડોચાઇના, બોર્નિયો, મન્યુકુઓ, હોંગકોંગ, બ્રહ્મદેશ, મલાયા અને જાપાનઃ બધેથી પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. યુદ્ધકેદીઓના પ્રતિનિધિઓએ પણ હાજરી આપેલી.

“હિંદ સ્વાતંત્ર્ય સંઘ” હવે સત્તાવાર રીતે અસ્તિત્વમાં આવી ગયો. એનું બંધારણ ઘડાઈ ગયું અને મંજૂર પણ થઈ ગયું. એનો ધ્યેયમંત્ર છે એકતા, શ્રદ્ધા, કુરબાની. એક જ સંસ્થા નીચે બધા હિંદીઓની એકતા, હિંદી આઝાદીની સત્વર પ્રાપ્તિની શ્રદ્ધા અને સ્વાતંત્ર્યના ધ્યેયની સિદ્ધિને અર્થે સર્વસ્વની કુરબાની.

પરિષદે નિર્ધાર કર્યો છે: હિંદ એક છે અને અવિભાજ્ય છે. બંધી પ્રવૃત્તિઓનું સ્વરૂપ શુદ્ધ રાષ્ટ્રીય જ રહેવું જોઈએ. સાંપ્રદાયિક, કોમી કે મઝહબી ભેદોને હરામ ગણવા. કાર્યક્રમ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના ધ્યેયો અને લક્ષ્યોને સંપૂર્ણ રીતે વફાદાર રહે. હિંદનું ભાવિ બંધારણ આઝાદ હિંદની પ્રજા પોતે જ નક્કી કરે.

સંઘની કારોબારીના સીધા નેતૃત્વ નીચે આઝાદ હિંદ ફોજની રચના કરવાનો પણ પરિષદે હરાવ કર્યો. ફોજનો મોભો સ્વતંત્ર હિંદને શોભે એવી રીતે, જાપાનની ફોજના મોભાની બરોબરીનો જ હોવો જોઈએ. હિંદની ધરતી પર ફોજનો ઉપયોગ પરદેશીઓની સામે જ થઈ શકે, હિંદી આઝાદી મેળવવા અને જાળવવા માટે જ થઈ શકે, ખીજા કોઈ હેતુથી નહિ જ, એ પણ પરિષદે સ્પષ્ટ કર્યું.

કારોબારીમાં એક પ્રમુખ અને ચાર સભ્યો રહેશે. ચારમાંના બે આઝાદ હિંદ ફોજના પ્રતિનિધિઓ હશે. શ્રી. રાસબિહારી બોઝને પહેલા પ્રમુખ તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યા. શ્રી. એન. રાધવન, કે. પ્રિ કે. મેતન, કેપ્ટન મોહનસિંગ અને કર્નલ જી. કયુ. જિલ્લાની-એ ચાર સભ્યો.

કારોબારીને પરિષદે બહુ જ સ્પષ્ટ આદેશ આપ્યો છે. એ જે લશ્કરી પ્રવૃત્તિ ઉપાડે, તે, હિંદની ધરતી ઉપર પ્રજાકીય બળવો જાગે અને એની

ભનૂકતી જવાળા

સાથોસાથ બ્રિટિશ હિંદી સૈન્યમાં ખળભળાટ શરૂ થાય, એવો કોઈ અવ-
જર સાધીને જ ઉપાડે.

પરિષદે જાપાન પાસેથી વિધિપૂર્વકની એક ખોળાધરીની માગણી કરી
છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી હિંદ છૂટું પડે તે જ પળે, જાપાની સરકારે
એની પ્રાદેશિક સલામતી અને એની સાર્વભૌમ સ્વાધીનતાના સિદ્ધાંતોનો
આદર કરવો. આઝાદ હિંદના તંત્રમાં કોઈ પણ પ્રકારની દખલગીરી સીધી
કે આડકતરી રાજકીય, આર્થિક કે લશ્કરી, નહિ જાણી કરવામાં આવે
એવી ખોળાધરી આપવી.

કોઈ પણ હિંદી પ્રજાજનને શત્રુપક્ષના પરદેશી તરીકે નહિ લેખી
શકાય કે નહિ કોઈ પણ હિંદી પ્રજાજનની મિલકતને શત્રુ-મિલકત ગણીને
ખાલસા કરી શકાય.

પરિષદે, હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના ત્રિરંગી ધ્વજને પોતાના ધ્વજ
તરીકે મંજૂર રાખ્યો.

આ ઉપરાંત, અમે એવી પણ વિનંતિ કરી છે કે શ્રી. સુભાષ બોઝને
પૂર્વ એશિયામાં આવવાની સગવડ કરી આપવામાં આવે કે જેથી હિંદી
આઝાદીના આંદોલનને એ પોતાની અંગત સરદારી નીચે દોરવણી આપી શકે.

પી. ની ગણતરી છે કે મોટા ભાગના યુદ્ધકેદીઓ હવે આઝાદ હિંદ
ફોજમાં અને હિંદ સ્વાતંત્ર્ય સંઘમાં જોડાશે. નાગરિકો તો ફોજમાં જોડાવા
માટે થનગની રહ્યા છે—અને જોડાવાની પરવાનગી પણ એમને મળી ગઈ છે.
અમારા મહિલા-કાર્યકરોમાંથી પણ કેટલાક ફોજમાં ભરતી થવા માટે આતુર
છે. પણ આગેવાનો એમના આ વિચારની તરફેણમાં નથી.

બ્રિટિશ લશ્કરના હિંદી સૈનિકો—યુદ્ધકેદીઓ—ફોજમાં જોડાય એ મને તો
તદ્દન બ્યાજખી લાગે છે. ભરતી થતી વખતે તેમણે જે વફાદારીના સોમંત
લીધા છે તે વફાદારી તેમના મુલક પ્રત્યેની જ હોઈ શકે. એટલે એ માણસો
સ્વતંત્ર વિચારને અંતે મુલકની ખિદમતના પોતે લીધેલા સોગંદને પાળવાનો
અત્યારના સંયોગોમાં પોતાને સજે તે રસ્તો લે એ જ યોગ્ય છે: એમ
કસ્વાનો તેમનો અધિકાર પણ છે. વતનની સેવા માટેનું ઐશ્વર્ય સાધન

તેમને ફોજમાં જ દેખાતું હોય, અને તેઓ ભરતી થાય તો તે સદંતર બ્યાજખી જ છે.

હિંદ ! માદરે-વતન ! આ શબ્દોમાંથી કેટલી પ્રેરણા મળે છે. પરિષદમાં બધાં ય વક્તાઓને મેં પૂર્ણ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યા. મારો તો આત્મા હલી ગયો હતો ! આઝાદી માટે હિંદે કેટલાં વક્ત્રુઓં માર્યાં છે ! કેટલા પ્રયત્નો કર્યા છે ! કેટલીવાર એને નિરાશાનું હળાહળ પીવું પડ્યું છે ! પણ એની ખૂબી તો એ છે કે એ બધાં હળાહળને એ જીરવી ગયું છે ! પરદેશી હકૂમતના દોહસો વરસ પછી પણ આઝાદીની એની ઝંખના નષ્ટ નથી થઈ-ના, ગિલ્દાની વધી છે. વતનની આઝાદી માટે મથવું એ જ જેમનો અપરાધ હતો એવા પોતાના હજારો સંતાનોને દારિદ્ર્ય અને દુઃખની મર્તમાં ફૂંચીને રીખાતાં એણે જોયાં છે. એક જ બ્યેય માટે લડવું, એક જ દુઃખદાયક અંજમના અધિકારી બનવું, એક જ પ્રકારના અમાનુષી અત્યાચારો સહન કરવા અને એક જ અત્યાચારીને હાથે ! એ જ છે એ સૌનું દુર્ભાગ્ય ! અને છતાં મરેલાંઓની રાખમાંથી જીવનારાંઓએ સદા નૂતન આતશ પ્રગટાવ્યો જ છે. જંગે-આઝાદીનો આતશ એ લોકોએ પેઢી-દરપેઢી જીવતોળાગતો અને ઝળહળતો જ રાખ્યો છે. ઝૂઝવું અને ખતમ થવું, લડવું અને મરી શીટવું અને ફરી ગિલા થઈને ફરી લડવું-અનંત ભાસતું આ ચક્ર ફર્યા જ કરે છે ! પરાજય સ્વીકારી લેવાનો, વિજેતાઓના પગના શણગાર થઈને પડ્યા રહેવાનો અમે ઇન્કાર કર્યો છે. અજ્યેય ખંતથી, આઝાદીની જવાળાને અમે જિગરમાં જલતી જ રાખી છે ! વિજેતાઓએ અમને 'કારકૂનો અને ફૂલીઓ'ની પ્રજા બનાવી દેવાની કાશિશ કરી, અને છતાં સ્વાધીનતાની તાલાવેલીની અદ્ભુત અગ્નિજ્વાળા શમી નહિ ! દુષ્કાળ અને પૂર વરસે ને વરસે કાતિલ નિયમિતતાથી કરોડોને ખતમ કરી રહ્યાં છે ! અને છતાં એ તાલાવેલાનો તણખો અમે સાચવ્યો છે; અને સાચવ્યો છે એટલું જ નહિ, પરંતુ અમારા સંતાનોને એનો વારસો આપી જવામાં પણ અમે ફાવ્યા છીએ ! અનેક વાર એ તણખો આગના ભડકાનું રુદ્ર રૂપ ધારણ કરીને તાંડવ મચાવી ચૂકે છે. આજે ફરી એક વાર, એવો દાવાનળ પ્રગટાવવા માટે, ભગવાન કાળપુરુષે અમને નોતર્યા છે. અમારી જ્યતને જ્યતી મથાણ જેવી બનાવીને અમે એ દાવાનળ ચેતાવીશું ! શાહીવાદશી અધમ કારાગારને અમે એ દાવાનળની જવાળાઓમાં ઝીંકી દઈશું !

ભલૂકતી જ્વાળા

ઓગસ્ટ ૧૧, ૧૯૪૨

પ્રચંડ વેગથી ધસી આવતાં તોફાનના પહેલા બીષણ ગડગડાટસમા સમાચારો આજે સ્થાનાને સાંભળ્યા. કોંગ્રેસની મહાસમિતિએ મુંબઈમાંથી પરદેશી હકૂમત સામે ગજના કરી છે: “ચાલ્યા જાઓ!” “હિંદને છોડી દો!” મહાત્મા ગાંધીજીએ આદેશ આપ્યો છે: “કરેંગે યા મરેંગે.” “આગેવાનોની દોરવણીની વાટ ન જોતા તમારું અંતઃકરણ કહે તે કરજો. હિંદને આઝાદ કરવા માટે કરવું ઘટે તે કરી છૂટજો.” એ છે દૂંકામાં એમના શંખનાદનો સાર.

આઝાદીને મટે આગેકૂચ કરવાનો અવસર આજે છે એમ અમને પણ લાગે છે. અમારી બેંગકોક પરિષદનો પણ એ જ નિર્ણય હતો. કોંગ્રેસે જે રસ્તો માન્ય કર્યો છે તે ઉપર જ અમે કૂચ કરી રહ્યા છીએ એ જાણીને અંતરનિરાંત અનુભવે છે.

બ્રિટિશ હકૂમતે કોંગ્રેસના આગેવાનોને ગિરફતાર કર્યા છે, બંધાયેને. પણ એટલે તો અમને હવે ખાતરી થઈ ચૂકી કે હિંદમાં, બ્રહ્મદેશની સરહદની પેલી પાર, હિંદની ધરતી ઉપર, અમારા સાથીઓ મોજૂદ છે. અમારું અંતરબળ અનેકગણું વધી ગયું છે.

સપ્ટેમ્બર ૧૧, ૧૯૪૨

હિંદની ધરનાઓના સમાચાર અહીં સુધી ધીરે ધીરે પહોંચવા માંડ્યા છે. એક વિરાટ ક્રાંતિ ત્યાં જાગી ગઈ છે. એકેકેએક ખૂણે એની જ્વાળા પહોંચી ગઈ છે. હવે આ છોડે અમારે અમારું કામ સત્વર શરૂ કરી દેવું જોઈએ. બ્રિટિશ શાહીવાદ પડું પડું થઈ રહ્યો છે. એની મૃત્યુધંટા વાગી રહી છે. ગોરાઓને હવે થોડા જ વખતમાં અમે મુક્ત કરી ચકીશું, એમની પીઠ ઉપર એમણે જાતે વહોરી લીધેલા ભારમાંથી.

મલાયામાં અમારું કાર્ય આગળ વધી રહ્યું છે. સંઘના સભ્યોની સંખ્યા વધીને એક લાખ વીશ હજારે પહોંચી છે. ઉપશાખાઓ પણ વધતી જાય છે. એમની સંખ્યા ચાલીસે પહોંચી છે.

બંધી વસ્તુઓના ભાવ આકાશે ચડી ગયા છે. પૈસાની તો રેલમહેલ છે: જાપાનીઓ નોટો ધૂમ છાપી રહ્યા છે! પણ એ કાગળના નાણાની કિંમત કેટલી! જૂના ડોલરના કરતાં દસમા ભાગની પણ ખરીદ-શક્તિ

નવા ડોલરમાં ન મળે ! અમારો સંઘ ન હોત, તો કેટલાય ગરીબ હિંદીઓ ભૂખના દુઃખથી ટાંટિયા ધસી ધસીને જ મરી જત ! તેમાંય કામદારોની દશા તો ખાસ કરીને દયાજનક છે.

ઓક્ટોબર ૧, ૧૯૪૧

મુંબઈમાંથી કોંગ્રેસ રેડિયો સાંભળ્યો ૪૨-૩૪ મિટર ઉપર. અદ્ભુત ! આઝાદ હિંદ જગતને નોતરી રહ્યું છે: આવો અને અમારી હાલત નિહાળો !

સુભાષબાબુ થોડા જ વખતમાં પૂર્વ એશિયામાં પહોંચી જશે એવા સમાચાર આજે સાંભળ્યા. જાપાનીઓ સામે લડીઝગડીને અમારી કારોબારી એક પ્રથમ પંક્તિના આઝાદ હિંદ સૈન્યનું સર્જન કરવા મથી રહી છે. જાપાનીઓની બાબત, કામ ધાયું હતું તેટલી સરજતાથી ચાલતું લાગતું નથી. બેંગ્કોક પરિષદના ઠરાવોનો જાપાન તરફથી હળુ કશો જ જવાબ નથી.

જાપલાઓ ખોટા તો નહિ નીકળે ? પી.ની આંખોમાં આ સવાલ હું વાંચું છું. આ બાબતની એમની વ્યગ્ર મૂંઝવણ એમના તંગ વર્તનમાં પણ દેખાય છે. એક વાર ફરીથી દ્રોહનો અનુભવ કરવાનું કમનશીબ હિંદને કરમે લખાયેલું હશે ? પણ મને આશા છે. હું પ્રકૃતિથી જ આશાવાદી છું. બગડતી બાજીને સુભાષબાબુ સુધારી શકશે એવી મારી શ્રદ્ધા છે.

ઓક્ટોબર ૧૭, ૧૯૪૧

પી. આજકાલ ખૂબ કામમાં છે. મળરકાથી મધરાત સુધી રોજ-બ-રોજ ચર્ચાઓ ચાલ્યા જ કરે છે...અમલદારો અને અમલદારો વચ્ચે, સૈનિકો અને અમલદારો વચ્ચે, સૈનિકો અને સૈનિકો વચ્ચે-આઝાદ હિંદ ફોજની રચના બાબત.

હિંદસ્તાતંત્ર સંઘે નાગરિકોને ફોજમાં જોડાવાની અપીલ કરી છે. જોડાવાનું મરજિયાત છે. જો કે કેટલાક એવા મતના પણ છે કે ફોજમાં જોડાવાની સંઘે પ્રત્યેક સશક્ત નાગરિકને ફરજ પાડવી જોઈએ. પી. પાસેથી મેં સાંભળ્યું કે કેટલાક હિંદી અમલદારો ફોજમાં નથી જોડાવા માગતા ને ઉલ્ટાના એની રચના આડે અંતરાયો ઊભા કરે છે. એમની દલીલ એ છે કે એઓ અમુક અમુકના કરતાં 'સીનિયર' છે. એટલે એમના હાથ નીચે કામ કેમ કરે ! કેટલું શરમભર્યું ! આ લોકોને શિસ્તનું જ્ઞાન જ નહિ હોય ! વતનની

ભલૂકતી જવાળા

આઝાદીને ખાતર લડનારાઓ ઉપર પણ બ્રિટિશ લશ્કરની પોતાની સિનિ-
ઓરિટી અને અમલદારી એમને પરાણે ઠાઠવી છે કે શું ? ધિક્કાર છે એમને ।

૫૬૦૦૦ યુદ્ધકેદીઓમાંથી ૫૦૦૦૦ જેટલા તો ફોજમાં ભરતી થઈ
ગયા । સંઘની કારોબારીએ એમને અપનાવી લીધા. ધાંધલ કરનારાઓને
સંઘે ચેતવણી આપી દીધી છે કે ખબરદાર, જો ફોજના કામની આડે
આવ્યા તો ।

નવેમ્બર ૩, ૧૯૪૧

જપાની હાઇ કમાન્ડ સાથેના સંબંધો બગડતા જાય છે. ઇવાકુરો કિકાન-
જપાની લશ્કર અને અહીંની પ્રજા વચ્ચેના સંબંધોનું નિયામક ખાતું.
આજકાલ અમારા કામમાં માથું મારી રહ્યું છે. સંઘની કારોબારીએ એ
સામે સ્પષ્ટ વિરોધ પોકાર્યો છે.

સંઘર્ષનું કારણ તો દેખીતું જ છે. પણ જાહેર રીતે એ ઉચ્ચારવાની
કિકાનની હિંમત નથી. કિકાનની મરજી અહીંનાં હિન્દી આન્દોલનનો દુરુપ-
યોગ કરવાની છે, હિંદ પરત્વેની જપાનીઓની મેલી યોજનાઓના લાભમાં ।
કારોબારી આનો વિરોધ કરી રહી છે અને, શ્રી. આર. પાસેથી મેં સાંભ-
ળેલી વાત સાચી હોય તો, બહુ જ મક્કમપણે અને બહાદુરીપૂર્વક વિરોધ
કરી રહી છે.

ખરી વાત તો એ છે કે અમારો હાથ પૂરેપૂરો જપાનરૂપી પથ્થરની
નીચે આવી ગયો છે. અમારી પાસે શસ્ત્રો નથી. પૈસા અને માલમિલકત
છે-પણ તે પણ જપાનીઓ ધારે તો આવતી કાલે છીનવી લઈ શકે. અમે
મજબૂર છીએ-પરંતુ માથું ઝુકાવવાનો અને જપાનીઓના હાથનાં રમ-
કડાં બનવાનો અમે ઈન્કાર કર્યો છે. આઝાદીનું આન્દોલન ચાલશે તો તે
હિંદીઓને હાથે જ અને હિંદના હિત અર્થે જ ચાલશે. ।

શ્રી. આર. મને આજે પોતાની વીતકકથા સંભળાવી. એ પોતે
પેનાંગમાં સ્વરાજ સલા ચલાવે છે. મલાયાના એકેકે એક ભાગમાં તરુચ્ચ
હિંદીઓ રાષ્ટ્રસેવાના શિક્ષણ અર્થે ત્યાં ઊભરાયા છે. વતનપરસ્તી એ
ત્યાંના શિક્ષણુને પ્રધાન સૂર છે. એ કહે છે કે એક રાત્રે કિકાનની સાથે
કેટલાક જપાની લશ્કરી અમલદારો ત્યાં પહોંચ્યા. નવજીવાનોને તેમણે

ભેમા ક્યાં. એમાંથી સૌથી વધુ બુદ્ધિમાન લાગ્યા તેમને વીણીવીણીને ઉપાડ્યા અને લોરીઓમાં તેમને ખડકીને રવાના થઈ ગયા । એ છોકરાઓનું શું થયું એ જાણવા માટે શ્રી. આર. એકેકેએક જાપાની કચેરી ખૂંદી વળ્યા. જાપાની લશ્કરના આ કૃત્યનો સંઘની કારોબારીએ વિરોધ કર્યો છે, પણ દરેક જાપાની અમલદારનો જવાબ એક જ છે: અમે કશું નથી જાણતા. શ્રી. આર. તો ધમકી પણ આપી ચૂક્યા છે કે આવું ફરીવાર નહિ બને એની ખોળાધરી જાપાનીઓ ન આપે, અને જો પેલા ખોવાયેલા જીવાનો સ્વરાજ-સભાને પાછા સહીસન્નામત સુપ્રત ન થાય, તો હું આખી સંસ્થા જ બંધ કરીશ.

શ્રી. આર ને મિત્રોએ એતવણી પણ આપી છે કે જાપાનીઓ વિરુદ્ધ તમારી ‘પ્રવૃત્તિઓ’ ચાલુ રાખશો તો તમે પોતે જ ક્યાંક ઊપડી જશો । પણ એ બહાદુર આદમી પાસે એક જ જવાબ છે: “બહુ બહુ તો એ મને મારી નાખશે. એમને કાશિશ તો કરવા દો.”

નવેમ્બર ૧૫, ૧૯૪૨

સ્વરાજ સલાવાળા બનાવથી આખી હિંદી જનતામાં સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ છે. જાપલાઓએ કબૂલ કર્યું છે કે છોકરાઓને એમના લશ્કરવાળાઓ જ ઊંચકી ગયેલા. એક સંખ્યમંરીનમાં બંધ કરીને એમને હિંદ ભેગા કરી દેવામાં આવ્યા છે । ત્યાં તેઓ જાપલાઓના લશ્કરને માટે જાસૂસીનું કામ કરશે ।

શ્રી. આરે. આ આપજીદી સામે જાહેર રીતે વિરોધ પુકાર્યો છે. “મારી સંસ્થા જાપાનીઓને જાસૂસ-પૂરા પાડવા માટે હું નથી ચલાવતો.” તેમણે કિકાનને રોકડું પરખાવ્યું છે. “કોઈપણ હિંદીને એની પોતાની મરજી વિરુદ્ધ જાપાની લશ્કર માટે ઉપયોગમાં ન લઈ શકાય. કારોબારી આ બાબત દોરવણી આપશે ત્યાં લગી હું એકેકેક હિંદીને સલાહ આપીશ કે જાપાની લશ્કરથી અળગા રહો ।”

જેંગલોંક પરિષદની માગણીને શ્રી. આરે. જાપાન સરકાર પાસેથી સ્પષ્ટ જવાબ માગ્યો છે. જાપાનને હિંદમાં કોઈ પ્રાદેશિક મહત્વાકાંક્ષાઓ નથી એવી ગોળ ગોળ વાતોથી કશું બે સધાતું નથી. એક રાષ્ટ્ર તરીકે અમારું સન્માન સચવાતું જોઈએ અને હિંદની કામચલાઉ સરકાર સ્થાપવાની છૂટ મળવી જોઈએ. કિકાનની દબલગીરી સદંતર નાબૂદ થવી જોઈએ.

મભૂકતી જવાળા

પી. કહે છે કે ફેજને તાલીમ અને હથિયારો પૂરા પાડવા આડે પથ જાપાન અંતરાયો ઊભા કરી રહ્યું છે. કારોબારીનો માર્ગ મુશ્કેલ બનતો જાય છે.

નવેમ્બર ૧૯, ૧૯૪૨

શ્રી. આરે., જાપાનીઓ પેલા છોકરાઓને ઉઠાવી ગયા એના વિરોધરૂપે, સ્વરાજસભા બંધ કરી દીધી છે. જાપાનીઓ ધૂંવાફૂંવા થઈ ગયા છે. રોજ-બ-રોજ ધમકીઓ મળે છે તે સાચી હોય તો, તેમાંનો સોમો ભાગ પણ સાચો હોય તો, કેાઈ સવારે શ્રી. આર. અને એમનું કુટુંબ, સૌની લેથો જ ધરમાંથી નીકળશે ! પણ આર.ને એની કશી જ પડી નથી. એ તદ્દન નિર્ભય છે. સંસ્થાનાં દ્વાર એણે હમેશને માટે બંધ કરી દીધાં છે. જાપલાઓ કહે છે કે આ તો ખુદ અમારા શહેનશાહનું જ અપમાન ગણાય ! સાંભળ્યું છે કે શ્રી. આર.ને એમના પોતાના ધરમાં-પેનાંગમાં-નજરકેદ રાખવામાં આવ્યા છે. એમની મુલાકાત લેવાની કેાઈને પરવાનગી નથી !

મુશ્કેલીઓનાં વાદળો એક બીજી દિશામાં પણ ઘેરાવા માંડ્યાં છે. જાપાની સૈન્યાધિકારીઓએ ફેજને બ્રહ્મદેશ તરફ દૂર કરવાનો આદેશ આપ્યો છે. કારોબારી બંધઆરણે આ સમસ્યાનો ઉકેલ શોધી રહી છે.

ડિસેમ્બર ૧, ૧૯૪૨

એક વિશ્વાસપાત્ર સ્થળેથી ખબર પડી કે ફેજને બ્રહ્મદેશ લઈ જવા માટે સ્થાનાનના ખારામાં એક લશ્કરી જહાજ આવીને નાંગયું છે. ફેજના સિપેહસાહાર ઉપર તાકીદનું ફરમાન છૂટ્યું છે: “ફેજને બ્રહ્મદેશ તરફ અત્તરધડી રવાના કરો.” કારોબારીની મસલતો ચાલુ છે. તેમની બેઠક રાત કે દિવસ જોયા વિના અખંડપણે ચાલે છે.

અત્યારે ન બનવાનું એવું બધુંયે બની શકે છે. કારોબારી મજબૂત રહે તો જાપલાઓ શું કરે?...એ છે એક મહાપ્રશ્ન ! પી. માને છે કે અત્યારના સંજોગો જોતાં, હિંદીઓની લાગણીઓને દૂલવવાની હિંમત જાપલાઓ નહિ કરે !

ડિસેમ્બર ૧૦, ૧૯૪૨

ધટનાઓની ધટમાળ વેગથી ફરી રહી છે. જાપાનીઓએ હજી કશું પણ ખાસ પગલું લેયું નથી, ટમીએ કનલ જી. ની ગિરફતારી કરી તે સિવાય.

કર્નલ જી. ઉપર આરોપ તો એ મુકવામાં આવ્યો છે—એમના તરફથી—કે એ ખ્રિસ્તિય નસૂસ છે. છટ !

હિંદી સૈનિકોને બ્રહ્મદેશ મોકલવામાં આવે એ સામે કારોબારીએ જાહેર રીતે વિરોધ ઉઠાવ્યો છે. એક પણ હિંદીને એ બ્રહ્મદેશ ચડાવવા નથી માગતી...

ડિસેમ્બર ૧૩, ૧૯૪૧

પેલું લશ્કરી જહાજ બ્રહ્મદેશ પાછું ફર્યું—ખાલી જાપાનીઓનો મનસૂબો અદ્વિતિય અને જંગલ ઉપર એક મોટા પાયા ઉપરનું આક્રમણ શરૂ કરવાનો હતો. સંઘના આ પગલાંએ તેમણે આ યોજનાને ઊંધી વાળી—એમ સંભળાય છે.

આવું આક્રમણ શરૂ કરીએ તે પહેલાં અમને યોગ્ય યોજાધરી જાપાનીઓ તરફથી મળવી જોઈએ. એ ન મળે, તો તો હિંદી આઝાદીના મૃત્યુખત ઉપર હસ્તાક્ષર કરવા જેવું થાય. એક માલિક જાય અને એને ઠેકાણે ખીજો આવે. ગોરાને બદલે પીજો માલિક આવે એવું અમે ઓછું જ ઇચ્છીએ છીએ ! અમારે તો જાપાનીઓ તરફથી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વકની જાહેરાત જોઈએ છે કે હિંદ સ્વતંત્ર અને મુક્ત રહેશે.

કર્નલ જી.ને તેમની સાથે મસલત કર્યા વગર જ પરબારા પકડી લીધા એ બાબત કારોબારીએ વિરોધ ઉઠાવ્યો છે. ક્રિકાનની દખલગીરીના વિરોધરૂપે આખી કારોબારીએ રાજીનામું આપી દીધું છે. અમારા પ્રમુખ શ્રી ૦ રાસબિહારી જોજ જાપાન પહોંચવાના સાધનો શોધી રહ્યા છે. એમની મરજી ટોકિયોમાં જનસ્થ ટોળેને અહીંની આંદોલન વાકેફ કરવાનો છે. દરમ્યાન આખા પૂર્વ એશિયામાં સંઘની શાખાઓએ પોતાપોતાની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રાખવી એવી ઇચ્છા એમણે દર્શાવી છે. જાપાની સૈન્યના સત્તાવાળાઓ સાથે હાલ તરતને માટે તેમણે એવી ગોઠવણ કરી છે કે ટોકિયોમાંથી તેમના ઉપર કે સંદેશ ન આવે ત્યાં સુધી અત્યારનો પરિસ્થિતિ વધુ બગડે એવું કોઈપણ પગલું તેમણે ન લેવું.

સંઘની મલાયા શાખાએ શ્રી. રાસબિહારીની આ સલાહને માન્ય સમ્પી છે—એક શરતે: ‘આન્દોલનનું સામાન્ય કામકાજ હમેશની પેઠે ચાલુ રહેશે; પરંતુ કોઈ પણ ખાસ પગલું તો, જાપાની સરકાર તરફથી યોગ્ય યોજાધરી જાહેર થયા પછી જ લેવામાં આવશે.’

ભબૂકતી જવાળા

ડિસેમ્બર ૧૧, ૧૯૪૨

હમણા હમણા જાપાનીઓ સાથેનો સંબંધ સુધર્યો છે. અમારા કામકાજમાં કિકાન હવે સીધી દબલગીરી નથી કરતો. કામ હિંદીની ધરપકડ પણ જાપાનીઓએ નથી કરી, પણ કર્નલ જી.નો હજુ પત્તો નથી.

પણ આનો અર્થ એવો નથી કે કિકાને બાજુ સફેલી લીધી છે. ના, એણે ફક્ત બાજુની ચાલ જ બદલી છે. કિકાન સંઘની સામે હિંદીઓની એક બીજી હરીફ સંસ્થા ઊભી કરી રહ્યો છે. એક 'યુવકપ્રવૃત્તિ' ક્યાંકથી ફારી નીકળી છે એની પાછળ કિકાનનો છૂપો હાથ છે. એ લોકો શું કરશે એ વિશે અત્યારે કશી જ અટકળો ન કરી શકાય, પરંતુ જે જાતના હિંદીઓ એમાં જોડાયા છે તે ઉપરથી એટલું તો અવશ્ય કહી શકાય કે એ જાપાનીઓના હાથનું રમકડું બનવા માટે જ સર્જાયેલા છે ! એના બધા જ કાર્યકરો જાપાનીઓના 'ગોલા' જેવા છે. બધા જ કિકાનના હાજ્યા ને હજૂરીઆ ! પણ હિંદી-જાતના ઉપર આ ફાસીસ્ટ સંસ્થાની શી અસર પડવાની હતી !

શ્રી. આર. હજુ યે પોતાના મકાનમાં નજરકેદ છે. પણ રોજ-બ-રોજ, વધુ ને વધુ મિત્રોને એમની મુલાકાત લેવાની પરવાનગી મળતી જાય છે. છેલ્લે છેલ્લે કિકાન એવી સૂચનાઓ પણ કરી રહ્યો છે કે શ્રી. આર. રાજીનામું આપી દે તો બધી યે આફતનો અંત આવે અને બધું યે કામ સરાણે ચડી જાય ! સાચી વાત તો એ છે કે જાપલાઓને પોતાની ઇજ્જતની વેદી ઉપર એકાદ બકરો વધેરેલા છે !

બનેવારી ૬, ૧૯૪૩

કિકાનપ્રેરિત યુવકપ્રવૃત્તિ, સંઘના આર., એમ. અને એવા જ બીજા આગેવાનો સામે કાદવ ઉડાડી રહી છે. એમનો આખોયે પ્રચાર અધમ, અંમત, અને અસત્યથી ભરપૂર છે. અરે, એમની છેલ્લી બેઠક માટેના પોસ્ટરો ચોડવા માટે કોઈક સ્થળે તો જાપાની સૈનિકો જ નીકળ્યા હતા.

હિંદમાંથી આવેલા સમાચાર પણ બહુ જ ચિંતાજનક છે. મૈયા મારી, જનની જન્મભૂમિ મારી, મારાં માદરે વતન, તારી વહારે આવવા માટે અમે તો ઘનગની રહ્યા છીએ...પણ આ ટાણે આંધળિયા કરવાં પોસાય એમ નથી ! તારા ઉપર જાપાનો પડે છે અને અમારા દેહમાંથી લોહીની ધારા વહે છે અને

જતાં ચે આંધળી દોટ મૂકીને અમારે તારા માથા ઉપર દુઃખના નવા કુંગરો નથી ખડકવા. માટે આ વખતે તો હવે અમે એવું કરવા માગીએ છીએ, પાકે પાચે, કે ભવિષ્યમાં કદીયે, તારે તારું માથું, કોઈનીય કને, ઝુકાવવું ન પડે !

હેમુ કલાણી, કરાંચીનો એક વિદ્યાર્થી-એને આજે ફાંસી આપવામાં આવી. સમાચાર કોંગ્રેસ રેડિયો ઉપરથી સાંભળ્યા. કલાણીનો અપરાધ શો હતો ! વતનપરસ્તી ! સામ્રાજ્યવાદીઓની કાયદાપોથીમાં વતનપરસ્તી જેવો ઘોર ખીજો કોઈ જ અપરાધ નથી !

કૈષ્ણઆરી ૧૩, ૧૯૪૩

આજકાલ રહ, માલકોમ રોડ ઉપર ખૂબ પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. મથક ધમધમી ઊઠ્યું છે.

ત્રણ દિવસ થયા, લગાતાર, સંઘની મજાયાશાખાની કારોબારીની બેઠક ચાલી રહી છે...શ્રી. રાસબિહારી ઉપર મોકલવા માટે તેમણે એક લાંબો ખરડો તૈયાર કર્યો છે. એમની વિદાય પછી સંઘની પ્રવૃત્તિઓ બાબત અહીં જે મુશ્કેલીઓનો ખડકલો થયો છે તેની વિગતવાર માહિતી કારોબારીએ એમને પહોંચાડવા ધારી છે. પરિસ્થિતિ હવે જલદી સુધરે નહિ તો સમિતિએ રાજીનામું આપવું એવો એક ઠરાવ પણ થયો છે.

પ્રમુખે ફાજની પુનરચના કરી છે. કટોકટીની ધડી અને ચાણીની પળ છે. ફાજ કારોબારીની સીધી આજ્ઞા નીચે કામ કરશે. કારોબારી સિવાય બીજા કોઈ પણ વ્યક્તિ, પછી ભલે તે માન્દાતા કાં ન હોય, એને આજ્ઞા નહિ આપી શકે.

કૈષ્ણઆરી ૧૫, ૧૯૪૩

ખરડા વિષે જાપાનીઓને જાણ થઈ ગઈ છે. એ શ્રી. રાસબિહારી કને પહોંચે તે પહેલાં જ શ્રી. આર.ને રાજીનામું આપવાની ફરજ તેઓ પાડવા માગે છે.

શ્રી કે. લારપૂર્વક માને છે કે રાજીનામું આપીને કારોબારીના આગેવાનો જાપાનીઓની ચાલ્યાજીને મુક્ત માર્ગ આપી રહ્યા છે. ખૂબ વિચાર કર્યા પછી આગેવાનોને પોતાને પણ શ્રી. કે.ની સલાહ સાચી લાગી છે. રાજીનામું આપવાનું એમણે માંડી વાળ્યું છે. કિકાનના હાથના રમકડાં બનવાની તેમની મુરાદ નથી.

આવતે મહિને આખાથે પૂર્વ એશિયાના સંઘના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ શ્યોનાનમાં ભરાવાની છે. શ્રી. રાસબિહારીએ માગેલી ખોળાધંરીઓ આપવાનું જાપાનીઓનું મન નથી દેખાતું. પણ એક કામચલાઉ સમાધાન ઉપર આવવા તેઓ કબૂલ થયા છે. શ્રી. સુભાષ ખોજને અહીં તેડાવવામાં આવશે. લીગનું અધ્યક્ષપદ શ્રી. રાસબિહારી તેમને સોંપશે.

દરમ્યાન, બધું જેમ છે તેમ ચાલ્યા કરશે.

શ્રી. આર. ઉપરથી હવે બધા જ પ્રતિબંધો પાછા ખેંચી લેવામાં આવ્યા છે. રાજનામાના પ્રશ્નને જાપાનીઓએ પોતાની 'દંજનતનો' પ્રશ્ન બનાવી મૂક્યો હતો. શ્રી. રાસબિહારીએ એ બાબત નમતું આપ્યું અને શ્રી આર. રાજનામું આપીને છૂટા થયા. એમનું સ્થાન કોણ લેશે? મક્કાયાશાખાનું અધ્યક્ષપદ જાપલાઓના કોઈ જાહનૂરિયાને મળે એ અમે મક્કાયાવાસી હિન્દીઓ સાંખી નહિ લઈએ.

શ્રી. આર. ના રાજનામાએ અમારામાંના ધણાખરાની આંખો ઉઘાડી છે. કેટલા સરસ માણસ ! મલાયાના હિન્દીઓમાં કેટલું આદરણીય એમનું સ્થાન ! એમણે રાજનામું આપતી વેળાએ મૌખિક સદેશ આપ્યો:

“આપણી સંસ્કૃતિ ફક્ત બાહ્ય દેખાવ પૂરતી નથી કે નથી આપણે સાંસ્કારિક વારસો જંગાલિયતનો. આદમખોરોની કૂરતા કે ગુલામોની માનસિક અધમતાથી આપણે આઝાદી હાંસલ નથી કરી શકવાના. અધમતા અને સ્વાર્થ એ બેથી આપણે છેટા રહેવાનું છે. આપણે કોઈ અવર પ્રજાની કદમખોસી કરવાના નથી; કે નથી આપણે નિર્બળોને પગ નીચે કચડવાના. આપણે તો ધર્મને જ વળગી રહીશું. માતૃભૂમિની મુક્તિનો માર્ગ એ છે. હું હમેશા મારા અંતરે સ્વીકારેલ સિદ્ધાન્તોને જ અનુસર્યો છું. જાતને માટે મેં કશું બે વાંછ્યું નથી. આપણે શોધી રહ્યા છીએ-ફક્ત એક આઝાદીને. આપણી કુરબાનીનું વજન ઉમેરાતાં, સિદ્ધિનું પક્ષું આપણી તરફ જ ઢળવાનું છે. આ છે:મારી શ્રદ્ધા. એ શ્રદ્ધા જ મને, મારી ફરજિયાત નિષ્ક્રિયતાના આ સમયમાં ટકાવી રાખશે. વિજય આપણો છે.”

એપ્રિલ ૬, ૧૯૪૩

હું બેંગ્કોકમાં આવી છું. અહીંના રેડિયો ઉપરથી થતા હિંદી વાયુપ્રવચનોની બંધવસ્થા કરવાની અને એમાં સુધારાવધારા સૂચવવાની મને આજ્ઞા થઈ છે. સંઘ પ્રત્યેક મોરચાને પોતાની નીતિની સાથે મેળ ખાય એવી રીતે મળખૂત કરવા માગે છે.

પરિણામે મારી આ બેંગ્કોક સુધીની ખેડ. આ મથક ઉપરથી અત્યાર સુધીમાં થયેલાં વાયુપ્રવચનોને હું તપાસી રહી છું.

દિલ્લીથી ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો અમારો ઉપહાસ કર્યા કરે છે. અમને હિંદના દુશ્મનો તરીકે જાહેર કર્યા કરે છે. પણ અમે તો નથી 'ઉચ્ચાર્યો' એક પણ એવો શબ્દ, કે નથી કયું એવું એક પણ કામ, જેથી અમારે શરમાવું પડે. પ્રામાણિક વતનપરસ્તોને જાણે એવી રીતે વતનની આઝાદીના જંગને અમે ખેડી રહ્યા છીએ. દિલ્લી અને બેંગ્કોકથી થતાં વાયુપ્રવચનોને એક હારમાં ગોઠવીને એના ઉપર કોઈ આંતરરાષ્ટ્રીય તપાસપંચ એસાડો તો ખરાખોટાનું પારખું થાય: તો વતનપરસ્ત કોણ છે અને વતનને ખેવફ કોણ છે એનો સાચો જવાબ સાંપડે. એ જવાબ શો હશે તે વિષે મારા મનમાં તો લેશમાત્ર શંકા નથી.

૧૩મીએ અમે જલિયાવાલા બાગની ઘટના વિષે એક લઘુ કાર્યક્રમ રજૂ કરવાના છીએ. નાટકો, ગીતો અને પ્રવચનો એના માટે ખાસ તૈયાર કરાવવામાં આવ્યાં છે.

એપ્રિલ ૧૮, ૧૯૪૩

૧૯, ચેન્સરી લેઈન ઉપર આવેલી મલાયાની અમારી વડી કચેરીમાં પૂર્વ એશિયાના હિંદીઓની પરિષદ મળી ગઈ. જાહેર કરવામાં આવ્યું કે, શ્રી. સુબાષબાબુ મે મહિનામાં યુરોપથી અહીં આવી પહોંચશે.

આઝાદીના આખાચે આન્દોલનને હવે યુદ્ધની ભૂમિકા ઉપર લઈ જવામાં આવ્યું છે. નાણા અને સરંજામ માટે એક વિરાટ પ્રયત્ન શરૂ કરવાનો નિર્ધાર થઈ ચૂક્યો છે. પૂર્વનિર્ણીત અંદાજપત્રના આધારે તમામ સાધનસંપત્તિને એક કેન્દ્રમાં એકત્રિત કરવાની યોજના સ્વીકૃત થઈ ગઈ છે.

બધીયે શાખાઓ અને ઉપશાખાઓને પુનઃસંકલિત કરવામાં આવશે. એમનામાં નવો પ્રાણ મૂરવામાં આવશે.

બબૂકતી જવાબા

કુમારી સી. અને શ્રી. પી. આજે ચાહ માટે આવ્યા હતાં; અમે લાંબા વખત સુધી વાતો કરી.

કુમારી સી. દેખાય છે તો નરમ, પણ રંગૂનનો પોતાનો જાતઅનુભવ એણે કહેવા માંડ્યો કે તરત જ એ જુદી જ બની ગઈ. ઉપરથી ટાદીબોળ દેખાતી એ છોકરીના અંતરમાં કેટલી છાની આગ ! એનો બાપ, રંગૂનની કોઈ પેઢીમાં હેડ ક્લાર્ક હતો. પહેલા જ બોમ્બબારામાં એ મરાયો. શ્રી. પી. બેરિસ્ટર છે. રંગૂનની હાઈકોર્ટમાં એ વકીલાત કરતા.

એમણે આપેલું વર્ણન હું આ નોંધપોથીમાં હાથ ઉતારીશ.

શરૂ કરું કુમારી સી.એ:

“જાપાનીઓએ રંગૂન ઉપર પહેલી વાર બોમ્બ વરસાવ્યા ત્યારે અમારી પાસે જેને સમ ખાવા પૂરતું પણ ‘સંરક્ષણ’નું નામ આપી શકાય એવી કોઈ ચીજ જ નહોતી. બ્રિટિશ ગવર્નરે પોતા માટે રૂ. ૩૦,૦૦૦ના પ્રચંડ ખર્ચે એક સંરક્ષણ તૈયાર કરાવ્યું હતું. પણ વસતિની કોમને કશી પડી જ નહોતી. જાપાની હલ્લો આવ્યો અને અણધાર્યો આવ્યો. લગભગ એક હજાર માનવીઓની કબર ખોદાઈ ગઈ-સત્તાવાર યાદીને સાચી માનીએ તો. પણ અમે તો ગણીએ જ છીએ કે સત્તાવાર યાદી સાચી નહોતી. જાપાનના પહેલા બોમ્બમારાએ દશ હજાર જેટલા રંગૂનવાસીઓનાં ઢીમ ઢાળી દીધાં !

“બોમ્બ પડવા માંડ્યા અને રંગૂન ધૂળ ઊઠ્યું, ધરતીકંપથી ધૂળે તેમ. મકાનો ખંડેરોમાં ફેરવાઈ ગયાં. માર્ગો વચ્ચે ઊંડી ખીણો ખોદાઈ ગઈ. કાચના દુકાનોની કાળશેતરંજ ખીણાઈ ગઈ અને વચ્ચે રસ્તાને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી પહોંચતાં, તૂટેલા તારના થાંભલાઓ અને પડી ગયેલા વૃક્ષોના લોહિયાળ લીટાઓ દોરાર્ધ મયા. જ્યાં જુઓ ત્યાં વીજળીના તારો, માનવીઓની લોથો, મોટરકારો અને રિક્ષાઓ, બધું એકમેકની સાથે સેળભેળ. પાણીના પાઇપો ફાટ્યા. રંગૂનમાં નાસભાગ થઈ રહી. સૌની એક જ નેમ હતી: એ કાળનગરથી જવાય તેટલે આધે નાસી છૂટવું ! માનવીઓની જીવતી કતારો સરળાઈ ગઈ. આગગાડીઓ અને રસ્તાઓ એ કતારોથી છલકાઈ ઊઠ્યા. ધક્કા ઉપરથી બંદરના મજૂરો અદૃશ્ય થઈ ગયા. નોકરોનું તો ક્યાંય નામોનિશાં ન જડે. મારો નોકર પણ નાસી ગયો હતો. દ્વારો અને બસો માનવી-શૂન્ય રસ્તા વચ્ચે રેઢી પડી

હતી. બધા ઉત્તરની સામે મોં કરીને નાસતા જ હતા, જપાનની અગ્નિવર્ષામાંથી જાનને ઉગારી લેવા. મોંગોલોડોન હવાઇ મથકના તો ચૂરે ચૂરા થઇ ગયા હતા. એક પણ સાળું મકાન બાકી નહોતું રહ્યું. હવાઇ હુમલાની ચેતવણી આપનાર બૂંગળું પણ ભરખાઇ ચૂક્યું હતું.

“અને દિવસે દિવસે રસ્તાઓની હાલત વધુ ને વધુ બગડતી ચાલી. અક-વાડિયામાં તો ભંગારના ડુંગરા ઠેર ઠેર ઊભા થઇ ગયા. રાજમાર્ગો ઉપરના માનવશબો પણ પૂરા ત્રણ દિવસ સુધી એમ ને એમ સડતાં રહ્યાં. એમને ઢેકાણે પાડવાની પણ કોઇએ હિંમત ન કરી.

“નાતાલને દિવસે જપાનીઓ વળી પાછા આવ્યા, ખીજી બોમ્બવર્ષા વરસાવવા માટે. આવતા પહેલાં તેમણે આકાશમાંથી પત્રિકાઓ ફેંકી હતી. એશિયાવાસીઓને તેમણે સૂચના કરી હતી: નગર છોડીને ચાલ્યા જાઓ ! રંગૂનની વસતિનો પોણો ભાગ અદૃશ્ય થઇ ગયો. ઇશ્વરનો શાપ વરસવાનો હોય એમ રંગૂન માનવીશૂન્ય બની ગયું.

“સરકારી વહીવટી તંત્રનો પણ કડૂસલો બોલી ગયો હતો. દેવતાઇ ગણુતા સનંદી નોકરો-નોકરશાહી-ગાલા જેવા બની ગયા હતા. રાતના ચોરી અને લૂંટફાટ ચાલતાં, પણ પોલીસ કશું જ નહોતી કરી શકતી. ‘રંગૂન ગેઝેટ’ એક મોટું મથાળું બાંધીને આ બાબત ઉપર ટીકા કરી: “આ નોકરશાહી ટળશે ત્યારે જ આપણી યુદ્ધક્ષતા સોળ કળાએ ખીલી ઊઠશે !” ટીકા કરનાર એક શ્રી. સ્ટોન હતો. એક અંગ્રેજ ! સનંદી નોકરોની આવી બદનક્ષી કરવા માટે એ બાપડાને પરાણે રજા ઉપર બિતરવું પડ્યું !

“બ્રહ્મદેશને “લશ્કરી અંધાર-સાગર” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, પણ એ અંધારસાગરમાં અજ્ઞાન અને ગુલામીના કેટકેટલાં ગંધાતા ખાખોચિયાં હતાં તે તો જેને વીતી હોય તે જાણે ! સરકારી વહીવટી તંત્ર અને લશ્કરીતંત્ર બંને સરખાં જ શિંગમાંથી સડેલાં !”

શ્રી. પી.એ કહ્યું:

“જપાનીઓ રંગૂનના પાદર સુધી પહોંચ્યા તે વખતે ભંગીઓ અને યુનિસિપાલિટીના બધાંય નોકરો, કાયર બ્રિગેડ સુદ્ધા-લાપતા જ હતા ! તુરંગો, રક્તપિત્તીઆઓની ધરિપતાલો અને પાગલખાનાનાં બારણા ઉઘાડી

ભબૂકતી જવાળા

નાખવામાં આવ્યાં હતાં. અને એ ભયંકર માનવીઓ રાજમાર્ગો ઉપર નિર-
કુશપણે ઉપદ્રવ મચાવતા હતા. આ પરાક્રમ હતું સ્વર્ગમાંથી સીધી ઊતરી આવેલી
નોકરશાહીનું ! રંગૂન ભડકે બળતું હતું-કોના પાપે, કોને વાંકે, કોણ જાણે ?
ધણીયે આગો તો રેઢી મુકાયેલી જેલો ઉઘાડી બહાર નીકળી આવેલા ગુનેગારોએ
સળગાવી હતી. સૂતાં ધરોની સંપત્તિ લૂંટી, પછી એમને સળગાવીને એ ચાલી
નીકળેલા કે જેથી પોતાના અપરાધની ચાડી ખાવા માટે કશું બાકી જ ન રહે !

“ તુરંગોના આ કાતિલ પંખેરુઓને અને પાગલોને સરકાર નાસતાં નાસતાં
શા માટે આમ રેઢાં મૂકી ગઈ હતી તે મારી સમજમાં તો નથી આવતું. પણ
આ ઘટના ફક્ત એક રંગૂનમાં જ બની છે એવું કે નથી. આખા યે અલ્લદેશમાં
બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓ આ જ રીતે વર્ત્યા. એમને એક પોતાની સલામતીની જ
પડી હતી. આપ મૂવે પિછે ફૂલ ગઈ દુનિયા-પણ અહીં તો દુનિયાને ફૂલાડીને
એમને જીવતાં રહેવું હતું !

“ અને ગુનેગારોને હાથે અમારી કશી વલે થઈ છે ! તે દિવસે હું સાચો
બ્રિટિશ-શત્રુ બની ગયો. તે દિવસે મને લાન આવ્યું કે મારી વફાદારી મેં
કંઠકાણે વાવી છે. તે દિવસે મને લાગ્યું કે ગુલામી પણ બ્રિટિશરોની સારી
નથી ! અમે એમની ખિદમત કરી હતી. એમને પકબે ઊભા રહ્યા હતા.
એમને માટે લોહી રેડી રહ્યા હતા. અને એ બધા માટે અમને સિરપાવ શો
મળ્યો ? ગુનેગારો અને પાગલોની અમાનુષી નિર્દયતા ઉપર અમને છોડીને
એ લોકોએ ચાલતી પકડી...

“ અને ૮ મીની સવારે જાપાની સૈન્ય શહેરમાં દાખલ થયું તે પહેલાં તો
રંગૂન ઉપર ‘ધીખતી ધરા’ની નીતિને અમલ થઈ ચૂક્યો હતો. ઉમીએ
બરાબર ત્રણ વાગ્યે સિરીઅન અને ફૂનીડોનાં તેલના ફૂવાઓને અંગ્રેજોએ આગ
લગાવી દીધી હતી, ઠલેકદેક પાવર હાઉસને તોડી પાડવામાં આવ્યું હતું અને
અનાજના ગોદામોને બાળીને ખાક કરવામાં આવ્યા હતા. અગ્નિની જવાળામાં
ભસ્મીભૂત થયેલ એ બધાં કારખાનાં અને મકાનોમાંથી ઊઠતો ઘાટો ધુમાડો-
શહેરના રસ્તાઓ ઉપર તો ધોળે દહાડે પણ રાત્રીનો અંધકાર પાથરી રહ્યો
હતો. વીજળીના દીવા બંધ પડી ગયા હતા. અજવાળું ક્યાંય પણ હોય તો
તે આગમાં સળગતી ઇમારતોમાં ! બીજા અઠવાડિયાના મોટા ભાગ સુધી આ
આગો અખંડ ધીકતી રહી !

“મયંટ સ્ટ્રીટમાં અમારું ઘર. ત્યાં જતાં, રસ્તામાં અમે નામા પામલોને નજરે દીઠા. ભંગારના હુંગરો ઉપર બેઠા બેઠા તેઓ ગંધકીનું પ્રાશન કરી રહ્યા હતા. ૭ મીનો સૂરજ આથમ્યો તે પહેલાં છેલ્લો અંગ્રેજ રંગૂનને રામરામ કરીને આપ્યો ગયો હતો—મેજર મેઇન્સ.

“ ૮ મીની સવારે વાદ અને ડેકુ ગામડાઓને રસ્તે થઇને જાપાનીઓ નમરમાં પેઠા. અમને એ વખતે તેઓ તારણુહાર સમા લાગ્યા. અંધારનગરમાં તેમણે ફરી વ્યવસ્થા આણી. વસતિનો પ્રવાહ ધીરે ધીરે નગરભણી પાછો રેલાયો. ગુનેગારોને અને પામલોને પાછા પોતપોતાના યોગ્ય સ્થાને પહોંચાડવામાં આવ્યા.”

તે દિવસે મોડી સાંજે તેઓ અમારે ત્યાંથી ગયા. એમના મોં ઉપર કાલિમા હતી. અનુભવે એમની મુખમુદ્રા ઉપર જાણે ડામ દીધા હતા. હવે ફરીથી તેઓ માથું ઊંચું નહિ કરી શકે. મૃત્યુની—મૃત્યુ કરતાં યે વધારે દૃઢ એવી બીતિની, તેમને ઝાંખી થઈ ગઈ છે. એમના સ્મૃતિપટ ઉપર શોક અને ગમગીનીની અસીમ અને અદ્દાટ રેખાઓ અંકિત થઈ ગઈ છે.

મે ૧૯, ૧૯૪૩

મઘ રાતે એસ. અમારી સાથે વાળુ કરવા આવ્યા હતા, એ માંડલેમાં સામનો વેપાર કરે છે. બહી સ્ત્રીને પરણ્યા છે. સંતાનોના પિતા છે. પીછેહઠ કરી રહેલ બ્રિટિશ સૈન્ય વિશે અને આ મહિનાની ૧લીએ જાપાનીઓએ માંડલે લીધું તે વિષે એમણે ઘણી વાતો કરી.

શ્રી. એસ. બાબત બ્રિટિશરોને એવો વહેમ હતો કે ગયા માર્ચની આખરમાં માંડલેની જેઠલિમાંથી બા માઓ અદસ્ય થઈ ગયો તેમાં એમનો હાથ હતો. શ્રી એસ. કહે છે એ વાતની એમની કશી જ ખબર નથી.

બા માઓની વાત તો બ્રહ્મદેશમાં હવે એક પૌરાણિક કથા જેવી બની ગઈ છે.

બા માઓ, બ્રહ્મદેશનો માજી વડો પ્રધાન, યુદ્ધ શરૂ થયું તે ઘડીએ જ ગિરફતાર થયેલો. બ્રિટિશરોએ એને માંડલેના જેલખાનામાં રાખેલો. જાપાનીઓ સાથે એને પત્રવ્યવહારનો સંબંધ છે એવો એના ઉપર આક્ષેપ હતો. એ વખતે યુ સો વડો પ્રધાન હતો. બા માઓની ધરપકડ થઈ ત્યારે એણે આંગળી સરખીયે ન જિંચકી. કારણ, યુ. સો અને બા માઓ એકબીજાના હરીફ હતા, રાજકીય ક્ષેત્રમાં.

બબૂકતી જવાબા

પણુ તે પછી તરત જ યુ સોની કારકિર્દી ઉપર પણ પ્રલયના પૂર ફરી જ્યાં. અમેરિકામાંથી એ બ્રહ્મદેશ તરફ પાછો ફરતો હતો તે વખતે રસ્તામાં બ્રિટિશરોએ એને ગિરફતાર કર્યો અને જે આક્ષેપ એના હરીફ બા માએ ઉપર એમણે મૂક્યો હતો તે જ આક્ષેપ એના ઉપર મઢીને-જાપાનીએ સાથે પત્રવ્યવહાર કરવાનો-એને તુરંગ ભેગો કરી દીધો. એ ખીચારો ગયો હતો બ્રિટનમાં બ્રહ્મદેશ માટે સાંસ્થાનિક દરજ્જાનો સ્વરાજ્યની માગણી કરવા માટે. બ્રિટિશરોએ એની માગણીને ધનકારી કાઢેલી. ત્યાંથી એ ગયો અમેરિકા. બ્રિટન સાથેની પોતાની નિષ્ફળ મસલતોની ત્યાંથી એણે જાહેરાત કરી...અને વતન પાછા ફરતાં વચ્ચે ઝડપાઈ ગયો.

માર્યાની આખરમાં, મેમ્બોમાંથી, એક 'હિંચ કક્ષા'નો સંદેશવાહક આવ્યો. બ્રહ્મદેશનો બ્રિટિશ ગવર્નર અત્યારે મેમ્બોમાં છે. એ ગયો માંડલેની જેલમાં. કલાકો સુધી એની અને બા માએ વચ્ચે વાતચીત થઈ. બ્રિટિશરો બા માએને 'ખિનશરતી' મુક્તિ આપવા માટે તૈયાર હતાં. પણ એક શરતે !-જે એ બ્રહ્મદેશને બ્રિટિશરો પ્રત્યે વફાદાર રાખવા માટે મહેનત કરે તો. પહેલી ખોળા-ધરી એણે એ આપવાની હતી કે બહાર નીકળીને તરત જ એ એક નિવેદન બહાર પાડે અને બ્રિટિશરોએ બ્રહ્મદેશને વ્યવહારુ સ્વશાસન બક્ષી દીધું છે એવી જાહેરાત કરે !

પણુ બા માએની યોજના કાંઈ જુદી જ હતી. એ ફરી ગયો. મુશ્કેલીઓ ઊભી કરવા મંડ્યો. સંદેશવાહક ફરી પાછો મેમ્બો ગયો, મસલત કરવા માટે. પણ મેમ્બોએ બા માએની શરતોને ઠોકરે મારી. અને તે પછી તરત બ્રિટિશરોએ નક્કી કર્યું કે આ માણસને જે સાચવવો હોય તો હિંદની કાંઈ જેલમાં ખસેડવો જોઈએ. સંદેશવાહક પાછો માંડલે આવ્યો, સશસ્ત્ર દળ સાથે બા માએને લઈ જવા. પણ પંખી પાંજરામાંથી ઊડી ગયું હતું. ક્યાં, કેવી રીતે, જાણુ જાણુ !

સુભાષબાબુ કલકત્તામાંથી અદ્દશ થયા હતા. પોતાના ઘરમાં એ નજરેદ હતાં અને બારણે સી. આઈ. ડી. ખડો પહેરે બરતી હતી. તેમાંથી એ સટકયા. બા માએનું અદ્દશ થવું એ પણ એવો જ એક ચમત્કાર હતો. સુભાષબાબુના કરતાં વધુ કપરા ચોખીપહેરાને એણે થાપ આપી.

પછી તો આખાયે બ્રહ્મદેશમાં વાયુની પેઠે આ વાત પ્રસરી ગઈ. બા માએને અંતર્યામિ થઈ જવાની દૈવી સિદ્ધિ મળી હતી અને એને પ્રતાપે એ જ્વલમાંથી નાસ્તી છૂટયો એવી વાતો ફેલાવા માંડી. અને ફેલાય એમાં નવાઈ પણ નહોતી. તુરંગના બધાં બારણાં, બારીઓ અને સળિયાઓ જેમનાં તેમ હતાં. અને છતાં પંખા ઊડી કેમ ગયું! વાતનું વતેસર થવા માંડ્યું અને અસલી કથાની અનેક રંગબેરંગી આવૃત્તિઓ પ્રગ્નના હોઠ ઉપર દ્વિચરપીથી રમી રહી! બ્રિટિશરોની ઈજ્જત ખાકમાં મળી ગઈ.

ખરી રીતે બન્યું હતું ફક્ત એટલું જ-શ્રી. એસ.ના કહેવા પ્રમાણે-કે એ ઐતિહાસિક દિવસે વહેલી, સવારે ઉપા ઊગીયે નહોતી એવે વખતે, માંડલે પાસે થઈને ઈરાવદી નદી વહે છે તેમાં થોડાંક હવાઈ જહાજો ઊતર્યાં. સૌએ એને નજરોનજર દીઠાં-પણ એક શબ્દ પણ કોઈએ ઉચ્ચાર્યો નહિ. કેટલાક બહારી સાધુઓ, કેસરિયા વાધાવાળા, એ વિમાનો તરફ જતાં જોવાયેલાં. એ લોકો અંદર દાખલ થઈ ગયા. એજનોમાં જીવ આવ્યો અને વિમાનો ઊડી ગયાં. સવાર પડી અને જેલરે કેદીઓની હાજરી લીધી....

જૂન ૩, ૧૯૪૫

શ્રી. રાસબિહારી બોઝ ચાર દિવસ પહેલાં ટોકિયો તરફ રવાના થઈ ગયા. સુબાષબાબુ ટોકિયોમાં ઊતરે કે તરત જ એ એમને મળશે.

પી. લાંબી મુસાફરી કરીને પાછા આવ્યા છે. મલાયા-તાઇલેન્ડની સરહદ સુધી એ જઈ આવ્યા. રથરની વિજ્ઞાન વસાહતો, જેમાં તામિલ મજૂરો હજારોની સંખ્યામાં કામ કરે છે, એ જોઈ આવ્યા. રથરનાં જંગલોનું એમનું વર્ણન પરિકથાઓની યાદ અપાવે એવું છે.

કામદારો તરફની માલિકોની વર્તણૂક તદ્દન ખરાબ. એમને સંગઠન કરવાની પરવાનગી જ નહિ. મેનેજરોની દયા ઉપર એમને જીવવાનું...જંગલીઓની પેઠે.

આ લોકોને પી.એ જ્યારે સંઘનો સદેશ સંભળાવ્યો ત્યારે તેમના આનંદનો પાર ન રહ્યો. પી.ની આસપાસ તેમનાં ટોળેટોળાં ઊભારાયાં. અન્તરિક્ષ-માંથી કોઈ તારણદાર તેમના દુઃખોનો છલાજ કરવા માટે ઊતર્યો હોય એમ તેમને લાગ્યું.

આ ગરીબ, અલણ, અજ્ઞાન, તામિલ મજૂર માતૃભૂમિ માટે સર્વસ્વની

બબૂકતી જ્વાળા

કુરખાની આપવા તૈયાર થયા એમાં કે' ખાસ નવાઈ પામવા જેવું પણ નથી । જ્યાં જ્યાં હિંદી, ત્યાં ત્યાં હિંદ. દૂર દૂરની રખર-વસાહતોમાં પી.એ હમેશ એક જ દશ દીકું : જ્યાં જ્યાં હિંદી મજૂરો છે ત્યાં ત્યાં તેઓ એક નાનકડું હિંદ ખડું કરી દે છે. રામાયણ અને મહાભારત...અને ગાંધીજીનું નામ પણ છપ્પદેવની સાથે જ છે.

મલાયાની આ રખર-વસાહતોનાં કરતાં વધુ નિસ્તસાહ કરનાર વાતાવરણ, પી. કહે છે કે, એમણે ક્યાંયે દીકું નથી. લાંબા રખર-વૃક્ષોની સમપ્રમાણ કતારો ઉપર કતારો. પત્રઘટા એટલી બધી ઘાટી છે કે સૂર્યનાં કિરણો એને ભેદીને ધસ્તી સુધી પહોંચી જ શકે નહિ !

વરસાદ દરમિયાન અહીં જે ભેજ થાય છે તેની તો કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ. 'અતપ'ના પાંદડાંઓનાં બનાવેલાં ઝૂંપડાઓમાં કામદારો રહે. ઝૂંપડાંની ભોં ધસ્તીથી છ ફૂટ ઊંચી. ઝૂંપડાં જાણે ઊંચી ચાંખડીઓ ઉપર ચડીને જ કેમ ન જીલાં હોય !

પી. કહે છે કે સભા ચાલતી હતી તે જ વખતે વાદળના ગડમડાટ સાથે વરસાદનું એક ઝાપડું આવી ગયું. વીજળીના ઝબકાર અને દે-માર વરસાદ. પણ સભામાં એક પણ માનવી સળવળ્યું નહિ. પા કલાક પછી વરસાદનું પાણી ટપકવા માંડ્યું, વનવૃક્ષોનાં પત્રોની ધનઘટા સોંસરું. પણ ટપ ટપ એક વાર સર થયું કે પછી બસ ચાલ્યા જ કરે. બિનઅનુભવીને તો એ પાગલ જ બનાવી મૂકે. પણ કામદારોને એ સદી ગયું હતું.

રકત ચૂસનારી જળો અહીં પુષ્કળ છે. વિશ્વાળકાય ગજરાજો અને વૃક્ષોની શાખા ઉપરથી નદીઓના કીચ્ચડલયાં કિનારાઓ ઉપર ડેકાડેક કરતાં મહામત્સ્યો ! એ પાછલા કાલમાં પૂછડું ખૂંતાડીને જીલા રહે...અને પાસે ચઢને પસાર થનારા માનવીઓને જોયા કરે ! વાનરો પણ છે. પક્ષીઓ અને વનફૂલો તો અજબ. ઉંચું કટિબંધનાં વનોનું બધું યે પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય અહીં જોવા મળે. પણ એનો આનંદ થોડી જ વાર માણી શકાય. પછી—પછી જંગલો તમારા આત્મા ઉપર ઓથાર થઈને ચડી બેસે. તમને મૂંગળાવી નાખે. તમારા શ્વાસને કાઈ રૂંધી રહ્યું હોય એમ તમને લાગ્યા કરે.

આ જંગલો સોંસરવા થઈને જાપાનીઓ મલાયામાં ઘૂસ્યા હતા—કંગાલ કામદારોનો વેશ ધારણ કરીને. જંગલી કામોએ એમનું ભોમિયાપણું કરેલું.

પી.ને ધીમે તાવ આવે છે. કોઇ ડોક્ટરને બોલાવી એમનું લોહી તપાસાવવું પડશે અને જોવું પડશે કે શેનો તાવ છે. પી. કહે છે કે બીજા કોઈ રોગ કરતાં મેલેરીઆનો ભયંકર શાપ હિંદીઓનો વધુ ભોગ લે છે.

આઝાદીની ઉપા

જૂન ૧૦, ૧૯૪૩

સખી, આજની ધડી રળિયામણી. સુભાષબાબુ ટોકિયો પહોંચી ગયા. સખમરીનમાં એ આવ્યા. સાથે એક મુસલમાન ભાઈ છે. નામ શ્રી. હસન. ટોકિયોએ એમનું ધામધૂમથી સામૈયું કયું. હિંદ બહારના તમામ હિન્દીઓના અગ્રણીનું, બ્રિટિશ શાહીવાદની પ્રચંડ શક્તિને વારંવાર પડકારનાર એક ક્રાન્તિવાદીને શોભે એવું સામૈયું કયું. શ્રી. સુભાષબાબુને આ વાતોથી વિગત-વાર વાકેફ કરી દેવા માટે અમારા કેટલાએક આગેવાનો ટોકિયો ગયા છે.

અખબારો જોઈને સુભાષબાબુએ જે નિવેદન આપ્યું છે તે મહત્વનું છે:

‘ગયા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન અમારા નેતાઓને કપટભૂતિ બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓએ છોડી દીધો હતો. એટલા માટે, આજથી વીશ વર્ષ પહેલાં, અમે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે હવે એમનાથી છેતરાવું નથી જ.

“વીશ વરસ થયાં મારી પેઢી આઝાદી માટે મથી રહી છે. આજની ધડીની એ વીશ વરસ થયાં આતુરતાપૂર્વક પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી આજની આ ધડીની, જે હિંદી પ્રજા માટે સ્વાધીનતાની ઉપાની મંગળ ધડી છે.

“આવી ધડી સો વરસે ય ફરી સાંપડવાની નથી એમ અમારું અંતર પુકારી પુકારીને કહે છે. એટલે અમે સંકલ્પ કર્યો છે કે આ ધડીનો સંપૂર્ણ સફળબોમ કરી છૂટવું.

“બ્રિટિશ શાહીવાદે હિંદમાં શું સંજયું છે? નૈતિક અધઃપાત, આર્થિક કંગાલિયત અને રાજકીય પરાધીનતા.

“આઝાદીની કિંમત અમારા શોણિતથી ચૂકવી દેવાનો અમારો ધર્મ છે. અમારી પોતાની કુરબાની અને કેશિશોથી જે સ્વાતંત્ર્ય અમે પ્રાપ્ત કરીશું તેને અમે અમારા પોતાના સામર્થ્યથી જ સુરક્ષિત રાખી શકીશું.

આઝાદીની ઉપા

“દુશ્મને તલવાર ખેંચી છે. એનો હવે તલવારથી જ સામનો કરવો પડશે.

‘સત્યાગ્રહે સશસ્ત્ર યુદ્ધમાં જ હવે પરિણમવું જોઈએ. હિંદી પ્રજા વિરાટ પાયા ઉપરની અગ્નિપરીક્ષામાંથી અણીશુદ્ધ બહાર નીકળશે ત્યારે જ એ આઝાદીની અધિકારી બનશે.”

જૂન ૨૧, ૧૯૪૩

આજે ટોકિયોથી સુભાષબાબુનું પહેલું વાયુપ્રવચન સાંભળ્યું. મેં તે સ્ત્રીઓમાંના મારા કાર્યને મદદગાર થાય એવા ફકરાઓ ઉતારી લીધા છે. અંતરની વાતને સરળ અને સચોટ રીતે રજૂ કરવાની સુભાષબાબુ પાસે કોઈ ઔર જ હોયોટી છે.

હિંદને માટે સૌથી વધુ મહત્ત્વની બાબત છે, એની પડોશમાં પ્રવર્તતી પરિસ્થિતિ.

“બ્રિટિશરોની હિંદમાંની આખીએ કારકિર્દી દરમિયાન, એમના કોઈ પણ સેનાપતિને એવી કલ્પના નથી આવી કે પૂર્વ દિશા તરફથી કોઈ દુશ્મન હિંદ ઉપર ચઢી આવશે ! બ્રિટનના લશ્કરી નિષ્ણાતોનું બધું જ લક્ષ્ય, પરિણામે, વાયવ્ય તરફ જ રોકાયેલું રહ્યું છે.

“સિંગાપુરનો દરિયાઈ દૂગ બ્રિટિશરોના હાથમાં હતો; અને બ્રિટિશરો માનતા હતા કે હિંદ તેમના ખૂટની એડી નીચે સલામત છે. બ્રિટિશ નિષ્ણાતોનું આ લશ્કરી આયોજન કેટલું કંગાલ હતું એ વાતની જનરલ યામાશીટા અને ઇડાના વિદ્યુત આક્રમણે ખાતરી કરી આપી.

‘ત્યાર પછી તો, જનરલ વેવલ, હિંદની પૂર્વ દિશા ઉપર કિલ્લેબંધી કરવા માટે તનતોડ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. પણ હિંદુસ્તાનના માણસો એક જ સવાલ પૂછી રહ્યા છે: સિંગાપુરની કિલ્લેબંધી ઊભી કરતાં તમને વીશ વરસ લાગ્યાં, અને ખોતાં, એક અઠવાડિયું; તો પૂર્વ તરફ અત્યારે તૈયાર થઈ રહેલી કિલ્લેબંધીઓના ટુકડા ઊડતાં કેટલી વાર લાગશે ?

“અમને હિંદીઓને, ટયુનિશમાં, ટિમ્બકટુમાં, લેમ્પેકુસામાં કે અલાસ્કામાં શું બની રહ્યું છે તેની સાથે કશી જ નિસબત નથી. અમને નિસબત છે હિંદમાં અને હિંદની સરહદની પેલી પાર શું બની રહ્યું છે તેની સાથે.

‘બુગિયો પીટી પીટીને જાહેર કરવામાં આવેલ અલ્લદેશના પુનર્વિન્યયનો અંતિમ આજ્ઞા શરમજનક પીછેહઠમાં આવ્યો છે તેની સાથે અમને નિસખત છે.

“સિંગાપુરનું પતન, અને અલ્લદેશની પીછેહઠ, બ્રિટિશ લશ્કરી તવારીખમાં નોંધાયેલ આ બે મોટામાં મોટા પરાજયોએ પણ બ્રિટિશ મનોદશામાં કશો જ ફેરફાર કર્યો નથી. શાહીવાદનો વળગાડ બ્રિટનના દેહમાંથી હળુ ગયો નથી. કાઈ આવે, કાઈ જાય, સામ્રાજ્ય તો સદૈવ સોળે કળાએ તપ્યા જ કરશે...એવી છે અમારા બ્રિટિશ રાજકર્તાઓની બ્રમણા !

“આ બ્રમણાને તમારે મુત્સદ્દીગીરીની નાદારી કહેવી હોય તો તેમ કહો કે ઘેલછા ગણવી હોય તો ઘેલછા ગણો...પણ એ ઘેલછાનાં કારણો સમજવા જરાય મુશ્કેલ નથી.

“બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું બીજ હિંદ છે. હિંદમાંથી એ વિકસ્યું છે. ફલ્ગુશાલ્યું છે. બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ-પછી તે ગમે તે પક્ષના હોય-જાણે છે કે હિંદની સમગ્ર સાધનસંપત્તિની તેમને આવશ્યકતા છે. તે લોકો કબૂલ જ કરે છે કે સામ્રાજ્ય-આમ્રાજ્ય બધું હિંદને લખે છે. હિંદ નહિ તો સામ્રાજ્ય નહિ. આજે એ લોકો મરણિયા બનીને બૂડવા બેઠેલ સામ્રાજ્યના બેડાને બચાવી લેવા માટે કાશિશો કરી રહ્યા છે. પરિણામે, યુદ્ધ દરમિયાન બ્રિટનનું ગમે તે થાય પણ બ્રિટિશ લોકો અંત સુધી પોતાના સામ્રાજ્યને એટલે કે હિંદ ઉપરની પોતાની પકડને લોહીના છેલ્લા ટીપા સુધી અને દારૂગોળાના છેલ્લા ધડાકા સુધી સાચવવા મથશે.

“માટે જ હું નિખાલસપણે કહું છું કે પોતે જ લયંકર દુર્દશામાં પડ્યા હોવા છતાં બ્રિટિશરો હિંદી આઝાદીનો સ્વીકાર કરતા નથી એમાં એમની કાંઈ પણ જાતની ઘેલછા નથી. ઘેલછા તો આપણી છે કે આપણે આશ્વા સેવીએ છીએ કે બ્રિટિશરો રાજબુશીથી પોતાના સામ્રાજ્યનું વિસર્જન કરશે.....

“બ્રિટન કાઈ દિવસે આપમેળે હિંદને આઝાદ કરશે એવી બ્રમણા કાંઈ પણ હિંદી ન સેવે.

“પણ આનો અર્થ એવો નથી કે, બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ હિંદ સાથે બિવિધમાં કાંઈ વાર સમાધાન નહિ કરે. મને પોતાને તો એમ જ લાગે છે કે, આ વરસ દરમિયાન જ બ્રિટન એવો કાંઈ પ્રયત્ન કરશે. પણ એ સમાધાન દ્વારા

આઝાદીની ઉષા

તેઓ હિંદને આઝાદી આપશે એમ રખે કાઠ માનતા. એ સમાધાનનો હેતુ તો હિંદી પ્રજાને બનાવવા પૂરતો જ !

“અને લાંબાણુભરી મંત્રણાઓનો બીજો હેતુ પણ શો હોય? સ્વાધીનતા સંગ્રામને ભેખડે ભરાવી દેવો અને રાષ્ટ્રીય સંકલ્પશક્તિને શિથિલ કરી નાખવી...એ જ તો !

“૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરથી ૧૯૪૨ના એપ્રિલ સુધી બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓએ હિંદને બનાવવા માટે એવો જ એક પ્રયત્ન કરેલો !

“માટે આપણે હવે, બ્રિટિશ શાહીવાદ સાથે સમાધાન કરવાની બધી જે ઉમેદોને સદાને માટે છોડી દેવી જોઈએ. આપણી સ્વાધીનતાના પ્રશ્નમાં સમાધાનને સ્થાન જ નથી બ્રિટિશરો અને તેમના સાથીઓ સદાને માટે હિંદનો ત્યાગ કરશે ત્યારે જ આઝાદી આવશે. આઝાદી જેમને ખરેખર જોઈતી હોય તેમણે એને માટે લડવું પડશે...અને પોતાના રૂધિરથી તેની કિંમત ચૂકવવી પડશે.

‘મારા દેશબાન્ધવો અને દોસ્તો ! આઝાદીના યુદ્ધને, દેશની ધરતી ઉપર અને દેશની સરહદની બહાર, આપણી પાસે છે તેટલાં શક્તિ અને સામર્થ્યથી આપણે આગળ ચલાવવાનું છે.

“બ્રિટિશ શાહીવાદના લુકા બોલે અને ભરખભંગારમાંથી હિંદી પ્રજા એક વાર ફરીથી એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે પ્રગટે ત્યાં સુધી અનન્ય શ્રદ્ધાથી આપણે સંગ્રામ ચાલુ રાખીએ.

“પરાજય કે પીછેહઠને આ સંગ્રામમાં સ્થાન જ નથી. વિજય અને સ્વાધીનતા મળે ત્યાં સુધી આગેકૂચ કર્યે જ રાખવાની.”

ભવ્ય !

જૂન ૨૪, ૧૯૪૩

સુભાષચાન્દ્રનું એક બીજું વાયુપ્રવચન. સંગ્રામનો શંખધ્વનિ ચર્મગયો છે.

“મારા કેટલાયેક મિત્રો ઉમેદ બાંધીને બેઠા હતા કે આંતરરાષ્ટ્રીય કટોકટીની બીંસને પરિણામે, બ્રિટન જેવી શાહીવાદી સત્તાઓ, હિન્દ જેવા ગુલામ દેશોની સ્વાધીનતાનો સ્વીકાર કરશે...પણ એમની એવી બધી ઉમેદો અરથાને હતી.

“તમને ખબર હશે કે ૧૯૪૦ના આખરમાં, મહાત્મા ગાંધીજીએ, બહુ વાટ જોવરાવી જોવરાવીને આખરે જ્યારે સત્યાગ્રહનું આન્દોલન શરૂ કર્યું

ત્યારે મને લાગ્યું કે હિંદી પ્રજાની પ્રતિષ્ઠા અને એનું ગૌરવ જળવાયું છે, પણ હવે હિંદી ક્રાન્તિ સફળતાને વરે એટલા ખાતર એને વધારે વિશાળ અને સચોટ ભૂમિકા ઉપર સંગઠિત કરવાની જરૂર છે. આજે હું તમને કહી શકું છું કે, એ લક્ષ્ય સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે.

“આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિથી આપણે આપણા જાત-અનુભવથી વાકેફ છીએ. અને પરિણામે આપણા અંતિમ વિજય બાબત આપણને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.

“હિંદની બહાર વસતા બધા હિંદીઓ જેઓ દુશ્મનોના સીધા અંકુશ તળેના દેશોમાં નથી, તેમને બધાને એક જ સુસંગઠિત સંસ્થાની છત્રછાયા નીચે એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે. એ બધા, એક તરફ હિંદની અંદર બની રહેલી ઘટનાઓ ઉપર બહુ જ ત્રીણવટભરી દૃષ્ટિ રાખી રહ્યા છે અને બીજી તરફ આંતરરાષ્ટ્રીય બનાવોના અખંડ સંપર્કમાં રહ્યા છે. કારાવાસો, યાતનાઓ અને જંગાલિયતનો સામનો કરીને તમે બ્રિટિશરોની સાથે હિંદની ધરતી ઉપર જે વાવટાળ બોલો કરી રહ્યા છે એમાં, ખરે ટાણે, પોતાની સમગ્ર શક્તિઓ સાથે તમારી સહાયતા કરવા માટેની તેઓ શક્ય તેટલી બધી ચે તૈયારીઓ આજથી કરી રહ્યા છે.

“મિત્રો, તમને સ્મરણમાં જ હશે કે ભૂતકાળમાં એકથી વધારે વાર મેં તમને સૌને વચન આપ્યું છે કે, સમય આવશે ત્યારે આઝાદીના જંગમાં તમારી યડખે બોલો રહીને હું અને મારા સાથીઓ ઝઝૂમશું અને યાતનાઓ સહન કરીશું અને વિજયના આનંદમાં લાગીદાર પણ બનશું. એ વચન આજે અમે પાળી રહ્યા છીએ.

“હિંદ આજદ થશે થોડા જ વખતમાં. આઝાદ હિંદ કારાગારોના દ્વારા ખોલી નાખશે. મૈયાના સુપુત્રો તે વખતે કારાવાસોના અધકારમાંથી મુક્તિના પ્રકાશમાં ખગલાં મૂકશે.”

જુલાઈ ૧, ૧૯૪૩

સુભાષબાબુએ પૂર્વ એશિયાના હિંદીઓને અપીલ કરી છે:

“હિંદની આઝાદી માટે લડે એવી એક ફોજ બની કરવામાં મારી સાથે સામેલ થાઓ!

“હિંદને આઝાદ કરવાનું મહાકાવ્ય આપણે કરવાનું છે—આપણે એકલાએ

આઝાદીની ઉપા

જ. એ જવાબદારી આપણે બીજા કોઈ ઉપર નહિ ઢાળીએ. એમ કરીએ તો આપણું રાષ્ટ્રીય ગૌરવ ઝંખવાય.....

“પણ શત્રુ નિર્દય અને નિષ્ઠુર છે. મરણિયો છે. નખશિખ શસ્ત્રસજ્જ છે. એવાની સામે સત્યાગ્રહ, ભાંગફેડ કે ક્રાન્તિશીલ ત્રાસવાદીનો શો ગજ વાગે? બ્રિટિશ સત્તાને જો હિંદમાંથી બહાર હાંકી કાઢવી હોય તો દુશ્મનોની સાથે આપણે તેના પોતાના શસ્ત્રો વડે જ લડવું જોઈએ. દુશ્મને તો તલવાર ક્યારનીય ખેંચી છે...તલવારથી જ આપણે એને જવાબ આપવો જોઈએ.

“મને શ્રદ્ધા છે કે પૂર્વ એશિયાના માત્ર હિંદી ભાષાઓની સહાયતાથી હું એક પ્રયત્ન સૈન્ય ઊભું કરી શકીશ, જે સૈન્ય હિંદમાંથી બ્રિટિશ સત્તાને વાળીઝૂડીને સાફ કરી દેશે. ઘડી બજી ચૂકી છે, પ્રત્યેક હિંદીએ મેદાને-જંગ તરફ ફેરવવાની. સ્વાધીનતાની દેવીને એના પૂજારીઓએ શોભિતતર્પણથી પ્રસન્ન કરવાની છે.”

“ઉત્સાહનાં પૂરો રેઝાઇ રહ્યાં છે. અમે તો કામ આડે માથું જ ઊંચું નથી કરી શકતા. પી. બહુ જ મોડા ઘેર આવે છે-કોઈ વાર તો રાતના એક બે વાગ્યે. સવારે સાત વાગ્યે એ ઘેરથી નીકળી જાય છે. સુભાષબાબુ સ્થાનાન આવવાના છે. એમને માટે સામૈયાની તૈયારીઓ કરવાની છે. અહીં પરિષદ થશે અને એ પરિષદમાં એ વિધિપૂર્વક આગેવાનીનો સ્વીકાર કરશે. પરિષદ માટેની તૈયારીઓ પણ તડામાર ચાલે છે. હું શણગાર-સમિતિમાં છું. ગાંધીજીનું એક મોટું ચિત્ર અમે મેળવ્યું છે. પરિષદની કાર્યવાહી એ ચિત્રની મંગળ છત્રછાયા નીચે થશે. ઉપરાંત ફોજની કવાયત યોજવાની છે. હાથમાં રાષ્ટ્રીય ધ્વજ લઈને હિંદમાતા ઊભી હોય એવું એક ચિત્ર કરવામાં આગ્યું છે. ફોજ એને સલામી આપશે. સજ્જત સાદી પણ સચોટ રીતે કરવાની અમારી ધારણા છે. નકામો હારો કહેવાય એવું કશું પણ નહિ.

જૂન ૨૭ ૧૯૪૩

સુભાષબાબુ આજે આવી ગયા. સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને બાળકોનું કોડિયારું ઊભરાયું હતું. એમના સામૈયામાં પ્રેમ અને આદરનો આવડો પ્રયત્ન ધોષ ! માનવસાગર ઊમટ્યો હતો. હિંદીઓ, મલાયાવાસીઓ, ચીનાઓ, જાપાનીઓ. મહાન ક્રાન્તિવીરની એક ઝાંખીને કાળે હૈયેહૈયાં ઘણાં રહ્યાં હતાં.

સુભાષબાબુએ તો સૌનાં હૃદયો છતી લીધાં છે. વીરત્વ નીતરતી ચાલ, આઝાદ રાષ્ટ્રના સ્વમાનનું પ્રતીક હોય એવું ઉન્નત મસ્તક, મંત્રમુગ્ધ કરી નાખે એવું સ્મિત. અમને અમારા લક્ષ સુધી પહોંચાડી શકે એવો સરદાર મળી ગયો. એમના ફોટોગ્રાફો તો ધણાય જોયા હતા. પણ એમને દીઠા ત્યારે ખબર પડી કે એ તો એમના ફોટોગ્રાફો કરતાં અનેક ગણા વધુ સુંદર છે ! એમના દેહની પૌરુષલરી જોવાઈ ખીચારા ફોટોગ્રાફો શી રીતે ખતાવી શકવાના હતા ! સ્થાનિક કાર્યકરોને મળવા માટે એ ચેન્સરી લેઈને ઉપરની અમારી કચેરીમાં આવ્યા ત્યારે મેં એમને નયનો ભરી ભરીને નીરખ્યા. વિશેષ માત્રને આગાળા નાખે એવું સ્મિત એમના હોઠ ઉપર રમે છે.

સદાયના વહેમી એવા શ્રી. ડી.એ. જ્યારે જાપાનીઓની વિશ્વાસપાત્રતા વિષે શંકાઓ ખતાવવા માંડી ત્યારે સુભાષબાબુએ એમના તરફ સહેજ વળીને સ્મિત કયું, અને કહ્યું:

“એમની રમતનું રમકડું ન બનવા જેટલી અક્કલ મારામાં હશે એમ તમે માનો છો ખરા ? તો પછી હું કહું છું કે, જાપાનીઓ આપણી સાથે દુઓ રમી શકે તેમ નથી એવી મારી ખાતરી છે. અને તમારે એ માનવી પડશે એ લોકો આપણને બનાવી જાય, જરૂર, પણ તે આપણે પૂરા સંગઠિત ન હોઈએ તો, આપણે આપણી આઝાદી માટે લડી શકે એવું પ્રયત્ન હિંદી સૈન્ય જીલું ન કરી શકીએ તો. આપણે જીવતા અને જગતા અને સાવધાન રહેવું પડશે જ. ફક્ત બ્રિટિશ શાહીવાદી દુશ્મનો સામે નહિ, ફક્ત શાહીવાદી વૃત્તિવાળા જાપાની રાજપુરુષો સામે જ નહિ, પણ આપણી પોતાની જ વચ્ચે રહીને કામ કરતા આપણા પોતાના જ કેટલાક હિંદી ભાઈઓ ઉપર પણ ! શિસ્તપૂર્વક આપણે આઝાદીની રણયંત્રી માગે તે અને માગે તેટલી કુરબાની આપવા માટે તૈયાર રહેવું પડશે. દરેક જણ તૈયાર થઈ જાય-કામને માટે. હું કામના કુંગરાં લાવ્યો છું. તમારા સૌના માથા ઉપર મારે તો એ કામના જ કુંગરા ખડકવાના છે.”

જુલાઈ ૩, ૧૯૪૩

સુભાષબાબુ આજે ફોજના આગેવાનોને મળવાના છે. ગઈ કાલે તેઓ હોંગકોંગ, તાઇવેન, બ્રહ્મદેશ, બોર્નિયો વગેરેના સંઘના કાર્યકરોને મળ્યા.

આઝાદીની ઉપા

પી. સુભાષબાબુની એક ટૂંકી મુલાકાત લઈ આવ્યા. ઉત્તર મલાયાની મુસાફરીમાં પોતાના અંતર ઉપર જે છાપ પડી હતી તે રજૂ કરી આવ્યા.

પી. કહે છે: સુભાષબાબુ જેવો ખબરદાર આગેવાન અત્યાર સુધી મેં દોઢો નથી. નકશા ઉપરના નાનાં નાનાં નામોથી પણ એ વાકેફ છે. જંગલની આબોહવા અને કઠણાઈઓ, બ્રિટિશ સૈન્યને થાપ આપવા માટે જાપાનીઓએ તૈયાર કરેલી બધી યોજનાઓની વિગતો-બધાંની જ એમને ખબર હતી. પી. કહે છે કે મેં જે કેં એમને કહ્યું તે બધું જ એમને માટે તો વાસી જ હતું ! પી.ને સૌથી વધુ અચરજ તો એ થઈ કે આધુનિક યુદ્ધકળા અને અદ્યતન સૈન્યોને અંગે જે નિષ્ણાત વિગ્તાન જરૂરી છે તે પણ સુભાષબાબુ પાસે છે. સુભાષબાબુ તો છે પ્રજના સાચા નેતા.

જુલાઈ ૪, ૧૯૪૭

પરિષદ્તું આજે ઉદ્ઘાટન થયું, સુભાષબાબુ બોલવા ઊભા થયા ત્યારે કોઈ મહાપ્રયંડ ધડાકો થતા પહેલાં જેવી શાંતિ છવાઈ જાય એવી શાંતિ પરિષદ-મંડપ ઉપર છવાઈ રહી. એકેકે એક શબ્દ ઝિલાતો હતો.

“દોસ્તો ! આઝાદીના આશોકો માટે મરી શીટવાની ધડી ઊગી ચૂકી છે. યુદ્ધની કટોકટી દરમ્યાન કામ કરવું હોય તો બે વસ્તુઓ અનિવાર્ય: લશ્કરી શિસ્તપાલન અને ધ્યેય પ્રત્યેની અવિચળ નિષ્ઠા, અને અફર વફાદારી. પૂર્વ એશિયાના મારા એકેએક દેશભાઈઓને મારી હાકલ છે કે, એક માનવબળક બનાવીને ખડા થઈ જાઓ ! યુદ્ધ આવી રહ્યું છે તેને માટે તૈયાર થઈ જાઓ ! મને શ્રદ્ધા છે કે મારી આ હાકલ તેમનાં હૈયાં સોંસરી ઊતરશે...

“મેં અનેક વાર જાહેર કયું છે કે, ૧૯૪૧માં એક મહત્વના કાર્યને માટે મેં વતન છોડ્યું-તે મારા દેશબાન્ધવોના મોટા લાભના અંતરના અવાજને અનુસરીને-ત્યારથી તે આજ સુધી, સી. આઈ. ડી.વાળાઓના અનેક અંતરાયોને ભેદીને હું એમની સાથે, વતનમાં વસતા મારા દેશબાન્ધવોની સાથે, અખંડ સંપર્કમાં રહ્યો છું.....

“પરદેશમાં વસતા હિંદી દેશભક્તો વતનના દેશભક્તોના સાચા સ્થિતિ દ્રુસ્ટીઓ છે. અત્યાર સુધી અમે જે કેં કયું છે અને ભવિષ્યમાં અમે જે કેં કરીશું, તે બધું હિંદની આઝાદીને જ ખાતર...એ વાતની હું તમને

ખાતરી આપું છું. હિંદના હિતથી વિરુદ્ધ હશે અથવા હિંદી જનતાની ઈચ્છાની પ્રતિકૂળ હશે એવું કશું પણ અમારે હાથે થવા નહિ પામે. એ બાબત નિશ્ચિન્ત રહેજો... આપણી તમામ શક્તિઓને સફળ અને સચોટ રીતે એકસૂત્રે સાંધવાના ધરાદાથી હું આજાદ હિંદની એક આજાદ હકૂમત કાયમ કરવા માગું છું. આપણા પોતાના જ પ્રયત્નો અને આપણી પોતાની જ કુરબાનીને પ્રતાપે આજાદીને હાંસલ કરીને આપણે એક એવી શક્તિ પેદા કરીશું કે એ આજાદીને આપણે સદાકાળ સાચવી શકીએ-સુરક્ષિત રાખી શકીએ. આપણા અંતિમ વિજય બાબત મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. છતાં ય એક ચેતવણી હું તમને સૌને આપવા માગું છું. દુશ્મનોની તાકાતને ઓછી આંકવાની ભૂલ ના કરતા...અને નાનામોટા અનેક પરાજયોને માટે તૈયાર રહેજો. આપણી સામે એક તુમુલ્લ યુદ્ધ પડ્યું છે. કારણ કે દુશ્મન તાકાતખર છે. બે-હથા અને કાતિલ છે. ખેરહમ છે. આજાદીની આ અંતિમ કૂચ દરમિયાન, તમારે ભૂખ, તરસ, કંગાલિયત, શરીરના સાંધેસાંધાને છૂટાં પાડી દે એવી દોડધામ અને મૃત્યુનો સામનો કરવો પડશે. આ અગ્નિદિવ્યમાંથી અણીશુદ્ધ બહાર આવશે. ત્યારે આજાદીની વરમાળાના અધિકારી બનશો. તમે એ કરી શકશો એ બાબત મને રાષ્ટ્રજેટલીયે શંકા નથી. તમારા ગુલામ અને કંગાળ દેશમાં તમે આજાદી અને આબાદી આણી શકશો એવી મારી શ્રદ્ધા છે...'

જુલાઈ ૫, ૧૯૪૩

ટાઉન હોલ સામે ફોજની કવાયત હતી. આપણા સૈનિકોએ પોરસથી ગજ ગજ બિછળતી છાતીઓ સાથે કૂચ કરી બતાવી. મેં આખું દૃશ્ય મંચ ઉપરથી જોયું. રાષ્ટ્રીયગીત ગાનારી છોકરીઓમાં એક હું હતી. ન્યારે નેતાઓને સલામી આપતાં આપતાં અમારી આંખો આગળથી એ કૂચકદમ પસાર થઈ ત્યારે નેતાજીને માટે જલ્લતી ભક્તિભાવની જ્યોત મેં પી.ની એની આંખોમાં દીઠી. એનાં વિદ્યુત કિરણો સૌએ મંચ ઉપર અનુભવ્યાં. આપણા દેશની સ્વાધીનતાને ખાતર લોહીનું છેલ્લું ટીપું આપવા તેઓ તત્પર છે, પી. અને એની પલટણના બધાય. જોશ અને ઉત્સાહના એમની છાતીમાં ભડકા બળે છે. સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે છે એક વાત. નાની નાની અનેક ખટપટો હર-હમેશ અદ્યક્ષા કરતી તે નેતાજીના વ્યક્તિત્વના સ્પર્શે અદ્યક્ષ થઈ ગઈ છે. જગડાઓનું નામોનિશાં નાબૂદ થયું છે. નેતાજીએ અમારી કાયાપલટ કરી નાખી છે. અમને પોતાને જ લાગે છે કે અમે...અમે નથી રહ્યાં.

આઝાદીની ઉષા

નેતાજીના મુખમાંથી આજે વાણીપ્રવાહ વહી રહ્યો હતો.

“હિંદની આઝાદીફોજના જવાંમદો !

“મારા જીવનનો આજે ધન્યમાં ધન્ય દિવસ છે. આજે વિધાતાએ મને એક અદ્વિતીય માનનો અધિકારી બનાવ્યો છે. એ માન છે—જગત સમક્ષ જાહેર કરવાનું કે હિંદની આઝાદ ફોજનું સ્વપ્ન આજે સિદ્ધ થયું છે ! આજે સિંગાપુરના રણક્ષેત્ર ઉપર—એક વેળા બ્રિટિશ શહેનશાહતના અમેઘ દુર્ગ સમું ગણાતું એ સિંગાપુરના રણક્ષેત્ર ઉપર—એ સૈન્ય આગેકૂચના આદેશની વાટ જોતું એક પગે ઊભું છે.

“હિંદને બ્રિટિશ ગુલામીમાંથી આ ફોજ મુક્ત કરશે. આ હિંદી ફોજ હિંદી લશ્કરી આગેવાની નીચે, હિંદી અમલદારોએ ઊભી કરી છે. અને જ્યારે યુદ્ધની ઐતિહાસિક ધડી આવશે, ત્યારે એ હિંદી સરદારી નીચે જ મેદાને પડશે. એ વાત માટે એકે એક હિંદી મગજ રહેશે. બ્રિટિશ સલ્તનતના આ કબજસ્તાન ઉપર પગ મૂકતાંવેંત, કેાંઈ બાળક પણ હવે કહી શકે છે કે, એક વેળા જે સર્વશક્તિમાન મનાતું હતું તે જ સામ્રાજ્ય આજે ક્યારનું યે ભૂતકાળની કેાંઈ ઘટના જેવું લાગી રહ્યું છે.

“દોરતો ! સિપાહીઓ ! તમારો યુદ્ધનાદ નારા—એ—જંગ—“ચલો દિલ્લી” છે ! આ આઝાદી—જંગ પછી આપણામાંના કેટલા જીવતા રહેશે એ હું નથી જાણતો. જાણું છું ફક્ત એટલું કે અંતે આપણો વિજય નિશ્ચિત છે અને વિજય પછી આપણામાંના જેઓ, જીવતા હશે તેઓ. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બીજા કબજસ્તાન સમા પુરાણપ્રસિદ્ધ દિલ્લીના લાલ કિલ્લામાં, વિજયોત્સવની કવાયતો કરશે ત્યારે જ આપણા કામની પૂર્ણાહુતિ થશે.

“મારી જાહેર કારકિર્દી દરમ્યાન મને હંમેશાં એમ જ લાગ્યા કયું છે કે હિંદ બીજી બધી રીતે આઝાદી માટે કટિબદ્ધ છે, પણ એની પાસે એક વાતની ઊણપ છે. એની પાસે આઝાદીની સેના નથી. અમેરિકાનો જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન આઝાદીનું યુદ્ધ લડી અને જીતી શક્યો, કારણ કે એની પાસે સેના હતી. ગેરી-બાહી ઇટલીને મુક્ત કરી શક્યો, કારણ કે એની પડખે એના સશસ્ત્ર સ્વયં-સેવકો હતા. હિંદનું રાષ્ટ્રીય સૈન્ય સરજવાનું માન તમે ખાટી ગયા છો. પોતાના રાષ્ટ્રને સદૈવ વફાદાર રહેતા, ગમે તેવા સંયોગોમાં પણ પોતપોતાના કર્તવ્યોનું

પાલન કરતા અને જરૂર પડ્યે હસતે મોંએ જિંદગીની કુરબાની આપવા તૃપ્ત એવા સૈનિકોને લાગ્યે પરાજય જેવી કોઈ ચીજ નથી! તેઓ તો સર્વદા અજેયજ છે. આ ત્રણ આદર્શમંત્રોને—વફાદારી, ધર્મપાલન અને કુરબાનીને—તમારા અંતરના પટ ઉપર અંકિત કરી રાખજો.

“લાઈઓ! હિંદી રાષ્ટ્રની ઈજ્જત આજે તમારા હાથમાં છે. હિંદની આશાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓની તમે જીવંતીભગતી પ્રતિમા છો. એવી રીતે વર્તજો કે જેથી તમારા દેશબાન્ધવો તમારા ઉપર આશીર્વાદ વરસાવે અને ભવિષ્યની પેઢીઓ તમારા માટે મગરૂખી લઈ શકે. હું તમને ખાતરી આપું છું કે હું અંધકારમાં તેમ જ પ્રકાશમાં, દુઃખમાં તેમ જ આનંદમાં, યાતનાનાઓમાં તેમજ વિજયમાં તમારી સાથે જ રહીશ. અત્યારે તો હું તમને ભૂખ, તરસ, યાતનાઓ, અવિરત દોડધામ અને મૃત્યુ સિવાય બીજું કશું જ નથી આપી શકતો. હિંદને આઝાદ જેવા માટે આપણામાંથી કોણ અને કેટલા જીવતા રહેશે એ મહત્વની વાત નથી. મહત્વની વાત એ છે કે હિંદ આઝાદ બનશે અને આપણે એને આપણું સર્વસ્વ આપીને આઝાદ બનાવીશું. ઈશ્વર આપણી ફોજ ઉપર આશીર્વાદ વરસાવે અને યુદ્ધમાં એને વિજયની અધિકારી બનાવે!”

સંઘના આગેવાનોને જે અંતરાયો હિમાલય જેવા લાગતા હતા, તે નેતાજીની આંખના એક જ ઇસારે ઓગળવા માંડ્યા છે.

આઝાદ હિંદ ફોજની રચના અને તેના હેતુઓની જગત સમક્ષની આ જાહેરાત અત્યાર સુધી નહોતી થઈ શકી. કારણ કે કિકાન એની વિરુદ્ધ હતો. સંઘની આ એક મોટામાં મોટી ફરિયાદ. સુભાષબાબુએ આ ધરતી ઉપર પગ મૂક્યો અને વિજય એમને વર્યો. એમના આકર્ષક અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વે કિકાનના વિરોધને એવી રીતે ઓગાળી નાખ્યો; જેમ મુશ્કેલી વરસાદ, મીઠાના કોઈ નાના ઢગલાને ઓગાળી નાખે!

આવતી કાલે જનરલ ટોન્ને ફોજને સલામી આપવાનો છે.

જુલાઈ, ૧, ૧૯૪૩

કેટલું લબ્ધ દક્ષ...ફોજ કૂચકદમ કરતી આંખો આગળથી પસાર થઈ અને જનરલ ટોન્નેએ એને સલામી આપી. નેતાજી જાપાનના વડા પ્રધાનની જોડમાં જ બિલા હતા. આપણા બહાદુર જવાંમદો પૌરુષભરી ચાલે એ બેની પાસે થઈને કૂચકદમ પસાર થયા.

આઝાદીની ઉપા

યુદ્ધ-ત્તર પર અને સશસ્ત્ર દેશલક્ષિતની તાકાતે તેમનામાં કોઈ અજબ ખુમારી જ પ્રેરી છે ને ! આપણો રાષ્ટ્રીય વાવટો-વહાલો વાવટો તેમના હાથમાં ઉન્નતદંડ ફરફરતો હતો. કવાયત દોઢ કલાક ચાલી. દોઢ કલાક સુધી જનરલ ટોળેએ સલામી આપી.

રાતે પી. કેટલાક મિત્રોને વાળુ માટે લાવેલા. સ્ત્રીઓ યે હતી અને પુરુષો યે હતા.

શ્રી. એલે.-મલાયાવાસીઓની અમને ધણી યે વાતો સમજાવી. અમારા માટે એ નવી હતી અને રસલરી યે હતી. એમણે કહ્યું: બ્રિટિશરોએ તલવારની તાકાતથી મલાયા ઉપર હકૂમત કાયમ કરી છે એ વાતમાં શે માલ છે ? છળકપટ અને લાંચરુશવતથી તેમણે મલાયાને ‘ખરીદી’ લીધો હતો. એમણે દાખલાઓ આપ્યા. સિંગાપુર જેહોરના સુલ્તાન પાસેથી ખરીદાયું ૧૮૧૯ માં. પેનાંગ કેદાહના સુલ્તાન પાસેથી ૧૭૮૬ માં. મલાકા વલંદાઓ પાસેથી. પેરાકનો ઇતિહાસ તો વળી સ્વયં જ હતો. ૧૮૨૪માં બ્રિટન અને તામ્બેન્ડે પેરાકનો સ્વાતંત્ર્યની ખોળાધરી આપી. ૧૮૭૪ સુધી સુલ્તાનની હકૂમત વણુરોકટોક ચાલ્યા કરી. પછી સુલ્તાને એક બેવફૂરી કરી. ધરના કોઈ ઝગડામાં એણે બ્રિટનની મદદ માગી. જવાબમાં બ્રિટિશ રેસિડન્ટ આવ્યો. એનું ખૂન થયું, કદાચ બ્રિટિશરોના કોઈ લાડૂતી માનવીઓને હાથે. આ અપરાધને દંડવા માટે બ્રિટિશ સૈનિકોની એક ટુકડી ભીતરી; ખૂનીઓને ગિરફતાર કરીને ફાંસીને માંચડે લટકાવવામાં આવ્યા...પણ પેરાક નકશા ઉપર લાલ રંગે રંગાઈ ગયું. એના ઉપર બ્રિટિશ ગુલામીનો યુનિયન જેક ચડી ગયો.

સેલેંગોરની કથા પણ એ જ છે. નેઝી સેખીલાન અને પડાંગની પણ એ જ કહાણી ! સ્થાનિક રમખાણો-કોઈ બ્રિટિશ પ્રજાજનની દખલગીરી-એનું ખૂન થાય અથવા એવું જ ખીબું કંઈ-એ ખૂનનો બદલો લેવા માટે લશ્કર-અને ખેલ ખલાસ ! ગુલામીનો ઝંડો એ પ્રદેશ ઉપર ચડી જાય !

આ ‘ખરીદીઓ,’ જેમને બ્રિટન વિજયોના નામે ઓળખે છે, તેની ઘટ-માળમાં સોથી વધારે બ્રિટિશરો લાગ્યે જ ખતમ થયા હશે.....

બ્રિટિશરોએ અપેક્ષા રાખી હતી કે જાપાનીઓ પૂર્વ કિનારા તરફ ક્યાંક ત્રાટકશે અને પછી પૂર્વને કિનારે જ આગેકૂચ કરશે. જાપાનીઓ ત્રાટક્યા

કેટલાયારુ ઉપર અને પછી આગળ વધ્યા. પશ્ચિમ કિનારાની સમાંતરે. ખ્રિટિશરો માનતા હતા કે જંગલો અભેદ છે. જપાનીઓ જંગલ સોસરા જ આવ્યા, એમને ભોમિયા મળી રહ્યા અને માર્ગો પણ મળી રહ્યા. ખ્રિટિશરો માનતા હતા કે જપાની શસ્ત્રોમાં શું દમ હશે? પરિણામે એમણે યુદ્ધતૈયારીમાં પેનાગ ખાતે ફક્ત બે જ છ છ ઈંચના વ્યાસવાળી તોપડીઓ, કેટલાયાર ખાતે ફક્ત કિનારા ઉપર જ અને બીજે થોડે ઠેકાણે થોડીઘણી કિલ્લેબંધી એટલું જ રાખ્યું હતું. એમની પાસે નહોતી ટેન્કો, નહોતો ટેન્કવિરોધી સરંજામ, નહોતાં તોપ-મથકો, નહોતી ખરકન્દાળે માટેની નાની નાની દુર્ગવલીઓ. ખ્રિટિશરો માનતા હતા કે જપાનની તળ-ધરતીથી દોઢ હજાર માઇલ છેટે આવેલું ફોર-મોસા એ જપાનનું નજીકમાં નજીક તરી મથક હતું: અને જપાનીઓએ ગોળા છોડવા માંડ્યા તે ફક્ત છસો માઇલ દૂર આવેલ સેગાંવ બંદરથી, ખ્રિટિશરો માનતા હતા કે સિંગાપુરમાં આક્રમણ અગર શક્ય પણ હોય તો તે ફક્ત સમુદ્ર તરફથી જ; એટલે ત્યાં તેમણે પોતાની પ્રચંડ તોપોને સીમેન્ટ કોન્ક્રીટમાં જડી રાખી હતી, સમુદ્ર તરફ મોઢાં રાખીને. જપાનીઓ ઉત્તર તરફથી આવ્યા... અને તોપો મોં વકાસીને જ બેસી રહી દક્ષીણ તરફ. એમને ત્યાં ગોઠવનારા ખ્રિટિશ માલિકો જેમને જોખમી સાગર માનતા હતા તે તરફ! ખરાબર છે! ઈશ્વર જેમનો વિનાશ કરવાવાળો છે, તેમને પહેલાં પ્રથમ તો આંધળા બનાવી મૂકે છે. શ્રી. એલ. કહે છે કે જપાનીઓને ખ્રિટિશરો ઉપર આટલો મહેલાઈથી વિજય મળી ગયો એનો ખુલાસો આ સિવાય બીજી કઈ રીતે થઈ શકે?

મોડી રાતે અમે જુદા પડ્યા. વાતચીત મોટે ભાગે શ્રી. એલે. કરી હતી. ધણે જ સરસ માણસ. એને વારંવાર નોતરવો જોઈએ.

જુલાઈ ૬, ૧૯૪૩

આજે “માસ રેલી” હતી પેડાંગમાં મ્યુનિસિપલ કચેરીની ખરાબર સામે. દોઢ લાખથી વધારે માનવીઓ ઊભરાયાં હતાં નેતાજીને સાંભળવા. માનવ-સાગર જ જાણે. ઉત્સાહનો પાર નહોતો. નેતાજી લોકો સાથે હળેમળે લળે છે એમાં પણ કેટલી મોહકતા છે! સ્ત્રીઓ અને બાળકો પ્રત્યે તો નેતાજીને બહુ જ આદર. ટોળું કોઈ કોઈ વાર આવેશમાં આવીને નિરંકુશ બને, અને એમને જોવા કે સ્પર્શવા માટે તોફાને ચડે, તો ય નેતાજીના મોંમાંથી કઠોર વેણ ન નીકળે. ગર્ભ કાલે નેતાજી અમારી કચેરીએ આવેલા. બારણે એક ડોસીમા હતા.

આઝાદીની ઉપા

નેતાજીનો ચરણસ્પર્શ કરવા માટે એ આવ્યાં હતાં. નેતાજીએ એમને ઉઠાડીને બેઠાં કર્યાં અને માથું નમાવીને એમની પાસેથી આશીર્વાદ માગ્યા. ડોસીમાને એમણે ‘મા’ કહીને બોલાવ્યા. પાછળથી જ્યારે એમણે એમને કલકત્તામાં વસતાં એમનાં પોતાનાં માયાળુ અને રોહાળ મા વિષે વાત કરી ત્યારે અમારી સૌની માંખો બીની થઈ ગઈ.

માઈકમાં બોલતી વખતે નેતાજી ટદાર બિલા રહે છે. હાથના ચાળા તો એ કરતા જ નથી. વક્તૃત્વનાં નખરાં એમને ગમતાં નથી. શાંત, સ્વસ્થ અને દૃઢ અવાજે, એ ફક્ત દલીલો જ કર્યાં કરે છે...એવી રીતે કે સાંભળનાર સૌને એમ જ લાગે કે નેતાજી મારા એકલાની જ સાથે વાતો કરી રહ્યા છે. નાટકી અભિનય તો કદી જ નથી કરતા. બોલતા હોય ત્યારે ન તો પાણીનો એક ઘૂંટડો પણ પીએ, કે ન તો કોઈ પંખો નાખવા એમને જોઈએ, કે ન જોઈએ કોઈ કાગળની કાપલી સુદ્ધાં, લાપણની નોંધોથી યાદદાસ્તને તાજ કરવા માટે. એ તો તમારી સન્મુખ જણે તમારા પિતાજી બિલા હોય એમ બિલા રહે. તમારા અંતર સાથે વાતો કરે, દલીલો કરે, સમજાવે, તમારામાં પડેલી સદ્વૃત્તિ-ઓને પંપાળી પંપાળીને બહાર લાવે. એમને સાંભળ્યા પછી તમને એમ જ લાગે કે એમની સાથે સહકાર ન કરવો, અથવા એ જે તમારી પાસેથી માગી રહ્યા છે એ આપવાનો ઇનકાર કરવો એના જેવી ખીજ કોઈ કાયરતા, સ્વાર્થાધિતા કે સમાજ-વિરોધિતા છે જ નહિ. નેતાજી જણે કોઈ જાદુગર જ છે...અલગત, જાદુગરના ધર્તિંગો એ નથી કરતા, પણ એમની અસર તો એવી જ.

ઉચ્ચ મંચ ઉપરથી એમનો અવાજ રણકી રહ્યો હતો:

“દરેક પ્રકારના ભયો અને જોખમોથી ભરેલી એવી ખેપ કરવા માટે મેં મારું વ્રતન અને ધર બંનેનો શા માટે ત્યાગ કર્યો એ હું તમને આજે હૈયું ખોલીને કહી દેવા માગું છું. મને ખ્રિષ્ટિય તુરંગમાં રાખવામાં આવ્યો હતો—સલામત. ત્યાં મેં શાંતિપૂર્વક નિશ્ચય કરી નાખ્યો કે ખ્રિષ્ટનના સકંજમાંથી ગમે તે જોખમ ખેડીને પણ સટકી જવું. કારાવાસ મારા માટે કોઈ નવી ચીજ નહોતી. એ પહેલાં દશ વખત હું જેલમાં રહી આવ્યો હતો. એટલે ત્યાં હું રહ્યો હોત તો મારા માટે અંગત રીતે તો એ પ્રમાણમાં ઘણું જ વધારે સલામત અને સહેલું હતું. પણ મને લાગ્યું કે હિંદની આઝાદીને મારી જરૂર છે. હિંદની

સરહદ બહાર મારી હાજરીની જરૂર છે. એમ કરવા માટે ગમે તે જોખમો મારે ઉઠાવવાં પડે, તો એ ઉઠાવીને પણ મૈયાનો સાદ મારે ઝીલવો જોઈએ.

“કર્તવ્યપાલન કરતાં કરતાં મૃત્યુ આવે તો તેને પણ વધાવી લેવાની શક્તિ મારામાં છે કે નહિ તેનો નિશ્ચય કરતાં મને ત્રણ મહિનાઓ લાગ્યા. એ ત્રણ મહિના મેં પ્રાર્થના અને ધ્યાનમાં જ વિતાવ્યા. હિંદમાંથી સટકી જતાં પહેલાં પ્રથમ તો મારે કારાવાસમાંથી સટકવાનું હતું. અને એ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે મારે ભૂખહડતાળ ઉપર ઊતરવું પડ્યું, મારી મુક્તિની માગણી કરીને. હું જાણતો જ હતો કે હિંદમાં શું કે આયર્લેન્ડમાં શું, બ્રિટને પોતાના રાજકેદીને એવી રીતે છોડ્યા જ નથી. હું એ પણ જાણતો હતો કે બ્રિટન ઉપર આવું ક્રિયાણુ લાવવા જતા, આયર્લેન્ડમાં ટેરન્સ મેફ્સવીની અને હિંદમાં જતીનદાસ જેવાને પ્રાણનો પણ ભોગ આપવો પડ્યો હતો. પણ મારું અંતર મને પોકારી પોકારીને કહેતું હતું કે ઈતિહાસપુરુષે તારા માટે એક ‘ખાસ કાર્ય’ નિર્માણ કરીને રાખ્યું છે. એટલે મેં ભૂસ્કો માર્યો અને સાત દિવસની મારી ભૂખહડતાળ પછી હિંદની બ્રિટિશ હકૂમત કોઈ અણુધારી રીતે જ, બ્યગ્ર થઈ ગઈ. ‘હમણાં તો એને જવા દો, પછી મહિને એ મહિને ક્યાં નથી પકડી શકાતો.’ એવો નિરધાર કરીને એણે મને જેલમાંથી બહાર કાઢ્યો. પણ ફરીથી તેઓ મારા ઉપર હાથ નાખી શકે તે પહેલાં તો હું સ્વતંત્ર થઈ ગયો...

“મિત્રો ! તમે જાણોજ છો કે ૧૯૨૧માં મેં યુનિવર્સિટિનું શિક્ષણ પૂરું કર્યું તે પછી તે ઠેઠ આજ સુધી હિંદની આઝાદી-લડતમાં હું લગભગ સક્રિય ભાગ લેતો જ રહ્યો છું. છેલ્લા બે દાયકાઓમાં જેટલાં સત્યાગ્રહના આન્દોલનો થયાં, તે બધામાં હું હતો. ઉપરાંત, અનેકવાર, મને કોઈપણ જાતની અદાલતી કારવાદ વગર પકડીને જેલમાં પૂરવામાં આવ્યો છે. મારા ઉપર વહેમ હતો કે અશસ્ત્ર કે અશસ્ત્ર કોઈ ને કોઈ ગુપ્ત ક્રાન્તિવાદી આન્દોલન સાથે મારો સંપર્ક છે. આ બધા અનુભવને અંતે હું એવા નિષ્કૃંપ ઉપર આવ્યો હતો કે હિંદની ધરતી ઉપર રહ્યા રહ્યા અમે જે કંઈ કરીશું તે બધું જ બેકાર બનશે. તેટલા માત્રથી જ બ્રિટિશરોને હિંદની ધરતી ઉપરથી હંકારીને કાઢી મૂકી નહિ શકાય...

“ટૂંકામાં, હિંદમાંથી બહાર ચાલ્યા જવામાં મારો આ જ આશય હતો. અંદર ચાલી રહેલી આઝાદી-લડતને બહારની લડતથી વધારે મજબૂત બનાવવી. ખીજી તરફ, હિંદને જે બહારની મદદની ખરેખરી જરૂર છે તે બહુ જ સ્વલ્પ

આઝાદીની ઉષા

છે. હિંદની અંદરના આપણા હમવતનીઓ આપણી પાસેથી જે પ્રકારની સહાયતા માગતા હતા: નૈતિક અને ભૌતિક. પહેલું તો એ કે તેમનો વિનય એ નિશ્ચિત વસ્તુ છે એવી નૈતિક હિંમત, તેમના અંતરમાં સરજવી જોઈએ. ખીજું, બહારથી તેમને લશ્કરી મદદ આપવી જોઈએ.

“આજે હવે એ વખત આવી ગયો છે કે ન્યારે હું જાહેર રીતે આપ્પા જગતને અને આપણા દુશ્મનોને સુધ્ધાં કહી શકું છું કે આપણે આપણી રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા કયા માર્ગે સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ. હિંદ બહારના હિંદીઓ, ખાસ કરીને પૂર્વ એશિયાના હિંદીઓ, એક એવી ફોજનું સંગઠન કરશે કે જે હિંદમાંનાં બ્રિટિશ સૈન્ય ઉપર આક્રમણ કરવા જેટલી શક્તિશાળી હશે. આપણે ન્યારે એમ કરીશું, ત્યારે હિંદમાં ક્રાન્તિ સળગી ઊઠશે. ફક્ત પ્રજાકીય ક્રાન્તિ જ નહિ, પરંતુ બ્રિટિશ વાવટા નીચે જે અત્યારે લડી રહ્યું છે તે હિંદી સૈન્યમાં પણ. બ્રિટિશ હકૂમત ઉપર ન્યારે આમ બંને બાજુએથી આક્રમણ થશે,—હિંદ બહારની અને હિંદની ધરતી ઉપર—ત્યારે એના ભુક્ષા બોલશે—અને ત્યારે હિંદી પ્રજા નષ્ટ થયેલી પોતાની સ્વાધીનતાને પુનઃ પ્રાપ્ત કરશે.

“મારી યોજના પ્રમાણે તો, ધરી રાજ્યોનું હિંદ પ્રત્યે કેવું વલણ છે અથવા રહેશે એ પ્રશ્ન અગત્યનો રહેતો નથી. હિંદ બહારના અને હિંદની અંદરના હિંદીઓ જે પોતાની ફરજ પૂરેપૂરી બજાવશે, તો બ્રિટનની જૂંસરીને દૂર કરીને ૪૮ કરોડ જેટલી હિંદી જનતાને મુક્ત કરવી એ શક્ય બનશે. દોસ્તો, પૂર્વ એશિયાના ત્રીશ લાખ હિંદીઓનો યુદ્ધનાદ, “સર્વસ્પર્શી યુદ્ધને માટે સર્વસ્પર્શી તૈયારી”—એ જ છે. આ સર્વસ્પર્શી તૈયારીના એક અંશ રૂપે હું તમારી પાસેથી ત્રણ લાખ સૈનિકો અને ત્રણ કરોડ ડોલરની માગણી કરું છું. મારે વીર નારીઓ પણ જોઈએ છે. ૧૮૫૭ માં, હિંદના પહેલા સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં, ઝાંસીની રાણીએ જેમ શમશેર ઉપાડી હતી, તેમ શમશેર ઉપાડે અને મૃત્યુને પડકારે એવી વીર-નારીઓની ઓછામાં ઓછી એક સેના તો મારે જોઈએ છે.

“હિંદમાં આપણા દેશબાંધવો ઉપર અત્યારે દુશ્મનોની ભીંસ પ્રચંડ છે. તેમને અત્યારે જરૂર છે, તેમની એ ભીંસને હળવી બનાવે અને તેમના સંગ્રામને સહાયરૂપ થઈ શકે એવા ખીજા મોરચાની. પૂર્વ એશિયામાં તમે સુસજ્જ અને સુસંગઠિત બંનો, અને હું તમને વચન આપું છું કે, એ ખીજા મોરચો હું બેઠો

કરી દર્શિ. એક ખરેખરે ખીન્ને મોરચો-જે હિંદના જગે-આઝાદીમાં કોઈ નવો જ રંગ લાવે.”

નેતાજી બોલતા હતા અને વરસાદ ધોધમાર તૂટી પડ્યો. નેતાજીએ ફક્ત થોડા જ શબ્દો કહ્યા: “કોઈ જીઠે નહિ. કોઈ જળ્ય નહિ. બધા પોતપોતાને સ્થાને બેસી રહે. વરસાદ આપણને ગભરાવી ન શકે.” એક પણ માણસ ન ખસ્યો. સૌ કપડાં સોંસરા નહાઈ રહ્યા. એક પણ માણસે ચૂં કે ચાં ન કયું. અમારું શિસ્તપાલન અને ખાસ કરીને કાખમાં બાળકોને તેડીને આવેલી બહેનોના શિસ્તપાલન ઉપર તો નેતાજી ઓવારી ગયા !

ખી.ને નેતાજીના એક અંગરક્ષક તરીકે પસંદ કરવામાં આવેલ છે.

હું જાંસીની રાણી પલટણમાં ભરતી થવાની છું. બહુ મજા પડશે. હથિયારો ઉપાડવા પી., હું તમારી પાછળ બહુ દૂર તો નહિ જ હોઉં, હો !

જુલાઈ ૧૨, ૧૯૪૭

હિંદ સ્વાતંત્ર્ય સંઘના મહિલા વિભાગે હિંદી મહિલાઓની એક આમ-સભા બોલાવેલી. નેતાજીએ ભાષણ કયું. ઓતાવુંદ તો અમારા એ પ્રાણુથીયે પ્યારા નેતાજીના મુખમાંથી નીકળતા એકેએક શબ્દને અમૃતની પેઠે ઝીલી રહ્યો. દશ દશ બાર બાર માધ્વથી પગે ચાલીને બહેનો આવી હતી. નેતાજી આવ્યા તે પહેલાં બે કલાકથી સભાખંડ ખીચોખીચ ભરાઈ ચૂક્યો હતો.

અમે તો એમને ગૂંગળાવી જ નાખ્યા, અમારી ફૂલમાળાઓથી. અમે કાન્તિ-ગીતો ગાયાં. પછી નેતાજી બોલ્યા. એમણે ‘જાંસીની રાણી’ ટુકડી માટે અને રેડ ક્રોસ માટે રંગરોટોની માગણી કરી. એક ગૂંજરાતી બહેને પોતાના બધા જ દાગીના ઉતારી આપ્યા. બંગડીઓ, ધર-રીંગો, હારો-બધુંય. નેતાજીએ શરૂ કયું :

“બહેનો, ૧૯૨૧ પછી, કોંગ્રેસ ન્યારે મહાત્માજીની સરદારી નીચે પુનરુન્નિવિત બની ત્યારથી તે આજ સુધી બે દાયકાઓ દરમ્યાન, આપણી બહેનોએ આઝાદીની લડતમાં શો લાગ લીધો છે તે તમે બધાંય જાણો જ છો. ફક્ત સત્યાગ્રહની લડતોમાં નહિ, પરંતુ ગુપ્ત કાન્તિઆંદોલનોમાં પણ આપણી બહેનોએ યશસ્વી ફાળો આપ્યો છે. હકીકતમાં આપણા બહેરજીવનનું એવું કંઈ ક્ષેત્ર નથી, આપણા રાષ્ટ્રીય પ્રયત્નની એવી કોઈ પ્રવૃત્તિ નથી, જેમાં

આઝાદીની ઉપા

આપણી બહેનોએ પોતાના બાઈઓની પડખોપડખ રહીને, તેમની યાતનાઓમાં લાગ ન પડાવ્યો હોય. ખાધાપીધા વગર ગામેગામ ફરવાનું હોય, એક પછી એક એમ અનેક સલાઓમાં લાપણો આપવાનાં હોય, બારણે બારણે આઝાદીને પેગામ પહોંચાડવાનો હોય, ચૂંટણી જગો લડવાના હોય, સત્તાધીશોની આજ્ઞાઓ અને પોલીસના લાડીમારને ડોકરે મારીને સરઘસો કાઢવાં હોય...કે કારાગાર, યાતનાઓ, અપમાનો અને આઘાતો વેઠવાનાં હોય-આપણી બહેનો ક્યાં કહેતાં ક્યાં ય, રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં પાછી પડી નથી, કે નથી મોળી સાબિત થઈ. ક્રાન્તિના ગુપ્ત આંદોલનોમાં પણ આપણી વીર બહેનોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. જરૂર પડ્યે બાઈઓની પેઠે તેઓ પણ બંદૂક ઉપાડી શકે છે એ તેમણે પુરવાર કરી બતાવ્યું છે.

“આજે હું તમારામાં વિશ્વાસ વ્યક્ત કરી રહ્યો છું, કારણ કે હું જાણું છું કે તમે ધારો તો શું કરી શકો છો. કોઈ પણ જાતની અતિશયોક્તિ કર્યાની બીક વગર જ કહું છું કે જગતમાં એવી કોઈ યાતના નથી જેને આપણી બહેનો ખામોશીથી સહન ન કરી શકે.

“ઇતિહાસ આપણને શીખવે છે કે પ્રત્યેક સામ્રાજ્ય માટે જેમ ઉદ્ય નિર્માણ થયેલ હોય છે તેમ અસ્ત પણ નિર્માણ થયેલ હોય છે. જગતના ૫૮ ઉપરથી અસ્ત થવાનો સમય બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને માટે હવે આવી પહોંચ્યો છે. જગતના આ ભાગ ઉપરથી એ સામ્રાજ્ય કેવી રીતે ભૂંસાઈ ગયું છે તે આપણે આપણી સગી આંખોએ જોયું છે. જગતના બાકીના ભાગ ઉપરથી, હિંદ ઉપરથી, પણ તે ભૂંસાઈ જશે... !

“આ સલામાં, અથવા અન્યત્ર એવી કોઈ બહેન હોય કે જેને બંદૂક ઉપાડવાનું કામ સ્ત્રીઓને માટે અનુચિત લાગતું હોય તો એને હું એક જ વાત કહીશ: ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરી જુઓ. ભૂતકાળમાં આપણી બહેનોએ શું કર્યું છે? ૧૮૫૭ની ક્રાન્તિમાં ઝાંસીની રાણીએ શું કર્યું? ઉઘાડી તલવારે રણુતોખાર ઉપર અસવાર થઈને પોતાના સૈનિકોની મોખરે એ મેદાને પડેલી. આપણા દુર્ભાગ્યે, એ નિષ્ફળ નીવડી. એનો પરાજય થયો અને એની સાથે સાથે આપણો, આખી પ્રજાનો પરાજય થયો. પણ ૧૮૫૭માં એ મહાનારીએ જે કાર્યનો આરંભ કર્યો હતો તેને હવે આપણે ચાલુ રાખવાનું છે અને પૂરું કરવાનું છે.

“એટલે સ્વાતંત્ર્યના આ આખરી જંગમાં આપણને એક જાંસીની રાણીની નહિ, પરંતુ હજારો જાંસીની રાણીઓની જરૂર છે. તમે કેટલી બંદૂકો ઉપાડશો અને કેટલી ગોળીઓ છોડશો તે એટલું બધું મહત્વનું નથી. તમારી વીરતાની અદ્ભુત નૈતિક અસર કેટલી થશે એનું મહત્વ પણ એટલું જ છે.”

બે ‘આઝાદ શાળાઓ’ જુદી જુદી છાવણીઓ માટે નિરીક્ષકો તૈયાર કરી રહી છે. એક શ્યોનાનમાં છે, બીજી પેનાંગમાં. બે વિદ્યાર્થીસમુદાયો તો એમાંથી પાસ થઈને બહાર પણ પડી ચૂક્યા. હું ત્રીજા સમુદાયમાં દાખલ થવાની છું. સ્ત્રીઓને લશ્કરી તાલીમ ન આપી શકાય એમ જૂની ધરેડના માણસો હજુ એ કલ્પા કરે છે. નેતાજીએ એમના વિરોધને વજન નથી આપ્યું. એ તો સાચા નવયુગના માનવી છે. એમનું દૃષ્ટિબિન્દુ વ્યાપક અને પ્રગતિશિલ છે.

જુલાઈ ૨૫, ૧૯૪૩

આજે શ્રીમતી ટી. અને કુમારી એસ.ને ચા માટે આમંત્રણ આપેલું. કુ. એસ. પેનાંગમાંથી આવ્યા છે. તમામ એશિયાવાસીઓને જાપાનીઓનો દયા ઉપર છોડી પોતાનો જીવ બચાવવા માટે બ્રિટિશરો પેનાંગમાંથી કેવી રીતે નાઠા, તેનું તેમણે વર્ણન આપ્યું.

તેમણે કહ્યું તે હું અહીં ઉતારી લઉં છું :

“ડિસેમ્બરની ૧૧મીએ, હું હજુ પથારીમાં જ હતી, એટલામાં ત્રીસ જાપાની હવાઇ જહાજોએ શહેર ઉપર હલ્લો કર્યો. અઢી કલાક સુધી બોમબારો ચાલ્યો. ઉપરાઉપરી ત્રણ દિવસો સુધી આ પ્રમાણે ચાલ્યું.

“આ બોમબારાને પરિણામે શહેરમાં જે અધાધૂંધી ઊભી થઈ તેનું તો વર્ણન કરવું જ અશક્ય છે મારા માટે. સેંકડો ઠેકાણે આગો સળગી રહી હતી; અને પડી ગયેલ ઇમારતો તો ગણી ગણાય નહિ. ‘ફાયર બ્રિગેડ સ્ટેશન’ ઉપર જ સીધો એક બોમ પડેલો. એટલે આગ ઓલવવાના એન્જિનો તો હોય જ ક્યાંથી ! એ તો આગ સળગી સળગીને જાતે જ ઓલવાઈ જાય ત્યારે ! ત્યાં સુધી બોકોએ બહાર બેસીને એ તાપણું જોયા કરવાનું ! અને સાધારણ મદદ હોય તો બચાવી શકાય એવી ચીજોને સુદાં બળીને ખાખ થતી પોતાની આંખોએ જ જોયા કરવાની. મજૂરો તો બધા જ ચાલ્યા ગયા હતા. શરીરોમાં મડદાં સડતાં હતાં અને એની બદબો માથું ફાડી નાખતી હતી. કૂતરાં એ

આઝાદીની ઉપા

શબોના હાથ, પગ કે ખીજાં અંગો ઉપર ઉગ્મણી કરી રહ્યા હોય એવાં સ્થાનો
મેં મારી આંખોએ જ દીઠાં છે. જોંદરો, ખેતરોમાં હોય છે એવાં જંગલો મોઢા
જોંદરો, રાજમાર્ગો ઉપર ધસી આવ્યા હતા ધરોનાં ભંડકિયામાંથી. રાજમાર્ગો
ઉપર નિરાંતનું ભોજન આરોગતા; અને ખંડેર અનેલ ધમારતોમાં વાસ કરવા
માટે જ જાણે તેઓ નીકળી આવ્યા હતા. દુકાનો તો ઘણીખરી બંધ થઈ ગઈ
હતી. બજારમાં કશું જ ખરીદવું અશક્ય હતું.

“આ ઉપરાંત હતા ચોરો. ભગવાન જાણે એટલા બધા એક સાથે ક્યાંથી
આવી પડ્યા ! પોલીસનો તો ક્યાંય પત્તો જ નહોતો. ગુંડાઓની ટાળીઓએ
શહેરના કેટલાક વિભાગો ઉપર તો જાણે કબજો જ કરી લીધો હતો. બહાર
નીકળવું મુશ્કેલ હતું, મછવાઓ બંધ હતા. ભંગીઓ પણ ચાલ્યા ગયા હતા...
અને દરેક ઘરમાં ગંદવાડના ઉકરડાનો કુંગર જોયો ને જોયો થતો જતો હતો.
અને અમને લાગતું હતું કે અમે સદેહે જ નરકમાં ગતરી આવ્યાં હતાં !
ખરાબમાં ખરાબ વાત તો એ હતી કે લોકોને મદદ આપવા માટે સર-
કાર જેવું કશું હતું જ નહિ. બ્રિટિશરો એક ખૂણામાં સંતાર્ધ ગયા હતા. કેમ
સાથે હળતામળતા નહિ. રિવોલ્વરો અને બંદૂકોથી પોતાનું રક્ષણ કરતા અને
બની શકે તેટલી ખાધાપોરાકીની ચીજો હાથ કરીને કબજો રાખતા. ત્રીજે
દિવસે શહેર ખાલી કરવાનું નક્કી થયું પણ એક પણ એશિયાવાસીને પેન્સંગ
છોડવાની રજા ન મળી. સ્થાનિક લશ્કરી ખાતાઓ અને સરકારે જાહેર કપડાં
કે શુદ્ધ શોષિતવાળા બ્રિટિશરોને જ ફક્ત જવા દેવામાં આવશે. યુરેઝિયનોને
પણ નહિ ! અંગ્રેજ ગૃહસ્થોને પરણી હોય એવી અનેક યુરેઝિયન બહેનોને હું
ઓળખું છું. એમાં શ્રીમતી બી. મારાં મિત્ર હતાં. એમનો વર ચાલ્યો ગયો
એમને છોડીને. એમને જવાની છૂટ નહોતી. કારણ કે એ યુરેઝિયન હતાં.
આ ઘટનાએ અમારી સૌની આંખો ઉધાડી, હિંદીઓની, ચીનાઓની, મલા-
યાવાસીઓની, અને યુરેઝિયનોની સુદાં ! ન્યાય, પ્રજાતંત્ર અને સમતાની બધી
વાતો એ ફક્ત માથા હતી, અમને છેતરવા પૂરતી. જાપાનીઓ અમારા ઉપર
અધમમાં અધમ પ્રકારના અત્યાચાર ગુજારે એવા છે એવું જાણવા છતાં એ
લોકો ચાલ્યા ગયા.”

મલાયાના ઘણાંખરાં સ્થળોની આ જ કહાણી છે ! સામ્રાજ્યના કમ્પ્રકા
ખોલી રહ્યા હતા એવે ટાણે બ્રિટિશ માલિકે પોતાનું સાચું પોત પ્રગટ કરી

દીક્ષું. એ માનવકીટ તરીકે-એક પામર જન્તુ તરીકે એ પરખાઈ ગયો. માન્યાતા મનાતા હતા તે મગતરાં નીકળી પડ્યાં. એમને સંભારીને કે એમના કમનસીબ ઉપર કોઈ કૂતરું પણ નહિ ભસે ।

ઓગસ્ટ ૧, ૧૯૪૬

કચેરીમાં આવતા સમાચાર ઉપરથી લાગે છે કે સંઘના સભ્યો નોંધવાની કુંભેશ દિનપ્રતિદિન વધતા જતા ઉત્સાહથી ચાલી રહી છે. એકલા મલાયામાં દશ મુખ્ય શાખાઓ અને પચાસ ઉપશાખાઓ ભિલ્લી છે. સભ્યોની સંખ્યા લગભગ એક લાખ અને સિત્તેર હજારના આંકડાને આંખી ગઈ છે.

મલાયાને ખૂણે ખૂણેથી ફોજમાં ભરતી થવા માટે સ્વયંસેવકો અરજી મોકલી રહ્યા છે. ફોજની ભરતી ફરજિયાત નહિ, પરંતુ સંપૂર્ણ મરજિયાત ધોરણે થવી જોઈએ એવી નેતાઓની આજ્ઞા છે. નૈતિક દબાણ પણ ન જોઈએ. મને લાગે છે કે એ જ બરાબર છે.

આઝાદ ફોજ માટેના સૈનિકોની પસંદગી બાબત જેટલી કાળજી રખાય એટલી ઓછી. દિલ્લી રેડિયો બ્રિટિશ લશ્કરના સૈનિકોને ફોજમાં જોડાવાનું કહી રહ્યો છે-હમણા ફોજમાં જોડાઈ જાઓ અને પછી અણીને વખતે મેદાને જંગમાં ફોજને દગો દઈને પાછા બ્રિટિશ સૈન્યમાં ચાલ્યા આવો । અમારે ખૂટ-સોનું કામ નથી; અને પરાણે ભરતી થવા હોય એ ખરે દાણે ખૂટલ જ નીવડે.

દૂર દૂરની વસાહતોમાંથી ફોજને માટે અનેક પ્રકારની ભેટો આવી રહી છે. રોકડ નાણાં પણ. હવે શંકાને કશું સ્થાન જ નથી. ચોમેર ઉત્સાહ અને પ્રવૃત્તિનો ધમધમાટ છે. નેતાજી અમારા આન્દોલનના પ્રધાન પ્રેરકબળ થઈ પડ્યા છે. પણ, એ જ્યાં જાય છે, ત્યાં એક વાત તો ફરી ફરીને કહે છે: “આધુનિક યુગ એ મૂર્તિપૂજનો યુગ નથી. એક માણસ ઉપર બધો આધાર રાખીને આગળ વધવું પરવડે નહિ. વ્યક્તિ કરતાં કામ માફું છે. એક માણસની સરમુખત્યારી આપણને ન ખપે. આઝાદીના મેદાને-જંગમાં આપણે સૌ સરખાં. સૌ સ્વાધીનતાના સૈનિકો.”

નેતાજી ૧૫મીએ સ્થોનાન આવવાના છે, તે દિવસે એક ‘ખાસ રેલી’ યોજવાનું નક્કી થયું છે. હિંદમાં જે કાન્તિ શરૂ થઈ તેને હમીએ ખીજું વરસ બેસશે.

આઝાદીની ઉપા

ઓગસ્ટ ૧૦, ૧૯૪૩

હમી ઓગસ્ટે, મલાયા અને પૂર્વ એશિયાને ખૂણે ખૂણે સેંકડો સભાઓ થઈ. હિંદી ક્રાન્તિનો દિન આ તરફના હિંદીઓએ ધામધૂમભરે ઊજવ્યો. શ્યાનાનમાં અમે એક જળરક્ત સભા ગોઠવેલી. ગાંધીજી, જવાહરલાલ અને સરદાર વલ્લભભાઈના ફોટાગ્રાફો પણ મૂક્યા હતા.

ઓગસ્ટ ૧૫, ૧૯૪૩

આજ ફરેર પાર્કમાં નેતાજીને સાંભળવા માટે ત્રીસ હજાર માણસોની મેદની ઊમટી હતી. નેતાજી બોલવા ઊભા થયા ત્યારે “આઝાદ હિંદ મિન્દા-બાદ”ની મજાનાઓથી આકાશ ભેદાઈ ઊઠ્યું.

એમણે કહ્યું: “હિંદમાંથી બ્રિટિશરોએ ચાલ્યા જવું જોઈએ એવી મામણી કર્યાના અપરાધ બદલ, મહાત્માજીને કારાવાસમાં ધકેલવામાં આવ્યા તેને આજે એક વરસ પૂરું થયું. તે દિવસથી, સત્યાગ્રહ અને લાંબફેડ-બંને પ્રવૃત્તિઓ એવા ને એવા જોશથી અવિરતપણે ચાલ્યા કરે છે. પણ આઝાદી હજી આપણે મેળવી શક્યા નથી; અને હિંદ-બ્રહ્મદેશ સરહદ ઉપર ખીજો મોરચો શરૂ કરીને બ્રિટિશ હિંદી લશ્કરને તેમ જ હિંદી પ્રજાને બ્રિટિશરો અને તેમના સાથીઓ સામે ઉઠાડો અને સશસ્ત્ર બળવો જમાડવાની હાકલ નહિ પાડી શકાય ત્યાં-સુધી મળશે પણ નહિ.

“આજના આ સમારંભમાં આટલા બધા મુસલમાન ભાઈઓને જોઈને મને ખૂબ આનંદ થાય છે. એમણે મારું જે સ્વાગત કર્યું છે અને આઝાદીના આન્દોલનને માટે જે થેલીની ભેટ કરી છે તેને માટે હું તેમનો આભાર માનું છું. આખી દુનિયા અને ખાસ કરીને આપણા દુશ્મનો આ વાતની નેંધ લે કે કોમ કે મઝહબના કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ સિવાય પૂર્વ એશિયાના સમગ્ર હિંદીઓ આજે એમના માદરેવતનની આઝાદી માટે મરી શીટવાનો સંકલ્પ કરીને જ ખડા છે.”

નેતાજીએ જાહેર કર્યું છે કે આવતા બે મહિના દરમિયાન, આપણી ફોજનો એક સારો એવો ભાગ બ્રહ્મદેશને પથે અને ત્યાંથી હિંદને પથે વળી ચૂક્યો હશે. હિંદ સ્વાતંત્ર્ય સંઘર્ષ મુખ્ય મથક પણ હવે રંગૂનમાં જશે એટલે, મારે અને પી. એ હવે અહીંથી ડેરાતંબુ ઉપાડવાના. અમે તૈયાર જ છીએ, નેતાજી!

આજથી એક વરસ પહેલાં આગાખાનના બંગલાની જેલમાં, મહાત્માજીના મંત્રી શ્રી. મહાદેવભાઈનું અવસાન થયું એનો ઉલ્લેખ સુભાષબાપુએ ભાવના-ભરપૂર શબ્દોમાં કર્યો. મહાદેવભાઈની સાથે પરિચયમાં આવેલ એક ગૂજરાતી વેપારીએ એમની કુરબાની અને એમના ગાંધીજી પ્રત્યેના લકિતભાવનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું. મહાત્માજી અને મહાદેવભાઈ વચ્ચેના સંબંધને એમણે જોનસન અને જોઝવેલના સંબંધ જેવો ગણાવ્યો. મહાદેવભાઈના અવસાનનો પણ હિસાબ માગવો પડશે. ચલો દિલ્લી !

ઓગસ્ટ ૨૫, ૧૯૪૩

આજે નેતાજીએ ફોજની સિપેહસાલારી વિધિપૂર્વક લીધી. આજના દિવસનું એ પ્રસંગને અનુલક્ષીને એમણે આપેલું શાસન ખરેખર એક ભવ્ય ઇતિહાસબોલ જેવું છે.

“હિંદી સ્વાતંત્ર્યની લડતના અને આઝાદ હિંદ ફોજના હિતમાં મેં આજે ફોજનું સિપેહસાલારપદ મારા હાથમાં લીધું છે.

“મારે માટે એ અભિમાન અને આનંદનો વિષય છે. હિંદના સ્વાધીનતા-ચેત્વના સેનાપતિપદ કરતાં વધુ માનભર્યું પદ કોઈ પણ હિંદીને ખીણુ કર્યું મળી શકે !

“હું મારી જાતને મારા ૩૮ કરોડ દેશબંધુઓની ખિદમતગાર સમજું છું.

“હું મારી ફરજને એવી રીતે અદા કરીશ કે જેથી મારા એ ૩૮ કરોડ ભાઈબહેનોનું હિત સુરક્ષિત રહે; અને એકેએક હિંદવાસીને મારા ઉપર સંપૂર્ણ ઇતિવાર રખવા માટે પૂરતાં કારણો મળી રહે. હિંદની આઝાદ ફોજની રચના વિશુદ્ધ રાષ્ટ્રવાદ, સંપૂર્ણ ન્યાયભાવના અને નિષ્પક્ષતાના પાયા ઉપર જ થઈ શકે.

“આપણી મા-બોમની મુક્તિ માટેની હવે પછીની લડતમાં આઝાદ હિંદ ફોજે અતિ મહત્વનો ભાગ લેજવવાનો છે. એ ભાગ એ લેજવી શકે તેટલા ખાતર, આપણે આપણી જાતને એક ફોજના રૂપમાં સુસંગઠિત કરવાની છે. એ ફોજનું લક્ષ્ય એક જ હોય: હિંદની આઝાદી, એ ફોજનો નિશ્ચય એક જ હોય: માતાની મુક્તિને માટે મરી શીટવું. આપણે ડેરાતંત્ર નાખીને પડ્યા હોઈએ ત્યારે એ ફોજ એક લોખંડી દુર્ગની પેઠે આપણું જાતન કરે; અને

આઝાદીની ઉપા

આપણે આગેકૂચ કરવા માંડીએ ત્યારે એ આપણા દુસ્મનોનો કચ્છરો વાળનાર એક પ્રલપ-ચક્ર સમી બની રહે.

“આપણું કામ આસાન નથી. જંગ લાંબા વખત સુધી ચાલશે અને કપરામાં કપરો બનશે. પણ મને શ્રદ્ધા છે કે ધર્મ આપણાં પક્ષમાં છે અને આપણે આખરે અજેય જ નીવડીશું. માનવજાતિના પાંચમા ભાગ જેટલા-૩૮ કરોડ-હિંદીઓને આઝાદ બનવાનો અધિકાર છે, અને એ અધિકારને પ્રાપ્ત કરવા માટે તેઓ શોણિતનાં મૂલ્ય ચૂકવશે. સ્વાધીનતાના આપણા જન્મસિદ્ધ અધિકારથી હવે વધારે વાર આપણને વંચિત રાખી શકે એવી કોઈ તાકાલ પૃથ્વીના પટ ઉપર હું દેખતો નથી.

“દોસ્તો, આપણું કામ ક્યારનું ચે શરૂ થઈ ગયું છે—“ચલો દિલ્લી”નો વિજયનાદ ગજવતાં ગજવતાં, આપણે લડીશું અને આગે બઢીશું...ત્યાં સુધી કે જ્યાંસુધી નવી દિલ્લીના વાઈસરોયના મહેલ ઉપર આપણે આપણો અઝાદી ધ્વજ રોપી શકીશું અને જ્યાં સુધી પુરાણપ્રસિદ્ધ દિલ્લીનગરના લાલ કિલ્લામાં આપણે આપણો વિજયોત્સવ ઊજવી શકીશું.”

ફોજને માટે દુલાહીઆઓ તૈયાર કરવાના હેતુથી ત્રણ કેન્દ્રો ઉઘાડવામાં આવ્યાં છે—સ્યોનાનમાં, કાલાલપુરમાં અને સાલેતારમાં. બસો રંગરો અહીં લશ્કરી અને “નિષ્ણાત કામ”ની તાલીમ લેશે.

સુરટેન્દ્ર ૧, ૧૯૪૩

ફોજના રંગરોને તાલીમ આપવા માટે સેરખાનમાં એક છાવણી ખોલવામાં આવી છે—આ મહિનાની પહેલી તારીખે.

નેતાજીની સાથે કાલાલપુરની મુલાકાત લેનારાઓમાં એક હું હતી. રસ્તે, દરેક સ્ટેશને, હિંદીઓનાં ટોળેટોળાં ઊમટેલાં નેતાજીના દર્શન કરવા અને લડતને માટે થેલીઓ આપવા માટે. કાલાલપુરમાં તો ટ્રેનને પા કલાક વધારે ખોટી થવું પડ્યું. ઉત્સાહના સાગરો રેલાવતું ટોળું નેતાજીની આસપાસથી ખસે જ નહિ તો ! સુલાષ્યાઓએ સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓને કહ્યું: “આ વીરપૂજને પ્રોત્સાહન ન આપતા. એ આપણી લડતને માટે શરમરૂપ નીવડશે. ધ્યેયને ખાતર આત્મવિલોપન કરવાની આવશ્યકતા પ્રજાએ હવે સમજી લેવી જોઈએ. પ્રજાને

ઉત્સાહ એ એક જ માર્ગે વહેવો જોઈએ. નેતાઓ તો નિમિત્ત માત્ર. આવે ને જાય. લડત હમેશાં ચાલતી રહેવી જોઈએ.

એમાંના એકે જવાબ આપ્યો: “આ લોકો આટલા ઉત્સાહથી આપનું સ્વાગત કરવા આવે છે, કારણ કે આપે લડતમાં નવો પ્રાણ પૂર્યો છે, કારણ કે આપ, એમના હૃદયોમાં જે આઝાદીની લગન સળગી રહી છે તેના સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રતીકરૂપ બની ગયા છો.”

જાહેર સભા થઈ ત્યારે થેલીઓ અને ભેટો આપવાના કામે પૂરો એક કક્ષાક લીધો. પછી નેતાજીએ લાપણુ કયું. શ્રોતાવૃંદને લાવનાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડ્યો. કાલાલમ્પુરે આવી સભા પૂર્વે કદી જ નહિ જોયેલી. એનો ઉત્સાહ નિઃસીમ હતો.

નેતાજીએ કહ્યું :

“પંચ કી લકડી ઝોર એક કા બોજ” એમ કહીને થોડી થોડી કુરબાની આપવાના દિવસો હવે પૂરા થયા છે. હવે તો આપણામાંનાં એકેકેએકે પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવું પડશે. એ સર્વસ્વમાં જીવનનું બલિદાન પણ આવી જાય છે. અઘતન સૈન્યને જરૂરી એવો બધો સરંજામ પૂરો પાડવા પૈસા અને સામગ્રી સો ખરાં જ.

“દુનિયામાં જ્યાં સુધી શાંતિ હતી ત્યાં સુધી શત્રો મેળવવાં અને વાપરવાં એ હિંદી પ્રજાને માટે લગભગ અશક્ય હતું. એટલું જ નહિ પણ હિંદ બહારના હિંદીઓ માટે પણ અશક્ય હતું. પણ પાડ માનો આ વિશ્વયુદ્ધને કે આજથી પાંચ વરસ પહેલાં જે અશક્ય હતું તે આજે શક્ય બની ગયું છે. હવે તમારે શત્રો જોઈએ તો તમે એ મેળવી શકો છો—હિંદમાં નહિ પણ હિંદની બહાર. અત્યારે હવે તમારે એક અઘતન ઢગ્ગું સૈન્ય સરજવું હોય તો તમે તેમ કરી શકો છો. માટે હું કહું છું કે આ વિશ્વયુદ્ધ આપણે માટે કમ્પરે મોકલ્યા જેવું છે. સાંસ્થાનિક સ્વરાજ કે સ્વશાસન નહિ પરંતુ મુકમ્મલ આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાની એક અપૂર્વ તક એણે આપણા હાથમાં મૂકી દીધી છે.

“તમારાં કાલાલમ્પુરના હૃદયમાં જ, હિંદી જવાંમદોને આઝાદીજંગ માટે તાલીમ આપવાની એક હાવણી તમે બિભી કરી છે તે માટે હું તમને

આઝાદીની ઉપા

મુબારકબાદી આપું છું. મલાયામાં એવી અનેક છાવણીઓ છે, અને એમાંની કેટલીક તો બ્રિટિશ સૈનિકોને તાલીમ આપવા માટે પહેલેથી જ મોજૂદ હતી, તેને આપણે આપણા કામમાં લીધી છે. આ ઉપરથી મને યાદ આવે છે કે આપણે જ્યારે હિંદ પહોંચીશું ત્યારે આપણી ફોજને વસવા માટે કાઢ નવી જ ખરાકો ખાંધવાની આપણને જરૂર નહિ રહે. કલકત્તાથી મુંબઈ સુધી અને રાવલપીંડીથી મદ્રાસ સુધી બહુ જ સુંદર ખરાકો તૈયાર પડેલી છે—હિંદી સૈન્ય માટે નહિ, પરંતુ બ્રિટિશ સૈન્યને માટે—બ્રિટિશ હિંદી સૈન્યની દુકડીઓ માટે. એ બધીને આપણા હિંદી ફોજના સિપાહીઓના વપરાશ માટે લઈ લેશું અને એના બદલામાં બ્રિટિશરોને કંઈ જોઈતું હશે તો તે પણ આપવા હું તૈયાર છું—બેઓ બેલાશક, હિંદની જોલોમાં વસી થકે છે.”

અમે ફોજની તાલીમ—છાવણીની મુલાકાત લીધી. લગભગ ૭૦૦ રંગરો તાલીમ લઈ રહ્યા છે. એમનો જુસ્સો નમૂનારૂપ છે. નેતાજી એમની તાલીમ ઉપર ખુશ થઈ ગયા. હિંદી કારકૂનો અને વેપારીઓ, જેમના બાપદાદાઓએ છેલ્લાં સો વરસ દરમિયાન બંદૂક જેવી કાંઈ ચીજને સપને પણ હાથ અડાડ્યો નથી તેઓ યુદ્ધકળામાં આટલા બધા નિપૂણ થઈ શકે એની અત્યાર પહેલા કલ્પના સુદ્ધાં કરવી મુશ્કેલ હતી. પણ મોટી વાત છે જુસ્સો. બ્રિટિશરો અત્યાર સુધી હિંદી પ્રજાને લશ્કરી અને બિનલશ્કરી એમ બે ભાગમાં વહેંચતા આવ્યા છે. જાણે કેમ ખરેખર જ પ્રજાના એવા કાંઈ બે ભાગ મોજૂદ ન હોય! પણ એ ધર્તિંગ હવે ઉઠાડું પડી ગયું છે. બ્રિટિશરોના એ ગપગોળાનો એક જ હેતુ હતો : હિંદી પ્રજાને એક પ્રજા તરીકે લશ્કરી તાલીમમાંથી બાતલ રાખવી; અને હિંદના લશ્કરને બ્રિટનના ઉચ્ચ ખાનદાનોના સડેલ નખીરાઓનો ધ્વજો બનાવવું. અમે, પૂર્વ એશિયાના હિંદીઓએ, આ ભરમને ભાંગી નાખ્યો છે.

સપ્ટેમ્બર ૧૮, ૧૯૪૭

અમે—લગભગ ૫૦ જણ—રંગૂન જઈ આવ્યાં. ત્યાં ૨૬મી ને રવિવારે આઝાદ હિંદના છેલ્લા શહેનશાહ બહાદુરશાહની સમાધિ ઉપર એક લબ્ધ અને દબદબાલયો સમારંભ ભજવાયો.

નેતાજીએ શહેનશાહની સ્મૃતિને ભાવભરી અંજલિ આપી.

“ઇતિહાસની એ પણ એક અકળ કળા છે, કદાચ આપણે માટે ખુશનસીબ

ખની શકે એવી કળા છે કે હિંદના છેલ્લા શહેનશાહના અસ્થિઓ બ્રહ્મદેશની ધરતી ઉપર પડ્યાં છે ત્યારે બ્રહ્મદેશના છેલ્લા રાજવીનાં અસ્થિઓ હિંદની ધરતી ઉપર પોઢ્યાં છે.

“આ પવિત્ર સ્મારક સમક્ષ, હિંદની આઝાદી માટે આખરી વારનો જંગ ખેલનારના અવશેષોની આ યાદગીરી સમક્ષ, માનવીઓમાં જે શહેનશાહ હતો અને શહેનશાહોમાં જે માનવી હતો એવા એક ખુદાના બંદાની આ પવિત્ર સમાધિની સમક્ષ, આપણે આઝાદી માટેના આપણા નિશ્ચયની એક વાર ફરીથી જાહેરાત કરીએ છીએ. આજે આપણે ન્યારે આઝાદીનો આખરી જંગ લડી રહ્યા છીએ ત્યારે આપણા માટે એ જરૂરનું પણ છે કે આપણે કુરખાનીઓ અને યાતનાઓની ગુણુના કર્યા વગર, આપણા માર્ગમાં આવનાર મુશ્કેલીઓથી લેશમાત્ર ડઘાયા વગર, યુદ્ધ ક્યાં સુધી ચાલશે અને કેટલું લાંબુ ચાલશે એવો પ્રશ્ન પણ ઊભો કરવાની દરકાર કર્યા વગર આઝાદી સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી લડયે રાખવાનો અવિચળ સંકલ્પ કરીએ. આપણા બ્રહ્મદેશના અને હિંદના સામાન્ય દુસ્મન જમીનદોસ્ત થાય અને આપણે આપણા દેશમાં આઝાદ થઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ આઝાદ માનવીઓ પેઠે ખભેખભા મિલાવીને આખી યે માનવજાતિના મંગલ જીવિ રચનાનો પ્રયત્ન કરી શકીએ...ત્યાં સુધી ઝૂમવાનો આપણે સંકલ્પ કરીએ.

“આજનું મારું વક્તવ્ય હું બહાદુરશાહની જ એક કાવ્યપંક્તિના અંગ્રેજી અનુવાદથી પૂરું કરીશ. એમણે લખ્યું હતું:

ગાઝીઓએ ખૂ રહેગી
જય તલક હમાન કી
તમતો લંડન તક ચલેગી
તેમ હિંદુસ્તાન કી.

“એટલે કે જ્યાં લગી હિંદની આઝાદી માટે ઝૂઝનારાઓમાં શ્રદ્ધાની એક અતિમ કણી મોજૂદ હશે ત્યાં લગી હિંદની તલવાર લંડનના હૃદય સુધી પહોંચતી રહેશે !”

ઓક્ટોબર ૧, ૧૯૪૩

આજે મહાત્મા ગાંધીજીની ૭૫મી વરસગાંઠ અમે ધામધૂમથી ઊજવી. એક વિરાટ જાહેરસભા, હિંદી સંકાનો ઉપર ત્રિરંગી રાષ્ટ્રીય ધ્વજો, પ્રભાતફેરી, રાષ્ટ્રગીતો વગેરે.

આઝાદીની ઉપા

નેતાજી ગાંધીજી વિષે આ પ્રમાણે બોલ્યા:

“હિંદની સ્વાધીનતાના સંગ્રામની તવારીખમાં મહાત્માજીનું શું સ્થાન છે તેનું મૂલ્યાંકન હું કરવા માગું છું. હિંદ અને હિંદની સ્વાધીનતાની જે સેવા મહાત્મા ગાંધીજીએ કરી છે તે એવી અપૂર્વ અને અનન્ય છે કે આપણી રાષ્ટ્રીય તવારીખમાં એમનું નામ સુવર્ણ અક્ષરે અંકિત થયેલું રહેશે.

“ગયું વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયું અને હિંદી નેતાઓએ સ્થિતિ આપેલા વચન અનુસાર એમની પાસેથી સ્વાધીનતાની માગણી કરી ત્યારે એમને માલૂમ પડ્યું કે તર્કટી શાહીવાદે એમને છેતર્યા છે. એમની માગણીના ઉત્તર રૂપે એમને ૧૯૧૯નો રૉલેટ એક્ટ મળ્યો અને એનાથી જે કાંઈ થોડીધણી સ્વતંત્રતા એમની પાસે હતી એ પણ ખૂંચવાઈ ગઈ; અને જ્યારે એમણે એ કાળા કાયદાની સામે ફરિયાદ કરી ત્યારે જલ્દીઆંવાલાની કતલ મળી. ગયા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન હિંદી પ્રજાએ આપેલા સર્વ આપભોગોનાં બે ઇનામમાં એક હતું રૉલેટ એક્ટ અને બીજું, જલ્દીઆંવાળા બાગની કતલ...

“૧૯૧૯ના કરુણ બનાવો બાદ, હિંદીઓ થોડા વખત માટે સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા, જાણે ઠરી ગયા હતા. સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવા માટેના બધા પ્રયત્નો અંગ્રેજો અને તેમનાં હથિયારસજ્જ લશ્કરોએ નિર્દયપણે કચડી નાખ્યા હતા. આશાનું એક કિરણ પણ કયાંય દેખાતું નહોતું અને હિંદની પ્રજા એક નવી પદ્ધતિ અને યુક્તિ કેાઈ નવા હથિયારની શોધમાં, અંધકારમાં આથડતી હતી. આ મહત્ત્વની પળે, ગાંધીજી અસહકાર અથવા સત્યાગ્રહના પોતાના નવા શસ્ત્ર સાથે તખ્તા ઉપર આવ્યા. એ વખતે એમ જ લાગ્યું કે આઝાદીનો માર્ગ હિંદને બતાવવાને માટે ખુદ ઇશ્વરે જ એમને મોકલ્યા છે. એકદમ, એકી સાથે, આખી પ્રજા એમના ધ્વજની આસપાસ એકત્ર થઈ. હિંદને એનો તારણહાર મળી ગયો. પ્રત્યેક હિંદીનું મુખ આશા અને શ્રદ્ધાના તેજથી ઝળકવા લાગ્યું. આખરી વિજયની સંપૂર્ણ આશા ફરી એક વાર સૌના અંતરમાં શ્રદ્ધા પૂરતી રહી...

“વીશથી વધુ વર્ષ સુધી મહાત્મા ગાંધીજીએ હિંદની મુક્તિ માટે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે અને એમની સાથે હિંદની પ્રજાએ પણ એ ધ્યેય માટે તપશ્ચર્યા કરી છે.

“૧૯૨૦માં જો ગાંધીજી એમનું નવું શસ્ત્ર લઈને ન બીતર્યા હોત તો, હિંદ આજે પણ શાહીવાદની એડી તળે કચડાતું પડેલું હોત એમ કહેવામાં નહીં

પણ અતિશયોક્તિ નથી. હિંદની સ્વાધીનતા માટેની એમની સેવાઓ અસાધારણ છે, અદ્ભુત છે. કેાઇ પણ બીજો માણસ, એક જિંદગીમાં, એમણે જે સિદ્ધ કર્યું છે તે સિદ્ધ કરી શકત નહિ. નજદીકના ઇતિહાસમાંથી શોધવા જઇએ તો કંઇક અંશે મુસ્તફા કમાલ એમના જેવા લાગે છે-જેમણે ગયા વિશ્વયુદ્ધ પછી તુર્કીને પરાજય બાદ પણ બચાવી લીધું અને જેમને તુર્કી લોકો “ગાઝી” તરીકે ઓળખે છે.

“૧૯૨૦થી હિંદના લોકોએ ગાંધીજી પાસેથી, આઝાદીની પ્રાપ્તિ માટેની બે અતિવાર્ય વસ્તુઓ શીખી છે: પહેલાં તો, તેઓ રાષ્ટ્રીય સ્વમાન અને આત્મવિશ્વાસનો પાઠ શીખ્યા છે, જેને પરિણામે આજે એમના જિગરમાં ઇન્કિલાબનો આતશ સળગી રહ્યો છે. બીજું, આજે હિંદના ખૂણેખૂણામાં પસરી ગયેલી એક દેશબાપી, વિરાટ સંસ્થા એમની પાસે જીવતીજગતી મોજૂદ છે.

“આઝાદીના સીધા રાહ ઉપર મહાત્મા ગાંધીજીએ આપણને મક્કમપણે કદમ ઉઠાવતા કરી દીધા. એ અને બીજા નેતાઓ આજે કારાગારના સળીઆ પાછળ સડે છે; એટલે, મહાત્મા ગાંધીજીએ આરંભેલા કાર્યને હિંદમાંના અને હિંદ બહારના એમના દેશવાસીઓએ પરિપૂર્ણ કરવાનું છે.

“હું તમને યાદ આપવા માગું છું કે ૧૯૨૦ના ડિસેમ્બરમાં નાગપુર ખાતે મળેલી કોંગ્રેસની વાર્ષિક બેઠકમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાનો અસહકારનો કાર્યક્રમ પ્રજા સમક્ષ રજૂ કર્યો ત્યારે એમણે કહેલું કે “હિંદ પાસે આજે સમશેર હોત તો એ સમશેર એણે ખેંચી હોત.” આગળ ચાલતાં મહાત્માજીએ એમ કહ્યું હતું કે સશસ્ત્ર બળવો કરી શકાય એમ નથી, તેથી દેશની સમક્ષ અસહકાર અને સત્યાગ્રહ સિવાય બીજો કોઈ જ માર્ગ નથી. ત્યારબાદ સમય બદલાયો છે અને હવે હિંદની પ્રજા માટે તલવાર ખેંચવાનું શક્ય બન્યું છે. આપણને હર્ષ અને ગર્વ થાય છે કે હિંદને મુક્ત કરવા માટેનું લક્ષ્મર સજી શકાયું છે અને દ્વિપ્રતિદ્વિ એની સંખ્યામાં વધારો થતો જાય છે.”

હુકૂમત-એ-આઝાદ-હિંદ

એપ્રિલ ૧૧, ૧૯૪૩

સત્તરમી તારીખે ઇપોહ ખાતે આઝાદ હિંદ ફોજની એક નવી તાલીમ અવધી ઉધાડવામાં આવી.

હુકુમત-એ-આઝાદ-હિંદ

આજનો દિવસ મહાન છે. હિંદ સ્વાતંત્ર્ય સંઘ તરફથી જોલાવવામાં આવેલી ઐતિહાસિક પરિપદમાં આખા પૂર્વ એશિયાથી આવેલા પ્રતિનિધિઓ હાજર હતા. ડાર્જિલિંગ ગેઝીટો ખાતે સવારના સાડા દશ વાગે પરિપદનું કામકાજ ચારંભાયું. શ્રી. આરે. સ્વામતલાપણુ વાંચ્યું અને કર્નલ સી.એ મંત્રીને હેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો. પછી નેતાજી મંચ ઉપર આવ્યા અને દોઢ કલાક સુધી એમણે એક પ્રાણવાન અને પ્રેરક પ્રવચન કર્યું. હજારો માનવીઓની વિરાટ મેદનીને એમણે મંત્રમુગ્ધ કરી નાખી. આઝાદ હિંદની કામચલાઉ સરકાર સ્થાપવાનું મહત્ત્વ એમણે હિંદુસ્તાનીમાં સમજાવ્યું. શ્રી. સી.એ એનો તામિલ ભાષામાં અનુવાદ કર્યો.

એ વિશાળ ખંડમાં જ્યારે નેતાજીએ હિંદને વફાદાર રહેવાના શપથ લીધા ત્યારે દિર્ઘ અને ખુલ્લું હૃદયનાદોના પડછંદાથી એ આખો ચે ઓરડો ગાજી રહ્યો. એક વખતે તો એમના દિલમાં ઊર્મિનો એવો આવેગ આવી ગયો કે મિનિટો સુધી એ બોલી જ શક્યા નહિ...અને એમના અવાજને એ આવેગે કંઠમાંથી બહાર જ નીકળવા ન દીધો. એ શપથના એકેએક શબ્દ અને એ પ્રસંગની ગંભીર પવિત્રતાએ એમના ઉપર કેટલી ઊંડી અસર પાડી હતી એ એકાએક ઉછળી આવેલી એ જખ્ખર લાગણીથી દેખાઈ આવી. ધડીકમાં ખુલ્લું અને ધડીકમાં મુલાયમ બનતા, પણ સતત મક્કમ રહેતા અવાજે એમણે નીચે મુજબ વાંચ્યું: ‘ઇશ્વરને નામે. હું આ પવિત્ર સોગન લઉં છું કે, હિંદ અને મારા આડત્રીસ કરોડ બાંધવોને મુક્ત કરવા માટે હું, સુભાષચન્દ્રબોઝ, મારા જીવનના અંતિમ શ્વાસ સુધી, આઝાદીના ધર્મયુદ્ધને ચાલુ રાખીશ’ અને અહીં એ થંભી ગયા. એમ લાગ્યું કે, જાણે એમનાથી નહિ રહેવાય, ઊર્મિના ભારથી એ રડી પડશે. અમે બધાં, એક એક જણ, એ સોગંદનો શબ્દ શબ્દ, એમની સાથે જ, મનમાં બોલતાં જતાં હતાં. અમે બધાં આગળ નમેલાં હતાં. નેતાજીની વજ્ર સમી પ્રતિમાને જાણે શારીરિક રીતે સ્પર્શ કરવાની કોશિશ ન કરતાં હોઈએ! સાંભળનારાં બધાં જ, જાણે એમના વ્યક્તિત્વમાં ભળી ગયાં હતાં. સોય પડે તો પણ સંભળાય એવી શાંતિ વ્યાપેલી હતી. ખીડેલા હોઠ, બંધ કરેલી આંખો અને ઉત્કંઠાથી ભરપૂર દેહે અમે, એ, નિજની ઊર્મિના આવેગ ઉપર વિજય મેળવે એની રાહ જોઈ રહ્યાં. થોડીવારમાં જ મંગલ, ગંભીર સ્વરે એમણે બોલવાનું શરૂ કર્યું.

“હમેશાં હું હિંદનો ખિદમતગાર રહીશ અને મારાં આડત્રીસ કરોડ હિંદી ભાઈબહેનોના કલ્યાણનું જતન કરીશ એ જ મારી મોટામાં મોટી ફરજ રહેશે.

“સ્વાધીનતા મેળવ્યા પછી પણ, એ સ્વાધીનતા સાચવી રાખવા માટે મારા લોહીનું છેલ્લામાં છેલ્લું ચિન્દુ રેડવા માટે પણ હું હમેશાં તૈયાર રહીશ.”

તંગ વાતાવરણમાં સ્વસ્થતા આવી. અમે ફરીથી સહેલાઈથી, શ્વાસ લઈ શક્યાં.

પછી કામચલાઉ આજાદ સરકારનો દરેક સભ્ય એ વિશાળ પરિષદની સમક્ષ આવ્યો. દરેક જણે આ પ્રમાણે સોગંદ લીધા: “ઇશ્વરને નામે હું આ પવિત્ર સોગંદ લઉં છું કે, હિંદ અને મારાં આડત્રીસ કરોડ દેશ-આંધવોને આજાદ કરવા માટે, હું, આપણા નેતા સુભાષચંદ્રબોઝને સંપૂર્ણપણે વફાદાર રહીશ અને મારી જિંદગી તેમ જ મારું સર્વસ્વ એ કાયમ માટે કુરબાન કરવા માટે હમેશાં તૈયાર રહીશ.” ત્યાર પછી આજાદ હિંદની સરકારનું જાહેરનામું અમારી સમક્ષ વાંચવામાં આવ્યું હતું.

ભવિષ્યમાં હિંદના ઇતિહાસમાં દેશભક્ત હિંદીઓના શૌણિતથી લખાનાર એ ઐતિહાસિક જાહેરનામાને હું આખું જ અહીં નોંધી લઉં.

“૧૭૫૭ માં બંગાળામાં અંગ્રેજોને હાથે પહેલો પરાજય ખાધા બાદ હિંદીઓએ એકસો વરસના ગાળામાં અંગ્રેજો સાથે સતત અને સખત લડાઈઓ લડ્યા કરી. આ સમયનો ઇતિહાસ અનન્ય વીરતા અને કુરબાનીનાં ઉદાહરણોથી છલકાય છે; એ ઇતિહાસના પાનાઓમાં બંગાળના સિરાજ-ત્રદૌલા અને મોહનલાલ, દક્ષિણ હિંદના હૈદરઅલી, ટીપુ સુલતાન અને વેલુ થામ્પી, મહારાષ્ટ્રના આર્યાસાહેબ ભોંસલે અને બાજીરાવ પેશ્વા, અયોધ્યાની ખેગમો, પંજાબના સરદાર શ્યામસિંહ અટારીવાલા અને જાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ, તાતીઆટોપી, દુમરાવના મહારાજ કુંવરસિંહ અને નાનાસાહેબનાં નામ હમેશને માટે સોનેરી અક્ષરે કોતરાયેલાં રહેશે. આપણા કમલાએ, આપણા પૂર્વજોને શરૂઆતમાં એ ખ્યાલ ન આવ્યો કે, અંગ્રેજો આખા હિંદને ગળી જવા માગે છે અને તેથી તેમણે દુશ્મન સામે એક સંગઠિત મોરચો ન રચ્યો. આખરે ન્યારે હિંદના લોકોને પરિસ્થિતિનું સાચું ભાન થયું ત્યારે તેમણે એકત્ર થઈને જંગ ઉપાડ્યો અને ૧૮૫૭ની સાલમાં, બહાદુરશાહના ઝંડા નીચે, સ્વાધીનતાના શહીદો તરીકે આખરી યુદ્ધ લડ્યાં.

હુકુમત-એ-આઝાદ-હિંદ

“ ૧૮૫૭ પછી, અંગ્રેજોએ હિંદી પ્રજા પાસેથી, અજાણજીવીથી હથિયારો ખૂંચવી લીધાં અને એમને માથે દમન અને ત્રાસનું ચક્ર ચલાવ્યું. થોડાક સમય સુધી પ્રજા એનાથી દબાયેલી પડી રહી. પરંતુ ૧૮૮૫ ની સાલમાં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા (કોંગ્રેસ) નો જન્મ થતાં ફરી પાછી નવી જાગૃતિ આવી. ૧૮૮૫ થી તે ગયા વિશ્વયુદ્ધના અંત સુધી, હિંદની પ્રજાએ ગુમાવેલી આઝાદી પાછી મેળવવા માટેના પ્રયત્નમાં શક્ય હોય એટલી બધી રીતો અજમાવી જોઈ-ચળવળ અને પ્રચારકાર્ય, બ્રિટિશ માલનો અહિંકાર, ત્રાસવાદ અને ભાંગફોડ અને છેલ્લે, હથિયારસજ્જ અંડ પશુ. આ બધા પ્રયત્નો તત્કાળ પૂરતા નિષ્ફળ ગયા. છેલ્લે ૧૯૨૦માં નિષ્ફળ બનેલી હિંદી પ્રજા નવા માર્ગની શોધમાં ફાંફાં મારતી હતી ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજી અસહકાર અને સવિનયભંગનું નવું શસ્ત્ર લઈને આગળ આવ્યા.

“ આ રીતે હિંદના લોકોએ પોતાનું રાજકીય આત્મભાન પાછું મેળવ્યું એટલું જ નહિ પણ ફરી એક વાર પોતાનું રાજકીય વ્યક્તિત્વ એમણે પ્રાપ્ત કરી લીધું. તેઓ એક જ અવાજે બોલવા લાગ્યા અને એક જ સર્વસામાન્ય ધ્યેય માટે સંગઠિત નિશ્ચય અળથી મથવા લાગ્યા. ૧૯૩૭થી તે ૧૯૩૯ સુધી, આઠ પ્રાંતોમાંના કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોના કાર્ય દ્વારા, પોતાનું તંત્ર સમાવી શકના પોતે સમર્થ છે એનો પુરાવો એમણે આપ્યો. આ રીતે, આ વિશ્વયુદ્ધને વખતે, હિંદની મુક્તિ માટેના અંતિમ સંગ્રામનો મોકો જરાબર પાડી ગયો છે...

“ અંગ્રેજ રાજ્યે પોતાના છળકપટથી હિંદીઓને બનાવી લઈને તથા લૂંટ્યાજી અને શોષણથી તેમને ભૂખમરા અને મૃત્યુના મુખમાં ધકેલી દીધે હિંદી પ્રજાની શુભેચ્છા સદંતર ગુમાવી દીધેલ છે અને આજે એ તદ્દન ડગમગતી સ્થિતિમાં હોવે છે. એ કમનસીબ રાજ્યની છેલ્લી નિશાનીઓનો નાશ કરવા માટે એક જ જ્વાળાની જરૂર છે. એ જ્વાળા પ્રગટાવવી એ કાર્ય હિંદની આઝાદ ફાજનું છે.

“ આઝાદીની ઉપા ઊગવાની ધડી આવી પહોંચી છે તે વખતે, અત્યારે હિંદી લોકોએ એમની કામચલાઉ સરકાર સ્થાપીને એ સરકારના ઝંડા નીચે આખરી જંગ ખેલી લેવો જોઈએ. પણ બધા હિંદી નેતાઓ જેલમાં હોવાને કારણે તથા સર્વ હિંદીઓ સદંતર શસ્ત્રવિહોણા હોવાને લીધે ખુદ હિંદમાં કામચલાઉ સરકાર સ્થાપવાનું અથવા તો એવી સરકારની નેતાગીરી નીચે સશસ્ત્ર જંગ શરૂ કરવાનું શક્ય નથી. એથી, પૂર્વ એશીયામાંના “ હિંદ સ્વાતંત્ર્ય

સંધે ”, હિંદના તેમ જ બહારના સર્વ દેશભક્ત હિંદીઓના ટેકાથી, એ કાર્ય ઉપાડી લેવું જોઈએ અને એ સંધે ઊભી કરેલી આઝાદ હિંદ ફોજની સહાયથી આઝાદીનું આખરી યુદ્ધ ખેલવું જોઈએ. એ એની પવિત્ર ફરજ છે, ધર્મ છે.

“હકૂમતે આઝાદ હિંદને દરેક હિંદીએ વફાદાર રહેવું જોઈએ. એ વફાદારી મેળવવાનો એનો અધિકાર છે. એ હકૂમત (સરકાર) પોતાના બધા જ નાગરિકોને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય તથા સમાન અધિકારો અને સમાન તકોની આંહેધરી આપે છે. આખી જ પ્રજા અને એના સર્વ વિભાગો માટે સુખ અને આબાદી પ્રાપ્ત કરવી, દેશનાં બધાં જ બાળકોને એક સરખી રીતે સંભાળવાં અને પરદેશી સરકારે ભૂતકાળમાં કપટથી પોષેલા સર્વ ભેદોને નાબૂદ કરવા એ એનો મુખ્ય નિર્ધાર છે.

“જીવરને નામે, હિંદના લોકોને એક પ્રજામાં પલટાવનાર ભૂતકાલીન પેઢીઓને નામે અને આપણા માટે વીરતા અને શહાદતનો ભવ્ય વારસો મૂકી જનાર સહૃદય વીરોને નામે અમે હિંદના લોકોને અમારા ઝંડા નીચે એકત્ર થવાની અને હિંદની આઝાદી માટે જંગ ખેલવાની હાકલ કરીએ છીએ. અંગ્રેજો અને હિંદમાંના તેમના મળતીઆઓ સામે આખરી યુદ્ધ આરંભવાની અને એ જંગ બહાદુરી, ધૈર્ય અને આખરી વિજય ઉપરની અચલ શ્રદ્ધા સાથે ખેલવાની અમે હાકલ કરીએ છીએ. હિંદની ધરતી પરથી દુસ્મનને હાંકી કાઢવામાં આવે અને હિંદના લોકો ફરી એક વાર સ્વાધીન થાય ત્યાં સુધી આ જંગ ખેલવાની અમે હાકલ કરીએ છીએ.”

આ જાહેરનામા નીચે, આરઝી હકૂમત-એ-આઝાદ-હિંદ તરફથી નીચેની વ્યક્તિઓએ સહી કરી છે :

શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝ-સરકારના વડા, વઝીરે આઝમ અને યુદ્ધ તથા પરદેશ ખાતાના પ્રધાન; શ્રીમતી લક્ષ્મી-સ્ત્રીઓના સંગઠન ખાતાના પ્રધાન; શ્રી. એસ. એ. આચર-પ્રચાર ખાતાના પ્રધાન; લેફ્ટેનન્ટ એ. સી. ચેટરજી-નાણા ખાતાના પ્રધાન; લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ અઝીઝ એહમદ, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ એન. એસ. ભગત, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ જી. કે. ભોંસલે, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ ગુલઝારસિંઘ, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ એમ. ઝેડ. કયાની, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ એ. ડી. લોકનાથન, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ એહસાન કાદીર, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ શાહનવાઝ-લશ્કરના પ્રતિનિધિઓ; શ્રી. એ. એમ. સહાય-પ્રધાનના દરજ્જાના મંત્રી; શ્રી. રાસબિહારી બોઝ-સૌથી વડા સંલોહકાર; શ્રી. કરીમ ગની,

હુકૂમત-એ-આઝાદ-હિંદ

શ્રી. દેવનાથ દાસ, શ્રી. ડી. એમ. ખાન, શ્રી. એ. ચેલાપા, શ્રી જી. થીવી, સરદાર ઇશિરસિંઘ-સલાહકારો; શ્રી. એ. એન. સરકાર-ધારાકીય સલાહકાર.

નેતાજીના પ્રવચનમાંથી પણ કેટલાક ફકરા હું અહીં ઉતારું છું:

“છેલ્લા થોડાક મહિનાથી હિંદમાંની પરિસ્થિતિ આપણા કાર્યને સાતુકૂળ નીવડે એ રીતે બદલાતી રહી છે, જે કે એને લીધે પ્રગ્નને તો વધુ આપત્તિઓ વેઠવી પડી છે.

“હિંદના ઘણા ભાગોમાં, ખાસ કરીને ખંગાળમાં, પ્રવર્તતા દુકાળને લીધે હિંદમાંનો રાજકીય અસંતોષ અને ખળસળાટ ઘણો વધી ગયો છે. લગભગ ચાર વરસથી ચિટનના યુદ્ધહેતુઓ માટે હિંદના ખોરાક અને ખીજાં સાધનોનું નિર્દયપણે શોષણ થવાને લીધે જ, મોટે ભાગે, આ દુકાળ આવ્યો છે એ ચોક્કસ છે. તમે જાણો છો કે, આપણા સંઘ તરફથી એક લાખ ટન ચોખા, હિંદમાં ભૂખે મરતા આપણા દેશવાંધવો માટે, મફત અને ખિનશરતે મોકલવાની ‘ઓફર’ મેં કરી હતી અને એ હપ્તો તો પહેલો જ હતો. પણ હિંદમાંના બ્રિટિશ સત્તાધિકારીઓએ એ “ઓફરને” સ્વીકારી નહિ એટલું જ નહિ પણ બદલામાં, સામી ગાળો દીધી.

“તમે કદાચ જાણતા હશો કે, પહેલી જુલાઈથી તે અત્યાર સુધીમાં મેં મલાયા, તાઇલેન્ડ, ખર્મા અને ઇન્ડો-ચાઇનામાં એક કરતાં વધુ વાર પ્રવાસ કર્યો છે. એ દરેક સ્થળે, આપણા દેશવાસીઓમાં મને જે ઉત્સાહના દર્શન થયાં તેને લીધે મને પ્રબળ પ્રોત્સાહન મળ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ મારી શ્રદ્ધા અને આશામાં ઘણો જ વધારો થયો છે.

“હું તમને એ વાતની પણ ખબર આપવા માગું છું કે, અમે આગામી યુદ્ધ માટે યોજનાઓ અને તૈયારીઓ કરીએ છીએ. એ ઉપરાંત યુદ્ધોત્તર પુનર્ચના માટેની યોજનાઓ અને તૈયારીઓ કરતા રહ્યા છીએ. એંગ્લો-અમેરિકનો અને તેમના મળતીઆઓને આપણા દેશમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવશે ત્યારે ત્યાં શી સ્થિતિ હશે એની કલ્પના આપણને અત્યારે આવી શકે છે. તેથી અમારા વડા મથકે અમે પુનર્ચનાનું ખાસ એક ખાતું ઉઘાડ્યું છે અને ત્યાં આગળ યુદ્ધોત્તર પુનર્ચનાના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. હિંદમાં આપણી લશ્કરી પ્રવૃત્તિઓ જેમ જેમ આગળ વધે તેમ તેમ, સાથે સાથે, ઝડપી

પુનર્રચનાનું કામ પણ આગળ વધતું જાય તે માટે અત્યારથી જ માણસોને અમે તાલીમ આપી રહ્યા છીએ. ટૂંકમાં, આઝાદીના આગામી યુદ્ધને માટે તથા ત્યાર પછી આપણી ઉપર આવી પડનાર કાર્ય માટેની સર્વ તૈયારીઓ અત્યારે આપણે કરી રહ્યા છીએ અને એ તૈયારીમાં કોઈ જાતની ઊણપ રહેવા દેતા નથી.

“આઝાદ હિંદની આવી સરકાર હિંદમાં જ સ્થાપી શકાઈ હોત અને એ સરકારે સ્વાધીનતા માટેના આખરી જંગ આરંભ્યો હોત તો ધણું સારું થયું હોત એ દેખીતું છે. પણ આજે હિંદમાંની સ્થિતિ, અને બધા જ નામાંકિત અને સન્માનિત નેતાઓ જેલમાં છે એ બીના લક્ષમાં રાખતાં, હિંદની સરહદમાં કામચલાઉ આઝાદ સરકારની સ્થાપના થાય એવી આશા સેવવી વ્યર્થ છે. એ જ પ્રમાણે સ્વાધીનતા માટેના આખરી જંગનું સંયોજન અથવા શરૂઆત પણ દેશમાંથી થઈ શકે એ આશા વ્યર્થ છે. એટલા માટે પૂર્વ એશિયામાંના હિંદીઓએ એ ગંભીર કાર્ય માથે ઉપાડવાનું છે.

“આપણા દિલમાં લેશ માત્ર પણ શંકા નથી કે, જ્યારે આપણી ફ્રેન્ચ સાથે આપણે હિંદની સરહદ ઓળંગીશું અને આપણો રાષ્ટ્રીય ઝંડો હિન્દની ધરતી પર રોપીશું ત્યારે આખા હિંદમાં એક સાચી ક્રાન્તિ ફાટી નીકળશે અને એ ક્રાન્તિ હિંદમાંની બ્રિટિશ હકૂમતનો આખરી અંત આણશે.

“આઝાદ હિંદ ફ્રેન્ચના સન્નથી પૂર્વ એશિયાના આખા આઝાદી ઓદોલનને એક પ્રકારની વાસ્તવિકતા અને ગંભીરતા સાંપડી છે. જો આ ફ્રેન્ચ ઊભી કરી શકાઈ ન હોત તો પૂર્વ એશિયામાંનો સ્વાતંત્ર્ય સંઘ માત્ર પ્રચાર કરનાર સંસ્થા જ બની રહેત. પણ આઝાદ ફ્રેન્ચ સહી શકાઈ છે એટલે જ આઝાદ હિંદની કામચલાઉ સરકાર સ્થાપવાનું શક્ય તેમ જ આવશ્યક બન્યું છે. આ સરકારનો જન્મ સંઘમાંથી થયો છે અને એનો હેતુ હિંદની સ્વાધીનતાનો આખરી સંગ્રામ આરંભવાનો અને ચલાવવાનો છે.

“આવી કામચલાઉ આઝાદ સરકાર ઊભી કરવામાં, આપણે એક બાજુએ હિંદની પરિસ્થિતિની આવશ્યકતા પરિપૂર્ણ કરીએ છીએ અને બીજી બાજુએ ઇતિહાસને પગલે અનુસરીએ છીએ. થોડા વખત પહેલાનો જ ઇતિહાસ જોઈએ તો, આઘરીશ પ્રજાએ ૧૯૧૬માં, એની કામચલાઉ સરકાર સ્થાપી હતી. એક લોકોએ પણ ગત મહાયુદ્ધ દરમિયાન એમ જ કરેલું. તુર્કીએ મુસ્તફા

હુકૂમત-એ-આઝાદ-હિંદ

કમાલની નેતાગીરી નીચે, આનાનોલીઆ ખાતે પોતાની કામચલાઉ સરકાર સ્થાપી હતી...”

અને પછી હજારો કંઠથી રાષ્ટ્રગીતના ખુલંદ સ્વરે અનેક ઝરણાઓથી રચાતી મહાનદીની જેમ એકત્ર બની વહેવા લાગ્યા :

શુભ સુખ ચૈન કી ખરખા ખરસે ભારત ભાગ્ય હૈ જાગા,
પંજાબ સિંધ ગુજરાત મરાઠા દ્રાવિડ ઉત્કલ ખંગા,
ચંચલ સાગર બિંધ હિમાલા નીલા જમના ગંગા,

તેરે નિત ગુણ ગાયે,
તુઝસે જીવન પાયે,
સખ તન પાયે આશા;

સૂરજ બન કર જગ પર ચમકે ભારત નામ સુભાગા !
જય હો, જય હો, જય હો,
જય હો, જય હો, જય હો !

સખ કે દિલ મેં પ્રીત બસાયે તેરી મીઠી બાની,
હર સુખે કે રહને વાલે હર મઝહબ કે પ્રાની,
સખ ભેદ ઓર ફરક મિટાકે,
સખ ગોદ મેં તેરી આકે,
ગૂંથેં પ્રેમકી માલા;

સૂરજ બન કર જગ પર ચમકે ભારત નામ સુભાગા !
જય હો, જય હો, જય હો,
જય હો, જય હો, જય હો !

સુખહ સવેરે પંખ પંખેરુ તેરે હિ ગુન ગાયેં,
બાસ ભરી ભરપૂર હવાયેં જીવન મેં રૂત લાયેં,
સખ મિલ કર હિંદ પુકારે,
જય આઝાદ હિંદ કે નારે,
પિયારા દેશ હમારા !

સૂરજ બન કર જગ પર ચમકે ભારત નામ સુભાગા !

જય હો, જય હો, જય હો,

જય હો, જય હો, જય હો !

ભારત નામ સુભાગા !

૧૨ ઓક્ટોબર, ૧૯૪૩

આજે અમારો દિવસ હતો. નેતાજીએ ધ્વજ ફરકાવ્યો અને “જાંસીની રાણી” નામે લશ્કરી ટુકડીની છાવણીનું ઉદ્ધાટન કર્યું. આજના દિવસની પસંદગી ખરાબર હતી. જાંસીની રાણીનો એ જન્મદિવસ હતો. એ જ દિવસે પૂર્વ એશિયાની વર્તમાન જાંસીની રાણીઓના પુનર્જન્મ ટાણે નેતાજીએ દાયણું કામ કરી બતાવ્યું.

ખરાબર સાંજે પાંચ વાગ્યે નેતાજી આવી પહોંચ્યા. શ્રીમતી સી. જે અમારા રથોનાન સ્ત્રી-વિભાગનાં પ્રમુખ છે, તેમણે તેમને સત્કાર્યા. કેપ્ટન શ્રીમતી એલ. નેતાજીની સાથે હતાં. તેમણે અમારી સલામી (ગાર્ડ ઓફ ઓનર)ને નિરખી. તેમણે રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવ્યો. હાથમાં રાષ્ટ્રલો સાથે, પ્રતિમાઓની જેમ નીરવ બેસી રહીને, અમે તેમનું ભાષણ સાંભળ્યું. યુદ્ધભૂમિમાં લડનારા સૈનિકો બનવાની અમારી યોગ્યતા સંબંધે નેતાજીના મન ઉપર પ્રતિકૂળ છાપ કદાચ પડી જશે એવો અમારા મનમાં ભય હતો, એટલે તેમના ભાષણ વખતે અમે જાણે શ્વાસ પણ લેવાનું બંધ કર્યું હોય એવી શાંતતા અને સ્તબ્ધતા જાળવી હતી.

નેતાજી બોલ્યા :

“બહેનો ! જાંસીની રાણી ટુકડી છાવણીનું ઉદ્ધાટન એ પૂર્વ એશિયામાંનાં આપણા આંદોલનની પ્રગતિમાં એક મહત્વનું સીમાચિહ્ન છે.

“આપણા રાષ્ટ્રનું પુનરુત્થાન કરવાના મહાન કાર્યમાં આપણે લાગી ગયા છીએ. અને તેથી આપણી સ્ત્રીજનતામાં નવા જીવનનો સંચાર થાય એ ખરેખર અંધણેસતું છે.

“આપણો ભૂતકાળ મહાન અને કીર્તિવંતો છે. ભારતનો ભૂતકાળ જે તેજસ્વી ન હોત તો તેણે જાંસીની રાણી જેવી વીરંગનાને ઉત્પન્ન કરી ન હોત.”

હુકૂમત-એ-આઝાદ-હિંદ

એ જ રીતે પ્રાચીન ભારતની મૈત્રેયી, મહારાષ્ટ્રની અહલ્યાબાઈ, અંગાળની રાણી ભવાની, રઝિયા બેગમ તથા નૂરજહાં જેમણે હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્ય પૂર્વના તાજેતરના જ ઐતિહાસિક કાળમાં તેજસ્વી રીતે રાજકાર્યભાર ચલાવ્યો હતો એવી વ્યક્તિઓ પણ ભારતે નિપજાવી છે. હિંદભૂમિની ક્ષણરૂપતા પર મને પૂરો વિશ્વાસ છે. મને ખાતરી છે કે ભૂતકાળની પેઢે હિંદ પણ જરૂર ભારતની નારીલતા ઉપર ઉત્તમ પુષ્પો ઉગાડશે.

“આ પ્રસંગે મારે ઝાંસીની રાણી સંબંધે થોડા શબ્દો કહેવા જોઈએ. જ્યારે ઝાંસીની રાણીએ પોતાની લડત શરૂ કરી ત્યારે તે માત્ર ૨૦ વર્ષની હતી. ૨૦ વર્ષની વયની એક છોકરી થોડેસવારી કરે અને ખુલ્લી લડાઈમાં ખડગ વીંઝી જાણે એનો અર્થ શું તે તમે કદાપી શકશો. તેનામાં ‘કેટલું ધૈર્ય’ અને કેવો જુસ્સો હશે તે પણ તમે સહેલાઈથી સમજી શકશો. તેની સામે જે અંગ્રેજ સેનાપતિ લડ્યો હતો તેણે કહ્યું છે કે ‘તે બળવાખોરોમાં ઉત્તમ અને વીરોત્તમ નારી હતી.’ પહેલાં તે ઝાંસીના કિલ્લામાં રહીને લડી, અને જ્યારે કિલ્લો ઘેરાયો ત્યારે તે એક લશ્કરી ટુકડી સાથે નાસી છૂટીને કાદંપી ગઢ, જ્યાંથી પણ તેણે લડાઈ આગળ ચલાવી. એ યુદ્ધભૂમિમાંથી પણ જ્યારે તેમને પાછા હઠવું પડ્યું, ત્યારે તેણે તાત્કાલ ટોપેનો સાથ કર્યો. જ્વાલિયરના કિલ્લા પર હલ્લો કરીને તેને કબજે લીધો અને તે કિલ્લાનો યુદ્ધમથક તરીકે ઉપયોગ કરીને તેણે યુદ્ધ આગળ ચલાવ્યું; અને એ છેલ્લી તથા મહાન લડાઈમાં તે લડતાં લડતાં મૃત્યુ પામી.

“દુર્ભાગ્યે ઝાંસીની રાણી હારી ગઈ તે તેનો પરાજય નહોતો પણ હિંદનો પરાજય હતો. તે મૃત્યુ પામી પણ તેનો જુસ્સો કદાપિ મૃત્યુ પામી શકતો નથી. પુનઃ એક વાર હિંદ ઝાંસીની રાણીને ઉત્પન્ન કરી શકે અને તેને વિજય ભણી કૂચ કરાવી શકે.”

આજે અમે ઊવણીમાં ૧૫૬ સ્ત્રીઓ છીએ. આ વડી ઊવણી છે. તાઇલેંડ અને બ્રહ્મદેશમાં સ્ત્રીઓની બીજી ઊવણીઓ પણ છે. અમે એકલા મલાયામાંથી ૧૦૦૦ સ્ત્રી-સૈનિકો એકત્ર કરવાનું માથે લીધું છે.

રાત્રે જ્યારે હું ચાલતી ઘેર ગઈ ત્યારે હું મોરની પેઢે કાં તો નાચતી હોઈશ અને માથું ઊંચું રાખીને જતી હોઈશ. પી.એ મારી જરાક મજાક પણ કરી પણ મને તે મજાકની દરકાર નથી. અમારા જેવી સૈનિક સ્ત્રીઓ તરફ આવું

તિરસ્કારલયુક્ત વક્ષણ જૂના વિચારના મર્દો બતાવે છે તે તેમની પોકળ મુરખખીવટ હોય છે. પરંતુ પી. I થોડો વખત જવા દો, અને અમે તમને બતાવી આપીશું કે અમે ખરેખર મજબૂત સૈનિકો બની શકીએ તેવી છીએ. તે વખતે તમને સમજશે કે નાની છાંદર કે મોટા ઊંદરને જોઈને ચીસ પાડી નાસતી બીરુ બેરી બદલાઈને એની ઝાંસીની રાણી બની ગઈ છે કે જે પોતાના દેશ માટે, પોતાની દેશલક્ષિ માટે શત્રુનો ઘાત કરતાં પણ અચકાશે નહિ.

ઓક્ટોબર ૧૩, ૧૯૪૩

જાપાનની સરકારે અમારી આઝાદ હિંદ સરકારને માન્ય રાખી છે અને “આઝાદ હિંદ સરકારનું ધ્યેય-હિંદની સંપૂર્ણ આઝાદી-સિદ્ધ કરવા માટેના આઝાદ હિંદ સરકારના તમામ પ્રયત્નોમાં શક્ય હોય એટલો બધો સહકાર અને સહાય આપવાનું” વચન આપ્યું છે.

હું હમણાં છાવણીમાં રહું છું, ફીલ, બ્યામનો અને બંદૂક ચલાવવાની તાલીમનો અમારો રોજિંદો કાર્યક્રમ શરૂ થઈ ગયો છે. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે મારે અમુક વધુ કલાક તાલીમ લઈને, અક્ષર તરીકે તૈયાર થવું, અને હું એ કરવાની છું. અમારું લશ્કર હિંદમાં આગળ વધતું જાય ત્યારે મુક્ત થયેલા પ્રદેશ માટે વહીવટ ચલાવનારા તૈયાર કરવા માટેનું તાલીમકેન્દ્ર પણ ખોલવામાં આવ્યું છે. ખૂબ ઉચ્ચ લાયકાતોવાળા માણસોને જ લેવામાં આવે છે. એમાં ટેકનિશ્યનો છે અને વહીવટ-નિષ્ણાતો પણ છે.

ઓક્ટોબર ૧૫, ૧૯૪૩

ગઇ રાત્રે બરાબર બાર વાગ્યા પછી પાંચ મિનિટે આઝાદ હિંદ સરકારના પ્રધાનમંડળની બીજી બેઠકમાં નીચેનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો :

“આઝાદ હિંદની કામચલાઉ સરકાર બ્રિટન અને યુનાઇટેડ સ્ટેટસ સામે યુદ્ધ જાહેર કરે છે.”

ન્યારે તેતાજીએ આ વાત, ગઈ કાલે સાંજે, લબ્ધ મ્યુનિસિપલ મહાલયની સામેના મેદાનમાં મળેલી વિરાટ સભા આગળ જાહેર કરી ત્યારે હર્ષનાદો અને જયજયકારનાં સૂત્રોથી જાણે આકાશ ભેદાઈ ગયું અને પ્રમત પોકારોના અવાજોએ એ સમાચારને વધાવી લીધા. પૂરા પા કલાક સુધી પચાસ હજારથી વધુ માણસોની એ વિરાટ મેદનીનો ઉત્સાહ અદ્ભુત હતો. કેટલીયે જગ્યાએ ઉત્સાહ-

હુકૂમત-એ-આઝાદ-હિંદ

ઘેલી એ મેદનીએ “કોર્ડન” તોડીને મંચ સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને જ્યારે નેતાજીએ એમને કહ્યું કે “જ્યાં હો ત્યાં જાણ રહે. અને તમારી સંમતિ હાથ જોડ્યા કરીને દર્શાવો” ત્યારે જોડ્યા થયેલા હાથનું એક વિશાળ વન જાણ થઈ ગયું. પછી ફોજના સિપાહીઓએ એમની અંદૂકો જોયકી અને પોતાના ખભા ઉપર જોડ્યા કરી તથા સંગીનોના એક વિરાટ સમૂહથી પોતાની સંમતિ આપી. એ દશ્ય હું કોઈ દિવસ ભૂલી શકીશ નહિ. મેં પણ મારી સંગીન ખુલ્લી કરી અને એને જોયે ધરી રાખી. પાગલપણે અમે અમારો યુદ્ધ-નાદ પોકારી રહ્યાં હતાં, “ચલો દિલ્લી, ચલો દિલ્લી.”

તાકુબેતુસી સમક્ષ પાદંગ ખાતે ગર્ભ કાલે ફોજની લશ્કરી ક્વાયત પણ જોઈવવામાં આવી હતી. અરાબર સાડાદશ વાગે નેતાજી આવ્યા. એ એકદમ નિયમિત છે, સમય પાલન કરનારા છે. પોતાના પ્રધાનમંડળની સાથે નેતાજીએ ફોજનું નિરીક્ષણ કર્યું અને સલામી લીધી. હૈયું હચમચાવી નાખે એવા અત્મંત પ્રેરક લાપણથી એમણે સૈનિકોના જુરસામાં આલ-ચૂમતી ભરતી આણી. અમારી ટુકડી પણ ત્યાં હતી. જો નેતાજીએ દેશને માટે મારું માથું કાપી આપવાની માગણી કરી હોત, તો, મેં એ ને એ વખતે, ત્યાં જ મારું મસ્તક સમર્પ્યું હોત.

નેતાજીએ કહ્યું કે “ફોજની મક્સદ એક જ છે: હિંદને મુક્ત કરવું. ફોજનો અંતિમ મુકામ એક જ છે: દિલ્લીનો જૂનો લાલ કિલ્લો. એમણે એ પણ પૂછ્યું કે કોઈ એવું છે ખરું કે જે ઉત્સાહના પ્રાર્થિક પૂરથી ખેંચાઈને ફોજમાં જોડાઈ ગયું હોય અને હવે એમાંથી નીકળી જવા માગતું હોય? જો કોઈ હોય તો તે સાફ સાફ કહી દે અને ફોજમાંથી નીકળી જાય. પોતાની સ્વતંત્ર મુનસફીથી જોડાયેલા મુક્ત માનવીઓનું લશ્કર આ ફોજ છે અને રહેશે એ અંગે કોઈ જાતની શંકા રહેવી જોઈએ નહિ. આ બાબતમાં કોઈ પણ જાતની બળજબરી ન થવી જોઈએ.” આગળ ચાલતાં એમણે કહ્યું કે “દુનિયા જુઓ કે કોઈ માણસ ફોજમાંથી નીકળી જવા ઇચ્છતું નથી.” એમના બ્યાખ્યાનનો એક આખો ફકરો હું નીચે ઉતારું છું:

“જ્યારે આઝાદ હિંદ ફોજ પોતાનું યુદ્ધ શરૂ કરશે ત્યારે એ એની પોતાની સરકારની નેતાગીરી નીચે જ કરશે; અને જ્યારે તે હિંદમાં ફર્ય કરશે ત્યારે મુક્ત થયેલા પ્રદેશોની હકૂમત, આપોઆપ, આપણી આઝાદ સરકારને

હસ્તક આવશે...હિંદની મુક્તિ હિંદી પ્રયત્ન અને કુરબાનીથી જ સિદ્ધ થશે, આપણી પોતાની જ ફ્રોજથી સિદ્ધ થશે.”

ઓક્ટોબર ૨૧, ૧૯૪૩

જલ્લાન અને ખેસાર સ્ટેડીઅમ ખાતે, જ્યાં નેતાજીએ મઠ કાલે એક નવા મોરચા ઉપર વિજય મેળવ્યો, ત્યાંના પ્રેરક બનાવોની નોંધ મારે કરવી જ જોઈએ.

નેતાજી જ્યારથી શ્યોનાનમાં આવ્યા ત્યારથી એમના ઉપર પૈસા અને અન્ય ભેટોનો વરસાદ વરસ્યા જ કરે છે, પણ એટલો ફાળો એમને પૂરતો લાગતો નથી. એટલે નેતાજીએ મઠ કાલે સ્ટેડીઅમ ખાતે એક ખાસ “અપીલ” ધનવાન હિંદી વેપારીઓને ઉદ્દેશીને કરી.

નેતાજી ગળ્યા:

“આજાદ હિંદ ફ્રોજમાં સ્વેચ્છાએ જોડાયેલા અને અત્યારે તાલીમ લેતાં માણસો તરફ નજર કરો. એમને ખતર નથી કે હિંદને આજાદ બનેલું જોવા માટે એમનામાંથી કેટલા જણા જીવતા રહેશે. એમના લોહીનું છેલ્લામાં છેલ્લું ટીપું રેડી દેવાના એક માત્ર વિચારથી તેઓ તૈયાર થઈ રહ્યા છે. જવું તો સ્વાધીન હિંદમાં, નહિ તો મરવું-એ એક માત્ર વિચારથી તેઓ સંજ્જ થયા છે. એમને માટે પીછેહઠનો કાર્યક્રમ છે જ નહિ.

“કાં તો વિજય પ્રાપ્ત કરવો અને કાં તો લોહીનું આખરી બિન્દુ વહાવી શકીશ થવું, એ ધ્યેય માટે જ્યારે આજાદ હિન્દ ફ્રોજ તાલીમ લઈ રહી છે ત્યારે પૈસાદાર લોકો અને પૂછે છે કે સાધનોના સર્વાંગી સંગઠનનો અર્થ એમના ધનના પાંચ કે દશ ટકા જેટલો થાય કે કેમ? ટકાઓની વાતો કરનાર એ માણસોને હું એમ પૂછું છું કે આપણે શું આપણા સૈનિકોને એમ કહી શકીએ કે લડતી વખતે તમે તમારું દશ ટકા જેટલું જ લોહી રેડો અને બાકીનું બચાવી લેજો.

“ગરીબ લોકો સ્વેચ્છાએ આવીને, હોંશપૂર્વક પોતાનું સર્વસ્વ આપી દઈ રહ્યા છે. ચોકીદારો, ધોખીઓ, હજામો, નાની હાટડીવાળાઓ અને ગોવાળો જેવા એથીયે ગરીબ વર્ગના હિંદીઓ એમની પાસે જે કંઈ હતું તે બધું આપી દેવા આમળ આવ્યા છે; અને એ ઉપરાંત, એમનામાંના કેટલાય તો ફ્રોજમાં જોડાયા પણ છે.

હુકૂમત-એ-આઝાદ-હિંદ

“ આમાંના કેટલાક ગરીબ માણસોએ મારી પાસે આવીને, એમની પાસે જે કંઈ રોકડ રકમ હતી તે બધી જ આપી દીધી છે, એટલું જ નહિ પણ એમની સેવિંગ બેન્કની પાસપૂકા પણ મને સોંપી દઇને, આખી બિંદગીની સર્વ બચત કમાણી મને દર્ઘ દીધેલ છે. મલાયાના હિંદીઓમાં એવા ધનિકો નથી શું કે જેઓ એ જ રીતે આગળ આવીને કહે કે “આ રહી મારી બેન્ક-પૂક-હિંદની આઝાદીના કાર્ય માટે !”

“ હિંદી પ્રજા આત્મ-ભોગ અને કુરબાનીના આદર્શમાં માને છે. હિંદુ-ઓમાં સંન્યાસીનો આદર્શ છે અને મુસ્લિમ બિરાદરોમાં ફકીરોનો આદર્શ છે. આડત્રીસ કરોડ માનવઆત્માઓને મુક્ત કરવા કરતાં વધુ મહાન, વધુ ઉમદા અને વધુ પવિત્ર બીજું કોઈ કાર્ય હોઈ શકે ખરું ?

“ મલાયા પાસેથી હું અત્યારે દશ કરોડ રૂપિયાની માગણી કરું છું. મલાયામાંની હિંદી મિલકતના દશ ટકા જેટલું જ એ છે. ”

જ્યારે ફળો શરૂ થયો ત્યારે લગભગ સિત્તેર લાખ ડોલર તો ત્યાં ને ત્યાં ભેગા થઇ ગયા. ત્યાર પછીના ચોવીસ કલાકમાં ભેગી થએલી કુલ રકમનો આંકડો એક કરોડ ને ત્રીસ લાખ જેટલો છે.

જર્મનીના પરદેશપ્રધાન, હેર ફેન રિખનટ્રોપે નેતાજીને એક સત્તાવાર તાર મોકલીને જણાવ્યું છે કે જર્મન સરકાર નવી સ્થપાયેલ આઝાદ હિંદ સરકારને માન્ય રાખે છે. એ જ રીતે આઝાદ બર્મા અને આઝાદ ફિલિપીનની સરકારે આઝાદ હિંદ સરકારને માન્ય રાખેલ છે.

આંકડોબદ્ધ ૧૮, ૧૯૪૩

નેતાજીએ આજે દુનિયાના અખબારનવેશો સમક્ષ સ્થાનાન કલબમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું :

“ આઝાદ હિંદની કામચલાઉ સરકારની સ્થાપનાથી મારા રાજકીય જીવનનું બીજું સ્વપ્નું સાચું પડ્યું છે. પહેલું સ્વપ્નું રાષ્ટ્રીય, ક્રાન્તિકારી લશ્કર ઊભું કરવાનું હતું. હવે માત્ર એક જ સ્વપ્નું સફળ થવું બાકી છે. એ છે યુદ્ધ ખેત્રીને અમારી આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાનું...

“ આખી આલમ જાણે જ છે કે રાષ્ટ્રીય હિંદ તો કેટલાય સમયથી અિટ-નની સામે ઝૂઝી રહ્યું છે. તેમ છતાં, આઝાદ હિંદની કામચલાઉ સરકાર પહેલી

જ વાર સ્થપાઈ છે, એટલે, બ્રિટન અને અમેરિકા પ્રત્યેની અમારી વલણ સ્પષ્ટ કરવા આવી જાહેરાત આવશ્યક છે.

“યુદ્ધની આ જાહેરાતને પ્રચારકાયનો નુસખો ન સમજશો. અમે અમારાં કાર્યોથી બતાવી આપીશું કે અમે જે કહીએ છીએ તે કરવા માગીએ છીએ. એ નિર્ણયને અમલમાં મૂકવાની અમારી શક્તિ વિષે શ્રદ્ધા જો મને ન હોત તો હું, પોતે તો, એવો નિર્ણય કરવામાં લાગ લેત જ નહિ.”

નવેમ્બર ૮, ૧૯૪૩

નેતાજીને આઠરીશ પ્રજાસત્તાકવાદીઓ તરફથી અભિનંદનનો સંદેશો મળ્યો છે. એ વાંચી એ હૃષ્-રોમાંચિત બનેલા. સંદેશો આવ્યો ત્યારે હું ઓફિસમાં જ હતી. એમણે અમને તે વાંચી સંભળાવ્યો અને કહ્યું કે “આ તાર જોઈને આપરના નીલમનીલા ટાપુમાં મેં જે અનેક મિત્રો બનાવ્યા છે તે સૌ, તેમ જ શહાદતનાં સ્મરણોથી અંકિત થયેલાં, મેં જોયેલાં, એ દેશનાં સર્વ પવિત્ર સ્થળો મારી નજર સમક્ષ તરવરે છે. આપણું કાર્ય પણ પવિત્ર છે. આપણી માગણી પણ આપણા જન્મ-હક્ક માટે છે. આપણે, પણ, એને માટે કુરબાનીની કિંમત આપવા તૈયાર છીએ. તેથી, આપણે પણ વિજય થવો જ જોઈએ. જો આપર માટે સ્વાધીનતા આવી, તો હિંદને માટે પણ તે આવવી જ જોઈએ.”

કોશીઆ, ચીન અને મન્યુકુઓએ અમારી આઝાદ હિંદ સરકારને માન્ય રાખી છે.

નવેમ્બર ૮, ૧૯૪૩

નેતાજી પોતાના સ્ટાફના માણસો સાથે ટાકિયો ગયા છે. પી. પણ એમાં છે. બહુ પૂર્વ એશિયાની પ્રજાઓની પરિષદ ત્યાં મળે છે. નેતાજીએ એ પરિષદમાં પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર રહેવાની ના પાડી છે. એ ત્યાં “નિરીક્ષક” તરીકે ગયા છે. અમારી સરકાર કામચલાઉ સરકાર જ છે અને તેથી હિંદની ભવિષ્યની આઝાદ સરકાર અંગે આજથી તે કોઈ જાતની જવાબદારીમાં ન બંધાઈ જાય એ પ્રકારના અમારા વલણ સાથે એ બંધબેસતું છે.

પરિષદમાં આદિપાદ ડો. બા. મોએ રજૂ કરેલા સ્વાધીનતા માટેના હિંદના જંગને પૂરો ટેકો આપતો ઠરાવ પસાર થયો છે. હિંદી પ્રશ્નોના જાણીતા

હું મુક્ત-એ-આઝાદ-હિંદ

જાપાની નિષ્ણાત ડૉ. યુમેરી ઓકાવાએ જાહેર કયું છે કે હિંદની સ્વતંત્રતા એ પૂર્વ એશિયાની શાંતિ માટે અનિવાર્યપણે આવશ્યક છે.

જાપાનની સરકારે આંદામાન અને નિકોબાર ટાપુઓ આઝાદ હિંદની કામચલાઉ સરકારને સોંપી દીધા છે. જનરલ ટોજાએ એ અંગેની રીતસર જાહેરાત પરિષદમાં કરી છે.

નેતાજીએ અખબારી મુલાકાત આપી છે. એમાં એ કહે છે:

“આંદામાન ટાપુઓ હિંદીઓને મન ખ્રિટિશ ધૂંસરીમાંથી મુક્ત થનાર પ્રથમ પ્રદેશ તરીકે મહત્વના છે. એ પ્રદેશ પ્રાપ્ત થવાથી, આઝાદ હિંદની કામચલાઉ સરકાર નામ તેમ જ હકીકતની દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. આંદામાનની મુક્તિ પ્રતીક સમી છે, અમારે મન એક શુકન સમી છે, કારણ કે એ ટાપુને અંગ્રજો રાજકીય કેદીઓને દેશનિકાલ કરવા માટે હમેશાં વાપરતા હતા. ખ્રિટિશ સામ્રાજ્યને લિથનાવી પાડવાનાં કાવતરાં કરવાના આરોપસર જિંદગીભરની સજા પામેલા મોટા ભાગના રાજદ્વારી કેદીઓ-જેમની સંખ્યા સેંકડોની છે-એ બધાને આ ટાપુમાં પૂરવામાં આવ્યા હતા. ફ્રેંચ ક્રાંતિ વખતે જેમ રાજદ્વારી કેદીઓને પૂરનાર પેરિસનો ગોઝારો “બેસ્ટીલ”નો કિલ્લો સર કરવામાં આવ્યો હતો અને રાજદ્વારી કેદીઓને મુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા તે જ રીતે આપણા દેશલક્ષ્યોને ધણું વેઠવું પડ્યું છે. આંદામાનના ટાપુઓ સ્વાધીનતા માટેની હિંદની લડતમાં મુક્ત થનાર પ્રથમ પ્રદેશ છે. ધીમે ધીમે, હિંદની વધુ ને વધુ ભૂમિ મુક્ત થતી જશે, પરંતુ પહેલો હાથ આવેલો ધરતીનો પ્રદેશ હમેશાં ધણો મહત્વનો હોય છે. અમે “આંદામાન” ટાપુઓને શહીદોની સ્મૃતિમાં ‘શહીદ’ ટાપુનું નામ આપ્યું છે અને “નિકોબાર” ટાપુને “સ્વરાજ” ટાપુનું નામ આપ્યું છે”...

અમે જોયે મસ્તકે ટટાર બિલા છીએ. પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં કોઈથી પણ ઊતરતી સ્થિતિ અમે સ્વીકારતા નથી.

છટલીની સરકારે અમારી આઝાદ હિંદની કામચલાઉ સરકારને માન્ય રાખી છે.

ડિસેમ્બર ૧, ૧૯૪૩

મલાયા શાખાના પ્રમુખ શ્રી. ટી. ની સાથે હું પંદર દિવસ પ્રવાસે મગ્ન હતી.

અમારા જંગના આ છેલ્લા તબક્કામાં મલાયાના સંઘે ધણો મહત્વનો ભાગ ભજવવાનો છે. અમારી ફેજનો અમુક ભાગ તો ઉત્તર તરફ મોકલી પણ દેવામાં આવ્યો છે. અત્યારે એફ. બર્મામાં છે. અમારી સરકારે બ્રિટન અને અમેરિકા સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે—અને “સમાધાન” શબ્દને અમારા શબ્દકોશમાંથી છેડી નાંખવામાં આવ્યો છે. મલાયા એ અમારું, પીઠ સંભાળતું, નજીકનું વડું મથક થશે. અમારી સરકાર અને ફેજને સક્રિય અને જીવંત રાખવા માટે ધનની અને સિપાહીઓની અણખૂટ ધારાઓ અહીંથી વહેતી રાખવી પડશે. નેતાજીના આગમન બાદ, “સ્વાતંત્ર્ય સંઘ”નું કામ પાકા પાયા ઉપર મૂકવામાં આવ્યું છે. સંઘની એકેએક શાખા અને ઉપશાખામાં તળીઆ—ઝાટક પુનર્વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આવતે વર્ષે મલાયામાં ફેજ માટે વીશ હજાર સ્વયંસેવક સિપાહીઓ મળવા જોઈએ એવો “કવોટા” નેતાજીએ નક્કી કરી આપ્યો છે. દરેક હિંદીને અમે લશ્કરી તાલીમ આપવાનું શરૂ કર્યું છે—તે ફેજમાં જોડાય કે નહિ તો પણ. અંગ્રેજોએ જે તાલીમથી હિંદીઓને એકસો વરસ સુધી વંચિત રાખ્યા એ તાલીમ, અમારી પ્રજાકીય સરકાર, કોઈ પણ જાતના બંધન મૂક્યા વિના સૌ કોઈને આપે છે. આપણે હિંદી પ્રજાને લશ્કરી અને વીર પ્રજા બનાવવી જોઈએ તથા અંગ્રેજોએ આપણા ઉપર જે કલંક મૂક્યું છે તે ધોઈ નાખવું જોઈએ. મને વળી એમ પણ લાગે છે કે અમે સર્વ પ્રકારની શક્યતાઓ માટે આગળથી તૈયાર થઈ રહ્યા છીએ.

અમારા સંઘના સભ્યોની સંખ્યા ખૂબ વધી ગઈ છે. નેતાજી ઇચ્છે છે કે દરેક હિંદી એનો સભ્ય થાય. અત્યારે શ્યેનાનમાં કુલ હિંદી વસતિના ચોપન ટકા જેટલાં માણસો સંઘના સભ્યો છે. જોહોરમાં કુલ હિંદી વસોતનાં છાસઠ ટકા જેટલા માણસો સંઘના સભ્યો છે. મલાકકામાં કુલ હિંદી વસતિના સાઠ ટકા જેટલા સભ્યો છે.

સંઘની શાખાઓનું કાર્યસામાજિક કલ્યાણ, રાજકીય પ્રચારકાર્ય, ફેજમાં ભરતી, નાણાં એકઠાં કરવાં, સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓ કરવી—એ જાતનું છે. મારી છેલ્લી મુલાકાત પછીથી તો હિંદુસ્તાનીના વર્ગોની સંખ્યા પણ ધણી વધી ગઈ છે. હિંદીઓની દરેક વસાહતમાં હિંદુસ્તાનીના વર્ગો છે. હિંદુસ્તાની શીખવા પ્રયત્ન કરતાં સ્ત્રીપુરુષો જ્યાં ન હોય એવું એક પણ સ્થળ મેં ક્યાંય જોયું નથી. અંદરના ભાગની વસતિ માટે ભાગે તામિલ છે. એટલે આ વસ્તુ

હુકૂમત-એ-આઝાદ-હિંદ

એમનામાં આવેલા પ્રમુખ રાષ્ટ્રીય જુવાળના એક ચિહ્ન સમી છે. કૌશાલમ્યુ-રમાં તો હિંદુસ્તાની શીખના માટેના પાઠ ધ્વનિવર્ધક યંત્રો દ્વારા આપવામાં આવે છે.

આનો અર્થ એ નથી કે જાળોકો માટે તામિલ ભાષાની નિશાળો નથી. રામકૃષ્ણ મિશન પણ હિંદુસ્તાની પ્રચારનું કામ કરે છે અને સંઘને ધણી રીતે સહાયભૂત બને છે. હિંદના આ “મિશનરીઓ” ખરેખર વતનપરસ્ત છે અને પીડિત માનવજાતની એમની સેવા ઉત્તમોત્તમ યૂરોપિય મિશનરીઓનાં કામને સહેલાઈથી આંટી એવી છે.

જોડોર અને મલાકકાના પ્રવાસમાં શ્રી. કે. અમારી સાથે જોડાયા હતા. એ બહુ જુરસાદાર ભાષણકર્તા છે. એમણે મને કહ્યું કે સંઘના સભ્ય થવા માટેના ખિસ્લાઓની માગણી ધણી જ મોટી છે કુલ સભ્યોનો આંકડો લગભગ બે લાખ ને પચીસ હજારની સંખ્યાએ પહોંચ્યો છે. સંઘના સક્રિય કાર્યકર્તાઓ માટે આજા ભૂરા રૂઝની પડીવાળો એક નવો ખિલ્લો દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. એમણે મને કહ્યું કે એકલા મલાયામાં જ એવા પંદર હજાર ખિસ્લાઓ તો અપાઈ પણ ગયા છે. એ ખિસ્લા સંઘને માટે ચોવીસે કલાક કામ કરનારા કાર્યકર્તાઓને જ અપાય છે. કાર્યકર્તાઓ ગમે તે કામ કરતા હોય અને જુદાં જુદાં કામનું મહત્ત્વ ગમે એટલું ઓછુંવતું હોય પણ “ખિલ્લો” ધારણ કરનાર બધા જ માણસો સમાન છે અને એકબીજાને ભાઈ તરીકે માને છે.

“હિંદ સ્વાતંત્ર્ય સંઘ”ની સિલોનશાખાએ પણ કામ શરૂ કરી દીધું છે.

“પૂર્ણ સ્વરાજ”-અમારું દૈનિક અખબાર ઘણું લોકપ્રિય છે. જ્યાં જ્યાં હિંદીઓ વાંચી શકે છે ત્યાં ખૂણેખૂણામાં એ પહોંચી ગયું છે. “જય હિંદ”-અઠવાડિક પણ લોકોમાં ખૂબ માનીતું બન્યું છે. પેનાંગની સભામાં દશ મિનિટમાં એની સો નકલો મારી પાસેથી વેચાઈ ગઈ હતી; અને મારી જેવાં તો એ અખબાર વેચનાર બીજાં કેટલાંયે હતા.

ડિસેમ્બર ૧૦, ૧૯૪૩

અમારા “હિંદ સ્વાતંત્ર્ય સંઘ”ના કામમાં બધી જ કોમો અને જાતિ-ઓનો કોઈ અજબ સુમેળ અને સંપ રથપાયો છે ! કોમવાદનો કોઈ અંશ સરખો પણ નથી. મુસ્લિમ, હિંદુ, ખ્રિસ્તી, યહૂદી, ડોગરા-બધા જ સાથે મળીને કામ કરે છે.

અમારી બધી જ હાવણીઓમાં અમે કામી પ્રશ્નનો કાઈ અદ્ભુત ઉકેલ લાવ્યા છીએ. અમારી “ઝાંસીની રાણી” હાવણીમાં અમે બધાં જ-માંસાહારી તેમ જ નિરામિષાહારી સૌ કાઈ-એક પંગતમાં એક સાથે જમવા બેસીએ છીએ. પહેલાં દરેકને નિરામિષ (માંસ વિનાનું) ભોજન પિરસાય છે. પછી જેમને જોઈએ તેમને માટે માંસ અને મચ્છીની વાનીઓ પિરસાય છે. અમે, બધાં જ, તદ્દન હળીમળીને બેસીએ છીએ. ખોરાકની બાબતમાં ઉચ્ચ-નીચના ભેદને એક સપાટે સાફ કરી નાખવામાં આવ્યા છે. શરૂઆતમાં એ એક મોટો કાપડો હતો. પરંતુ “હિંદ સ્વાતંત્ર્ય સંઘે” એ માટે ઉપરાઉપરી સલાઓ કરી અને વતનપરસ્તી ઉપર ભાર મૂકી પ્રજાને એ માર્ગે કેળવી દીધી. આ બાબતમાં અમને જે ફત્તેહ સાંપડી છે, તે બ્રિટનની ભાગલા પાડીને રાજ્ય કરવાની દુષ્ટ નીતિનો ભોગ થઈ પડેલાં હિંદમાંના અમારા લાઈઓની આંખ ઉઘાડે એવી છે. જ્યારે આઝાદીનો મુકામ નજર સમક્ષ દેખાશે ત્યારે કામવાદ એની સામે જ અવસાન પામશે. ૧૯૨૧ના અસહકાર અને પિલા-ફતના દિવસોમાં હિન્દુઓને મુસ્લિમ મસ્જિદોમાં અને મુસ્લિમોને હિન્દુ ધાર્મિક પ્રસંગોએ પરસ્પર આમંત્રણ મળ્યાં જ હતાં ને ! રાજકીય ધ્યેય જેમને ન હોય, આઝાદીની આરજુ જેમને ન હોય એવા ગુલામોમાં જ કામવાદ ફાલી શકે છે. કામવાદ, એ ધનવાન આળસુઓનો શોખ છે અને એ ધનવાન આળસુઓ દેશના શત્રુ છે.

મેં ખૂબ મહત્વની વાતો સાંભળી છે. શ્રી. કે.એ. મને એ કહી છે; એટલે એને ન માનવાનું કાર્મકારણ નથી. “હિંદ સ્વાતંત્ર્ય સંઘે” સુભાષચાંચુની નેતાગીરી નીચે જે જખ્ખર તાકત જમાવી છે એનાથી જાપાનીઓ ગભરાય છે. હિંદી સ્વાધીનતા અંગે નેતાજી આવી સદંતર રાષ્ટ્રીય વલણ અખત્યાર કરશે એવી એમની ગણતરી નહોતી. જ્યારે જ્યારે નેતાજીને જરા પણ શક પડે છે કે જાપાનીઓ અમને રમકડાં બનાવવાની કોઈ ચાલ ચાલી રહ્યા છે, ત્યારે દરેક વખતે નેતાજી એમની એ ચાલ ઊંધી વાળે છે અને એનાં પરિણામ પણ આવે છે. ચાળીસ હજાર કરતાં મોટી સંખ્યાની ફોજ અમે કેમ રાખી ન શકીએ એનું કારણ હવે સમજાય છે. વધુ મોટી સંખ્યા થવાદેવાની જાપાનીઓ ના પાડે છે. વળી ફોજના સૈનિકોને રોજ-બ-રોજની જરૂરીઆતો માટે તૈયાર વસ્તુઓ મેળવવાની પણ તકલીફ છે. જાપાનીઓ એવાં બહાનાં કાઢીને છટકી જાય છે કે એમના પોતાના

હુકુમત-એ-આઝાદ-હિંદ

સૈનિકોને માટે પણ તંગી છે ! એટલે નેતાજીએ બજારમાં રહેલા જથ્થા તરફ નિદેશ કર્યો. જાપાનીઓએ શહેરીઓની જરૂરીઆતોનું બહાનું બતાવ્યું અને બજારમાં માપબંધી અને ભાવનિયમન કરવાની આવશ્યકતા આગળ ધરી. શ્રી. કે. એ મને કહ્યું કે નેતાજી આ પ્રશ્ન અંગે ઘણા મૂંઝાયેલા છે. “ઝાંસીની રાણી” હુકડી માટે અમને, જે છેલ્લે ધાબળાનો જથ્થો મળ્યો તે કાળાં બજારમાંથી ખરીદાયેલો હતો !

ડિસેમ્બર ૧૭, ૧૯૪૩

૯, નોરીસ રોડ ખાતેના સ્થાનાન રાષ્ટ્રીય શાળાના ઇનામવહેંચણીના મેળાવડા પ્રસંગે નેતાજી હાજર રહ્યા હતા. એ વખતે એક નાની પત્રિકા વહેંચવામાં આવી હતી. એમાં શાળાના રાષ્ટ્રીયત્વ વિષે લખવામાં આવ્યું હતું અને નીચેના વિષયો ત્યાં શિખવાય છે એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું :

હિન્દુસ્તાની, હિંદનો રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ, ગાંધીજી, તિલક, નહેરૂ, સી. આર. દાસ જેવા મહાન નેતાઓનાં જીવનચરિત્રો, હિંદની ભૂગોળ, સંગીત અને રાષ્ટ્ર-ગીતો, પ્રાકૃતિક અભ્યાસ, હસ્તકળા અને ચિત્રકામ, ગણિત, આરોગ્ય, બાળ-બાની, નૈતિક તાલીમ, શારીરિક તાલીમ અને રમતો, સાબુ બનાવવાના, શાહી બનાવવાના અને ઇલેક્ટ્રોપ્લેટીંગના હુન્નરો, પાણી સ્વચ્છ કરવાનું શાસ્ત્ર, બાર્ધ સીકલ, ગ્રામોફોન અને ઘડિયાળ દુરસ્ત કરવાનો હુન્નર. પ્રાથમિક લશ્કરી તાલીમનો પણ ડિલમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

શાળા સહશિક્ષણ આપે છે અને બાર વર્ષ તથા એની ઉપરનાં છોકરા-છોકરીઓને એમાં લેવામાં આવે છે. સાંજના એ કલાક મોટી ઉંમરનાં માણસોને અક્ષરજ્ઞાન આપવામાં આવે છે.

પહેલાં શાળામાં એક ડોલરની નાની એવી ફી હતી; પણ હવે એ ફી કાઢી નાખવામાં આવી છે.

અમારી ફોજ ક્રાંતિકારી સેના તરીકે કરકસરથી રહે છે. કન'લનો પગાર દર મહિને અઢીસો રૂપિયા છે અને મેજરનો દર મહિને એકસો પંચાશી રૂપિયા જેટલો છે. ખોરાક અને કપડાં ફોજ તરફથી મળે છે. પણ અમે સાચા ક્રાંતિકારીઓની જેમ રહીએ છીએ અને બચાવી શકાય એટલો બધો પૈસો સંઘના કાબૂમાં આપીએ છીએ.

આ વરસની આખર સુધીમાં અમારો કુલ ફાળો ૭૭, ૨૭, ૯૪૭, ડોલર જેટલો થયો. આ બાબતમાં મલાયામાં સૌથી મોખરે રહેવાનું છે. એણે ઓગ-સુપ્રીશ લાખ, ચોરાણું હજાર રૂપિયા એકત્ર કર્યા છે.

અને આ રકમમાં, ભેટ તરીકે આવેલાં ધરણાં અને સોનારૂપાની જે ચીજો આવી છે તેનો તો સમાવેશ જ નથી થતો. એની કિંમત છયાશી હજાર ડોલર જેટલી થાય છે. અમારા મુખ્ય હિસાબી અફસર શ્રી. એમ. પાસેથી મને આ આંકડા મળ્યા છે.

નેતાજી જ્યારે તાજેતરમાં પેનાંગ ગયા ત્યારે ત્યાંની જાહેર સભામાં એમણે આઝાદ સરકાર માટે નાણાની માગણી કરી. શ્રોતાસમૂહમાંથી એક જુવાન નોકરે આગળ આવીને નેતાજીને એક ચાંદીની નાની ફૂલદાની ભેટ આપી કહ્યું કે “મારી પાસે કંઈ પણ કીમતી ચીજ હોય તો તે આ જ છે અને એ મારી સદ્ગત માંએ મને આપેલી છે.” નેતાજીએ વિશાળ જનમેદની સમક્ષ એ ફૂલદાનીની આખી યે વાત કહી સંભળાવી અને એનું લીલામ કયું”. એમણે કહ્યું કે પચીશ હજાર ડોલર કરતાં ઓછી માગણી તો પોતે સ્વીકાર-શે જ નહિ. માગણીઓ ઉપર ને ઉપર ચડતી ગઈ. છેવટ એ ફૂલદાનીના એક લાખ ને પાંચ હજાર ડોલર ઊપજ્યા !

ડિસેમ્બર ૩૦, ૧૯૪૩

નેતાજીએ આજ પહેલી વાર આઝાદ હિંદની ધરતી ઉપર પગ મૂક્યો. એ શહીદ દ્વીપ ઉપર ઊતર્યા: હિંદી ક્રાન્તિવીરોની એક રીતે કહીએ તો તપોભૂમિ બની રહેલ પોટું જ્યેર ઉપર એમણે ત્રિરંગી ધ્વજ ચડાવી દીધો ! જય હિંદ !

જાનેવારી ૪, ૧૯૪૪

કનૈલ બી.એ અમારી ‘રાણી ઝાંસી’ પલટણોની જાવણીની મુલાકાત લીધી. લશ્કરી શિસ્ત વિષે તેમણે અમારી સમક્ષ પ્રવચન કયું”.

સંઘના પ્રતિનિધિઓ જાવણીની મુલાકાતે આવ્યા હતા. કેપ્ટન એલે. તેમને સૌને આગ્રહભરી વિનંતિ કરી કે ‘ઝાંસી રાણી’ પલટણ માટે અને તેટલી શિક્ષિત બહેનોની ભરતી કરો.

આજે સેલાંગોર રોડમાંથી ૭ નવી રંગરો અમારી જાવણીમાં આવી”.

હુકૂમત-એ-આઝાદ હિંદ

એ કૌલાલમ્પુરમાંથી આવી. કૌલાલમ્પુરમાં જિલ્લા રાહતજાવણી ઉધાડવામાં આવી છે. એક હજારથી વધારે માણસો લાલ લાલ રહ્યા છે.

વેલ્કર સેન્ટ્રલ હોસ્પિટલમાં ગયા અઠવાડિયામાં ૪૪૨ દર્દીઓ દાખલ થયા. તખીખી રાહતનો પ્રશ્ન અમારી સાધનસામગ્રીના પ્રમાણમાં ધણો જ મોટો ગણાય. કિવનામનનો જથ્થો તો આવે તેવો જ ખલાસ થઈ જાય છે.

હું મારા કામમાં અવ્યવસ્થિત છું. કેપ્ટન એલે. મને આ માટે ઠપકો આપ્યો. એ સાચાં છે પણ મેં કોઈ દિ' આવી રીતે કામ ઓછું જ ક્યું' છે ! મારા ભૂતકાળ તરફ જોઈ છું તો તેમાં આખરે છે પણ શું ? જાંગલાઓના 'કોન્વેન્ટ'માં ઉછરીને મોટી થઈ. કેંક વેવલી પણ ખરી. ટ્રેસિંગ ટેબલ ઉપર 'પ્રિયતમ' પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સનો ફોટો રાખતી. સન્નિપાત લાગુ પડ્યો હોય એમ આવી ચાવીને અંગ્રેજી બોલતી, અંગ્રેજોના ઉચ્ચારણોનું અનુકરણ કરીને ! વાત વાતમાં ખોટું લાગી જતું...એટલી બધી તો આળી ! અત્યારે તો મારામાં ઇન્કલાબ જ થઈ ગયો; એ વખતની કોઈ બહેનપણી અત્યારે મને તો મને ઓળખે એ નહિ, કદાચ !

ગઈ કાલે એક નાટિકા જોઈ. "અલો દિલ્લી" એનું નામ. લાખીસના રંગરોઝેએ એ લખાવેલી. 'ભારતપુત્રમ' અને જલ્દીઆંવાલા બાગ' પણ લખવાયાં. સુંદર, શિક્ષણપ્રધાન, પ્રચારનાટિકાઓ છે; જનરલ ડાયરે જ્યારે લોકો ઉપર ગોળી-બાર કરવાનો હુકમ આપ્યો ત્યારે હું ખૂબ ઉસ્કેરાઈ ગઈ હતી. અલિનય લાખવાબ હતો. લાગે છે કે આપણા તરુણોમાં કોઈ અજબ સાહિત્યકીય જાગૃતિ આવી ગઈ છે. એવા એવાઓએ પ્રેરક ગીતો અને નાટકો લખ્યાં છે, જેમણે સ્વપ્ને પણ લેખક બનવાનો વિચાર નહિ સેવ્યો હોય ! લેખકોને સંયોગો જ સરખાવે છે, એના સિવાય બીજો કયો ખુલાસો હોઈ શકે-આ ઘટના માટે !

ફોજની સંખ્યા ૪૦,૦૦૦ સિપાહીઓથી વધુ ન જ હોવી જોઈએ એ પ્રતિબંધને નિષ્ફળ બનાવવા માટે સંઘે એક તરફીય કરી છે. પૂર્વ એશિયાના બધા જ હિંદીઓને-સ્ત્રીઓ સુદ્ધાં-તેણે અપીલ કરી છે કે, જાવણીઓમાં જઈને તેમણે થોડી લશ્કરી તાલીમ લઈ લેવી. એક ટૂંકા અભ્યાસક્રમ નિયત કરવામાં આવ્યો છે.

મલાયા અને બ્રહ્મદેશ તથા તાઇલેન્ડમાં પણ એવી અનેક જાવણીઓ છે. ઠર ઠર ધ્યેયમંત્ર છે : અદતન ઢળના આયુધોનો ઉપયોગ એકેએક હિંદીને આવડે એ જોઈએ. આપણે આપણી લશ્કરી તાકાત પુનઃ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, બાળકોએ સુદ્ધાં; જેથી કરીને જાપાનીઓ કે બ્રિટિશરો કોઈ પણ શાહીવાદી સત્તા, આપણને ગુલામીમાં રાખવાની એજા જ ન કરે.

ચલો દિલ્લી

જાનેવારી ૮, ૧૯૪૪

રંગૂનમાં આવી પહોંચ્યા. યુદ્ધના મોરચાની બંને તેટલી સમીપમાં રહી શકીએ એટલા ખાતર અમારાં મુખ્ય મથકને બ્રહ્મદેશ ખસેડવામાં આવ્યું છે.

એક બીજું પણ કારણ છે. જાપાની સેનાપતિઓ આપણી ફ્રોન્ટ બ્રહ્મદેશમાંથી હિંદ ઉપર થનારા આક્રમણમાં શામેલ થાય એમ નથી ઇચ્છતા એવો નેતાજી અને અમારા અમલદારોને શક છે. નેતાજી આ બાબત બહુ જ મક્કમ છે. એટલે આ મથક બદલી જાપાનીઓની ઇચ્છા એવી છે કે, ઇન્દ્રાલ તેઓ સર કરે; ફ્રોન્ટ પછી પાછળથી આવીને તેમને સહાયતા કરે. કેટલું બેહુદું અને વિચિત્ર ! હિંદની ધરતી ઉપર પ્રવેશ કરવાના યુદ્ધમાં તો ફ્રોન્ટ જ મોખરે રહેવું જોઈએ. અંતે તો આ અમારું જ યુદ્ધ છે ને !

હકૂમતે આરજીએ શહીદ હોપોના ચીફ કમિશ્નર તરીકે જનરલ લોકનાથનની નિમણૂક કરી છે.

જાનેવારી ૧૬, ૧૯૪૪

આજે અમે આઝાદી-દિન ઊજવ્યો. સાઠ હજારથી ઓછી નહિ હોય એવી માનવમેદની સમક્ષ નેતાજીએ એક પ્રવચન કર્યું. સાત સાત, દશ દશ માછલોનો પન્થ ખેડીને લોકો આવ્યાં હતાં.

એક ઘટનાની નોંધ તો લેવી જ જોઈએ.

સલાના આરંભમાં નેતાજીને હાર અર્પવામાં આવ્યો. નેતાજીએ, બાપણ દરમ્યાન એને પોતાના હાથ ઉપર વોટાળી લીધો હતો. એમનું હૃદયદ્રાવક બાપણ પૂરું થયું ત્યારે લોકોનો ઉત્સાહ ટોચે પહોંચ્યો હતો. એ વખતે એમને એક વિચાર આવ્યો. શ્રોતાઓને એમણે પૂછ્યું : “આ હાર કોઈ ખરીદશે ? જે નાણા ઊપજશે તે ફ્રોન્ટના ખર્ચમાં જશે.”

ચલો દિલ્લી

પહેલી જ માગણી એક લાખ રૂપિયાની આવી. થોડીક મિનિટોમાં આંકડો આભે અઝો. લાખ, દોઢ લાખ, ત્રણ લાખ, ચાર લાખ, સવા ચાર લાખ, પાંચ-છ-સાત લાખ !

પહેલી માગણી કરનાર એક પંજાબી નવજુવાન હતો. આંકડો જ્યારે સવા ચાર લાખે પહોંચ્યો, ત્યારે આ નવજુવાને ગજના કરીને પાંચ લાખ બોલાવ્યા; પણ આંકડો વધતાં વધતાં સાત લાખે આવ્યો ત્યારે આ નવજુવાનની મુખમુદ્રા ઉપર વ્યગ્રતા અને મૂંઝવણની રેખાઓ અંકિત થઈ ગઈ. એના આત્મામાં કોઈકારમી ગડમથલ ચાલતી હતી. હાર વેચાઈ જવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં એ ફૂદીને મંચ ઉપર ચડી ગયો : “આ હારને માટે,” તે બોલી ઊઠ્યો, “હું મારું સર્વસ્વ આપી દઉં છું. મારી બધી ચે મિલકત, પાછએ પાછ !” ભારનાથી કૃજ રહેલ આ જવાંમદને સુભાષણાબુએ બાથમાં લઈ લીધો.

“બસ બસ !” તેમણે કહ્યું. “આ હાર તારો થઈ ચૂક્યો. આપણી ફેજ જે અમર કીર્તિને વરવાની છે તેનો ખરો જશ તારા જેવા વતનપરસ્ત જુવાનને છે.”

પણ નવજુવાન તો અત્યારે કશું જ સાંભળતો નહોતો. એ તો હાર પકડી ઊમો હતો, અને વારેવારે તેને પોતાની આંખો અને હૃદયસરસો ચાંપ્યા કરતો હતો. આખરે એ બોલી ઊઠ્યો : “આજે હું માયાના બંધમાંથી મુક્ત થયો. મને ફેજમાં લઈ લો ! મા-બોમની મુક્તિના યજ્ઞમાં મારે મારું જીવન સમર્પવું છે.”

સુસ્ત ધનિક સમાજના એક તરુણનો આ કેવો ચમત્કારિક હૃદયપલટો ! નેતાજીએ એને કોઈ અજબ પ્રેરણા પાઈ દીધી હતી ! પેલો પુષ્પહાર, એ તો આજે કરમાઈપણ ગયો હશે, ખુશ્ખોને બદલે મોતની સુવાસે આજે તેનો કબજો લઈ લીધો હશે ! અને આવતી કાલે કદાચ એ નવજુવાનની પોતાની ગતિ પણ એ હારના જેવી જ થશે. પણ એ વખતે એ કેટલો ઉમંગમાં હતો ! આનંદના કેવા ઓધ એના અંતરમાં ઊછળતા હતા ! હારને છાતી સરસો ચાંપીને એ નીચે ઊતરી ગયો ત્યારે એની આંખમાં કોઈ ઓર જ ચમક હતી.

મને મેઝ્યોની લશ્કરી ઇરિપતાલમાં સેવિકા તરીકે ગોઠવવામાં આવી છે.

‘ઝાંસીની રાણી’ પલટણને માંદાઓની સારવાર કરવાનું અને રેડ ક્રોસને લગતું કામ સુપરત થયું છે. આજે સાંજે આ પ્રશ્ન વિચારવા માટે અમે સભા ભરી. કેપ્ટન એલ. અધ્યક્ષસ્થાને હતાં. અમારું કહેવું એમ હતું કે, અમે ભરતી થમાં છીએ તે મેદાને જંગ ઉપર જઈને દુશ્મનો સામે ઝૂઝવા, પાછળ રહીને માંદાઓની સારવાર કરવા નહિ । જો કે હુકમને માન આપીને અમે મેમ્બો તો આવ્યા જ હતાં...અને અમારા માટે ખીજો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી સારવારનું કામ અમે ઉપાડી જ લીધું હતું, કારણ કે આખરે અમે પણ લશ્કરી સૈનિકોને જ ને । પહેલાં હુકમ મળે તેનું પાલન કરવું...અને પછી અનિવાર્ય હોય તો એ હુકમની સામે રીતસરનો વિરોધ જાહેર કરવો ।

છતાં અમને આ પસંદ તો નહોતું જ. અને હું તોજરો ચડાવીને ફરું છું એમ પી.ને લાગ્યું એટલે એમણે મને એ બાબત ચીડવી પણ ખરી...અને અમારી વચ્ચે એક નાનો એવો ઝગડો થતાં થતાં રહી ગયો. હું ખૂબ જ ઉશ્કેરાઈ ગઈ છું. મારે મારા સ્વભાવ ઉપર અંકુશ રાખવો જોઈએ.

ફેબ્રુઆરી ૧૫, ૧૯૪૪

મેમ્બો ઇસ્પતાલમાં અમે સ્થિર થઈ ગયાં છીએ. ફોજ મેદાને-જંગમાં પહોંચી ગઈ છે. લડાઈ શરૂ છે. જખમીઓનો પહેલો કાફલો ઇસ્પતાલમાં આવી પહોંચી ગયો. ફોજ સફળ રીતે આગેકૂચ કરી રહી છે. ૪થી ફેબ્રુઆરીએ પહેલી લડાઈ શરૂ થઈ. અત્યાર સુધીમાં ફોજે સારી એવી આગેકૂચ કરી છે.

અમે નેતાજી ઉપર એક પ્રાર્થનાપત્ર મોકલ્યો છે.

“અમારી તાલીમ સંતોષકારક અને સંપૂર્ણ છે, છતાં અમને યુદ્ધભોરયા ઉપર મોકલાવવામાં ન આવતાં, અમને નર્સોની પંગતમાં ઉતારી પાડવામાં આવ્યાં છે. કોણ જાણે શા માટે અમારી સાથે આ પ્રમાણે વર્તવામાં આવે છે । અમારા માટે અમે વીરાંગના ઝાંસીની રાણીનું નામ પસંદ કર્યું”. શ્યોનાન ખાતે અમારી પહેલી તાલીમી જાવણી તમે ઉધાડી મૂકી, ત્યારે તમે પોતે જ અમને બોળાધરી આપી હતી કે, તમે પણ ઝાંસીની રાણીની પેઢે રણમેદાનમાં જઈને દુશ્મનો સામે લડી શકશો. ફોજમાં અમને જોઈને દુશ્મનો હિંમત હારી બેસશે. બ્રિટિશ સૈન્યના હિન્દી સૈનિકો તમને દેખીને આપણા પક્ષમાં જ ચાલ્યા આવશે. અમે તમને ત્રિનિતિ કરીએ છીએ કે અમને યુદ્ધના ભોરયા ઉપર મોકલવા માટે સત્વર આદેશ આપો.”

ચલો દિલ્લી

“ આ પ્રાર્થનાપત્ર ઉપર અમે અમારા રુધિરથી જ હસ્તાક્ષરો કર્યા છે... એટલા માટે કે માતૃભુમિની આઝાદીને ખાતર મરી શીટવાની તાલાવેલી અમારા અંતરમાં કેટલી છે તે વાતની આપને પ્રતીતિ થાય. અમારી કસોટી કરો, નેતાજી ! અમે કોઈ વાતે ઊણાં નહિ ઊતરીએ.”

પ્રાર્થના-પત્ર ઉપર જે મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણ કન્યાઓએ, જે બંગાળી બ્રાહ્મણ કન્યાઓએ અને જે ગુજરાતી વણિક કન્યાઓએ હસ્તાક્ષરો કર્યા હતા. બ્રિટિશ માલિકો જેમને ‘મિન-ક્લરકરી’ જાતિઓ કહીને વગોવે છે એમાંની એ બધી બાળાઓ હતી. આંગળીઓ કાપી કાપીને એમણે સહીઓ કરી હતી- રુધિરના અક્ષરોમાં.

અમે જવાબની રાહ જોઈ રહ્યાં છીએ. નેતાજી ઉપર અમને શ્રદ્ધા છે. એ અમને છેલ્લું નહિ દે.

માર્ચ ૨, ૧૯૪૪

આનંદ ! આનંદ ! અમે ઊપડી ચૂક્યા છીએ. રાણી ઝાંસી દળની જે ટુકડીઓને મેદાને-જંગ ઉપર મોકલવાની પરવાનગી મળી ગઈ છે. અમને ચેતવણી આપવામાં આવી છે કે, ત્યાં આગળની પરિસ્થિતિ ઘણી જ કપરી છે !

હું જાઉં છું, પી. ! હું પાછી ન આવું તો મારે માટે શોક ન કરતા, મારી અંતિમ ઈચ્છા તમને અત્યારે જ જણાવી દઉં. હું ઇચ્છું છું કે, મારા મૃત્યુ પછી તમે ફરી વાર પરણો-બની, શકે તો રાણી ઝાંસી દળની કોઈ સૈનિક તરુણી સાથે. આ જીવન જોયા પછી કોઈ રંગરોગાન કરેલી ઢોંગલી તમને નહિ જ ફાવે.

જુહાર ! જીવન અને મરણના જુહાર તમને પણ, દૂર દૂર પંજાબની ધરતી પર ફૂલની પેડે ખીલી રહેલ મારા બેટાને પણ !

માર્ચ ૨૨, ૧૯૪૪

હિંદની ધરતીના જે વિસ્તારો અમારા હાથમાં પહેલવહેલા આવે, તેના ગવનર તરીકે હકૂમતે આરઝીએ કર્નાલ એટરજીની નિમણૂક કરી છે.

મારે કાને ફરી વાર અળખામણી અફવાઓ અથડાઈ છે. જાપલાઓ બહુ જ શરમભરી રીતે વર્તે છે. બ્રહ્મદેશમાં અમારી ૨૦,૦૦૦ જેટલી ફાજ છે. એમાંથી યુદ્ધભોરયા ઉપર અત્યારે ફક્ત ૧૦,૦૦૦ જ છે. અને તેમાંથીયે

જય હિન્દ

ખરેખર લડાઈ તો ફક્ત ૫૦૦૦ જ લડે છે. એ પાંચ હજારને પણ તામુ, કાહિમા, પાલેલ અને ટિટા જેવા બારેક સ્થળોએ નાની નાની ટુકડીઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. ફોજને એક જ કેન્દ્ર ઉપર સંગઠિત થવા દેવામાં કેમ નથી આવતી? એમ થાય તો અમે આસામ કે બંગાળની ધરતી ઉપર જોતજોતામાં ધસી જઈએ. અમારા સિપાહીઓ રણજંગ ખેલવા આટ-આટલા થનગની રહ્યા છે છતાં શા માટે અમને સૌને ફરજિયાત નિષ્ક્રિયતાનો સરપાવ આપવામાં આવ્યો છે?

મે ૨૧, ૧૯૪૪

મોરચા ઉપરના જીવન વિષે મેં એક લીટી પણ નથી લખી. હાથ ઉપર અને માથા ઉપર જખમો છે એટલે અત્યાર સુધી કશું જ લખાયું નહિ. એ દિવસો પણ કેવા અપ્તરંગી હતા! યાદ કરી કરીને લખું.

મોરચા ઉપર અમે પહોંચ્યા ત્યારે જીવનનિર્વાહની પરિસ્થિતિ ખરેખર વિકટ હતી. ન મળે પૂરતું ખાવાપીવાનું, નહિ પૂરતાં કપડાં—અરે, પૂરતો દારૂ-ગોળો પણ નહિ. પણ અહીં પરવા જ કેને હતી?

રણક્ષેત્રનું વર્ણન આપું? નાના નાના કુંગરાઓ અને સાંકડી ખીણોવાળું એક વિશાળ જંગલ અમારું મુખ્ય મથક હતું. તે ગામોએ તો સ્ત્રીસૈનિકોને જન્મારામાં પણ નહિ દીડેલાં. અમે તો પ્રદર્શનની પૂતળીઓ જેવાં બની ગયાં! સ્ત્રીઓ અને પુરુષો માઈલોના માઈલોનો પ્રવાસ ખેડીને અમને જોવા આવે. અમારી સામેના દુશ્મન—સૈન્યમાં પણ અમારા આવવાના સમાચાર પહોંચી ગયેલા—જે અમે તાજેતરમાં જ પકડેલ યુદ્ધકેદીઓ મારફત જાણ્યું.

એ ગામમાં ધણા દિવસ સુધી અમે પડ્યા રહ્યા. રોજિંદી કવાયતો કરતાં કરતાં આખરે અમને ફરમાન મળ્યું : લડાઈ માટે તૈયાર રહેજો. અમારે લાંબી મજલ કાપવાની હતી. મળરકું થતાં પહેલાં ત્રણ વાગ્યે અમે નીકળ્યાં. સર્વત્ર અંધકાર હતો. રાત અંધારી હતી અને બત્તીઓ સાથે લેવાની મનાઈ હતી. અમને ચેતવણી આપવામાં આવી હતી. અવાજ નહિ, યુદ્ધનાદો નહિ! શાંતિથી અને ઝડપથી આગેકૂચ જ ફક્ત કરવાની છે!

અમને લાગ્યું કે, અંધારામાં ને અંધારામાં અમે જશું અનંત ચોળનો પસાર કરી ગયા છીએ. આખરે એક કુંજર ઉપર અમે પહોંચ્યા. ત્યાં અમને

ચલો દિલ્લી

એકેકે ખાસ જગ્યા સંભાળીને ગોઠવાઈ જવાનો આદેશ મળ્યો. સામે, એકાદ માઈલને છેટે, બ્રિટિશ લશ્કર હતું. વચ્ચેની ધરતી કાઢના આપની નહોતી ! બ્રિટિશ લશ્કરને કલ્પના એ નહોતી કે, અમે અહીં સુધી પહોંચી આવ્યા છીએ. તે લોકો તો અમારી નીચેની ખીણ સુધી ખરાબર કૂચ કરતા કરતા આવી પહોંચ્યા. હવે અંદૂકો ચલાવવાનો હુકમ ક્યારે મળશે તેની જ વાટ અમે જોઈ રહ્યા હતા. અમને લાગ્યા કરતું હતું કે, શિકાર હાથમાંથી છટકી જાય છે ! પણ આખરે હુકમ છૂટ્યો.....

હું ધારું છું કે, એ વખતે અમને લાન જ ન રહ્યું.....કે અમે સ્ત્રીઓ છીએ. અમે જાણે કંઈપૂતળીઓ જેવાં જ બની ગયાં હતાં. ઘોડા દબાય, ગોળીઓ છૂટે, અંદૂકો ભરાય, ફરી ઘોડા દબાય, ફરી ગોળીઓ છૂટે.....ફરી પછી “સંગીનો ચડાવો” અને છેલ્લે “હુમલો કરો !”

હું ઉછળીને આગળ આવી અને ડુંગરની ધાર ઉપરથી નીચે ખીણ તરફ દોડવા માંડી ! એક જણી મારી આગળ દોડતી હતી એ પડી ગઈ. હું મારી જતને રોકી જ ન શકી. એનો લંબાયેલો હાથ મારા પગ નીચે કચડાયો. પણ ‘જય હિંદ’ની માદક ગબ્ના સાથે મેં મારી દોટ ચાલુ જ રાખી. લાગે છે કે, આજુબાજુના ડુંગરો ઉપર બધે જ અમારા સૈનિકો હતા. જંગલની ગાઢ ઝાડીઓમાં છુપાયેલા અમે આગે દોડી રહ્યા હતાં અને “આઝાદ હિંદ ઝિન્દાબાદ” અને “ઇન્ડિલાય ઝિંદાબાદ”ની ગબ્નાઓ ચોમેરથી ઊઠતી હતી. પછી તરત જ મને એક ચોટ લાગતી હોય એમ જણાયું. હું લથડી પડી. મને લાગે છે કે હું બેહોશ બની ગઈ હોઈશ. લાનમાં આવી ત્યારે મેં જોયું કે માંદાઓમાં નાખીને મને અમારી હરોળોની પાછળ લઈ જતા હતા. મને પીડા તો ખૂબ થતી હતી. પણ ડૂસકું બહાર ન નીકળી પડે તે ખાતર દાંત કચકચાવીને ભીંસી રાખ્યા હતા. મારું માથું ખીયારું પીડાથી ચક્કર ચક્કર કરતું હતું. પણ મારું સ્વાભિમાન....મારી પીડા કરતાં સહસ્રગણું હતું.

મેં આંખો બંધ કરી. મને લાગ્યું કે માંદાઓ ઊંચકનારા લોકો જડસા જેવા હતા. કેટલા જોશથી તેઓ મને ઉલાળી રહ્યા હતા ! આ ને આ દશામાં એક આખો યુગ વીતી ગયો... એમ મને લાગ્યું. પછી મને નીચે ભોંય ઉપર સુવરાવવામાં આવી. અમે મોરચા ઉપરની ઇસ્પતાલમાં પહોંચી ગયાં હતાં. મારા જખમો તો હવે રુઝાઈ પણ ગયા છે. હું હરીફરી શકું છું. પાછળથી

મને ખબર પડી કે, સંગીનોતો હલ્લો બિનજરૂરી હતો. દુશ્મનો તે પહેલાં જ શરણે થઈ ગયા હતા. અમારી ખુવારી સારા પ્રમાણમાં થઈ હતી, પણ અમે એક મહત્વનો વિજય મેળવ્યો હતો. અમે બરાબર હિંદ અને બ્રહ્મદેશ વચ્ચેની સરહદ ઉપર જ હતાં...અને એ દિવસના વિજયે અમને હિંદની ધરતી ઉપર લાવીને મૂક્યા હતા.

મને આ મેચ્ચો ઇસ્પતાલમાંથી રંગૂન લઈ જવામાં આવનાર છે. રંગૂનના મુખ્ય મથકમાં જોડાઈ જવાનો મને હુકમ થયો છે.

મેં છેલ્લી વાર નોંધપોથી લખી ત્યાર પછી આજ સુધીમાં અનેક ખીનાઓ બની ગઈ છે.

૧૮મી માર્ચે ફ્રેન્ચ સરહદ વટાવીને હિંદની તળભૂમિ પર પગ મૂકવામાં ફળીભૂત થઈ. મને ખબર મળ્યા છે કે એ પ્રસંગે અમારા સૈનિકોએ હિંદ-મૈયાને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા અને ધરતીની ધૂળને પ્રેમભરે તેમણે ચૂમી. એ દશ્ય હતું હૃદયદ્રાવક. માલોમની ધૂળને હાથમાં લઈને તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે યુદ્ધમાં કદી પણ અમે પાછી પાની કરીશું નહિ. હિંદ આઝાદ નહિ થાય ત્યાં સુધી અમે જ'પ વાળાને બેસીશું નહિ.

બીજા સંગ્રામો પણ લડાયા છે. ઈન્ફાલને ઘેરો ધાલ્યો. મોરાર્થ, કોહીમા અને બીજા કેટલાંક ગામડાં ફ્રેન્ચે જાપાની ટુકડીઓ સાથે લીધા. વરસાદ અને હવાઈ દળના પીઠાળનો અભાવ એ બે અમારી મુશ્કેલીઓ. જાપલાઓનું હવાઈ દળ ક્યાં ગુમ થઈ ગયું છે ? ફ્રેન્ચ પાસે એક પણ વિમાન નથી. મણિપુરથી અમારે પાછા હઠવું પડ્યું, શા માટે ? વિમાની દળ, શસ્ત્રસરંજામ, ખાધાખોરાકી, વાહનો એ બધાની અછતને માટે કોણ જવાબદાર હશે ? હું સાંભળું છું કે, અણીને વખતે જાપલાઓ અમને છોડ દઈ રહ્યા છે. પણ બ્રિટિશ સૈન્યો સાથેની પહેલી અથડાથણો દરમિયાન અમે પુરવાર કરી બતાવ્યું છે કે અમને જે સારી તક આપવામાં આવે તો બ્રિટિશરોને અમે હરાવીને હાંકી કાઢી શકીએ છીએ. પણ જે હિંમત, જે ધૈર્ય અને જે વીરત્વ અમારા નાગરિક રંગરેટોએ પણ-કારકૂનો, કામદારો અને વ્યાપારીઓએ પણ-બતાવી છે તે પુરવાર કરે છે કે, હિંદી પ્રજાના લશ્કરી અને બિન-લશ્કરી એવા બ્રિટિશ સત્તાધીશોએ પાડેલા બે વર્ગો એ કેવળ એક ભ્રમણા જ છે ! ફરજ પ્રત્યેની ઉચ્ચ નિષ્ઠા અને

ચલો દિલ્લી

બહાદુરીના કિસ્સાઓ તો ઢગલાઅંધ ટાંકી શકાય એમ છે. અન્નવસ્ત્રો અને યુદ્ધસરંજામ ત્રણેયની અછત હોવા છતાં અને વિમાની તાકાતનો સદંતર અભાવ જ હોવા છતાં આઝાદ હિંદ ફોજના સૈનિકોએ બ્રિટિશ સૈન્યના એક સુસજ્જ દળને પાછું હઠાવ્યું હતું. વિકરાળ વાઘના ખુન્નસથી તેઓ મેદાને જંગ ઉપર ઝૂઝ્યા હતા. આરાકાન, હમ્ફ્રાલ અને પાલેલના ડુંગરાઓ તો અમારા યુદ્ધનાદોથી સદૈવ ગુંજતા જ રહેશે. અહીંની ધરતી ઉપર અમારું શોણિત સૌંચાયું છે. અહીંની હવા સ્વર્ગે સંચરતા અમારા જવાંમર્દોના આખરી શ્વાસથી પુનિત બની ગઈ છે.

મે ૨૬, ૧૯૪૪

હમ્ફ્રાલની લડાઈ દરમ્યાન એક દિલચસ્પ ઘટના બની ગઈ.

મોરચાના એક ભાગમાં હિંદી સૈનિકો સામસામા પક્ષમાં હતા. આ તરફ અમારા આઝાદ હિંદના હિંદી સૈનિકો અને પેલી તરફ બ્રિટિશ સૈન્યના હિંદી સૈનિકો.

અમારા સૈનિકોએ પાટિયા ઉપર એક સંદેશ લખીને સામે પક્ષ વાંચી શકે એવી રીતે જાંચે ચઢાવ્યો. સંદેશ હતો: “અમારા પક્ષમાં” લખી જાઓ અને માતૃભૂમિની મુક્તિને માટે લડો.”

બ્રિટિશ સૈન્યના હિંદી સૈનિકોએ વળતો જવાબ આપ્યો: “તમે જાપાનના ગુલામ છો. તમારી પાસે ધાન પણ નથી. અમારા પક્ષમાં લખી જાઓ અને ધરાઈને ધાન ભેળા થાવ.”

તરત જ આનો જવાબ અમારી ફોજ તરફથી આક્રમમાં લહેરી રહ્યો. “અમે જાપાનના ગુલામો નથી. અમે સુભાષચાંપુના સેનાપતિપદ નીચે લડી રહ્યા છીએ. ગુલામીનાં ઘી અને આટા કરતાં આઝાદીનું ધાસ ખાવું બહેતર છે.”

અને પછી તરત જ અમારા સૈનિકોના મોંમાંથી ઝંડાવંદનનું ગીત ગુંજી ઊઠ્યું :

સર પર તિરંગા ઝંડા, જલવા દિખા રહા હૈ !
કૌમી તિરંગા ઝંડા, જિંચે રહો જહાંમે,
હો તેરી સર-ખુલાંદી જ્યું આંદ આસમાં પે !

તૂ માન હૈ હમારા, તૂ શાન હૈ હમારી,
તૂ જીત કા નિશાં હો, તૂ હી હયા હમારી !
હર એક બસરકી લખ પર બારી હૈ એ •દુવાએં
કૌમી તિરંગી જંડા હમ શોખસેં ઉડાયેં !

આકાશ ઔર ઝમીં પર હો તેરા બોલબોલા
જુક જાએ તેરે આગે હર તાજ તખ્તવાલા !
હર કૌમ કી નજરમેં તુ અમન કા નિશાં હો
હો એસે મુખ્યસર સાયા તેરા જહાં હો
મુસ્તાક બેનવાખી ખુશ હો કે ગા રહા હૈ !
સર પર તિરંગા જંડા જલવા દિખા રહા હૈ !
કૌમી તિરંગા જંડા, બિંચે રહો જહાં મેં !

સામેથી તાળીઓના અવાજો ગગનને મળવી રહ્યા. એ હતો બ્રિટિશ સૈન્યના હિંદ સૈનિકોનો જવાબ. પાછળથી સમાચાર મળ્યા કે, એ હિંદી પલટણને બ્રિટિશ સત્તાધીશોએ ત્યાંથી ખસેડી લીધી...એનું સ્થાન એક બ્રિટિશ ટુકડીએ લીધું.

જૂન ૧, ૧૯૪૪

પાછી રંગૂન પહોંચી ગયું છું. મેંએ છરિપતાલમાંથી મને લઈ જવા માટે પી. આવેલા. મુસાફરી દરમ્યાન, આગમીમાં એણે મને અનેક ઈધર-બિધરની દિલ્લચ્છ વાતો સંભળાવી.

પહેલી વાત હતી અમારી આરતી હકૂમત પાસે રહેવા માટે નિમાઈને આવેલ જાપાની એલચીની. રંગૂન આવીને એણે નેતાજીની મુલાકાત માગી. લાગલો જ જવાબ મળ્યો: “તમારી નિમણૂકના વિધિપૂર્વકના કાગળિયાં મોકલી આપો. અમારા વિદેશખાતાના પ્રધાન એક વાર એ જોઈ જશે. પછી મુલાકાત.”

“પણ કાગળિયાં તો ટોકિયોમાં પડ્યાં રહ્યાં.” એલચીએ જવાબ મોકલ્યો.

“તે તમે જાણો.” નેતાજીએ કડક રીતે કહેવડાવ્યું: “કાગળિયાંની પૂરી તપાસ કર્યા વિના તમને મુલાકાત કેમ આપી શકાય !”

ચલો દિલ્લી

ખીયારો જાપાની એલચી ! કામળિયાં ટાકિયોમાંથી આવ્યા ત્યાં લગી એને નેતાજીને જોયરે તપ કરવું પડ્યું !

અમારી આરજી સરકારની પ્રતિષ્ઠાની પવિત્ર આમન્યા નેતાજી મોટા ચમ્મરખંધી પાસે પણ પળાવે છે.

પી. કહે છે કે, નેતાજીની હાજરીમાં પ્રત્યેક જાપાની અમલદારને નીચા નમીને—શિર ઝુકાવીને ચાલવું પડે છે એટલું જ નહિ, નેતાજીના ફોટોગ્રાફ પાસે પણ એને શિર ઝુકાવવું પડે છે, જેવી રીતે પોતાના શહેનશાહના ફોટો પાસે એ ઝુકાવે. બરાબર તેવી જ રીતે !

પી.એ ડો. જે.ના છુટકારાની વાત સંભળાવી. ડો. જે.ના પત્ની અંગ્રેજ. એટલે જાપાનીઓને આવ્યો વહેમ કે ડો. જે. અંગ્રેજોના જસૂસ છે. તેમણે એમને જેલમાં ખોસી ધાડ્યા. એમને છોડાવવાની બંધીયે કાશિશો નાકામિયાબ નીવડેલી. આખરે એક અરજી નેતાજી ઉપર મોકલાવામાં આવી. નેતાજીએ શેરો માર્યો ડો. જે. જો જસૂસ હોય તો એમને બંદૂકે દેવાનો જાપાનીઓને પૂરેપૂરો હક્ક છે, પણ એ આક્ષેપને સાબિત કરવા માટે જાપાનીઓ પાસે જો કશો જ પુરાવો ન હોય તો, હું માગું છું કે, એક હિંદી પ્રજાગત તરીકે એમને સત્વર મુક્ત કરવામાં આવે.” ડો. જે. છૂટી ગયા.

જુન ૪, ૧૯૪૪

ફરી હું રંગૂનમાં આવી ગઈ છું. ઇન્કિલાબના ઘેરા દરમિયાન આપણા સિપાહીઓએ બતાવેલી બહાદુરીનો એક કિસ્સો શ્રી. કે. પાસેથી સાંભળ્યો.

ફોજ પાલેલના વિમાન-ધરની લગલગ અડોઅડ થઈ ગઈ હતી. સાથે કેટલીક જાપાની ટુકડીઓ પણ હતી. રાતે વિમાની મથક ઉપર તૂટી પડવાનું નક્કી થયું હતું.

અમારા સિપાહીઓ પાસેની ખાધાખોરાકી ખૂટી ગઈ હતી. થોડાક ચાવલ બાકી હતા, તેમાંથી મૂડી મૂડી—અને બાકી જંગલી ફળો અને મૂળિયાંઓ ઉપર તેઓ ચલાવી રહ્યા હતા, એટલે અમારો અમલદાર જાપાની અમલદાર કને મથો અને એની પાસે પડેલા અનાજના બથામાંથી થોડોક ભાગ કાઢી આપવાની વિનંતિ કરી.

જાપાની અમલદારે વિનયપૂર્વક જવાબ આપ્યો; “અનાજની તો અહીં

પણ તંગી જ છે. પણ આજ રાતે આપણે જ્યાં ત્રાટકવાના છીએ ત્યાં અનાજના ડુંગરો પડ્યા છે.”

અમારા અમલદારને ચીઠ ચડી. એણે પ્રતિજ્ઞા કરી: “આજે રાત પડે તે પહેલાં જ એ અનાજને કબજે કરું તો જ હું ખરો.” એણે સિપાહીઓને ભેળા કર્યા...કહ્યું: “અનાજ એક જ ઠેકાણે છે, આપણી સામેના પેલા હવાઇ મથક ઉપર. જપલાઓ આપણને એક મૂડી ધાન પણ આપવા નથી માગતા. મારી સૂચના છે કે, નિપતના એ બચ્ચાંઓને બતાવી દઇએ કે, હિંદીઓ પોતાના બળ ઉપર સંપૂર્ણ સ્વાશ્રયથી ઝૂઝી શકે છે. ભૂખે પેટે પણ લડી શકે છે. અને લડી શકે છે એટલું જ નહિ પરંતુ ફતોહ પણ કરી શકે છે. તમે જો તૈયાર હો, તો, આપણે અત્યારે જ ત્રાટકીએ અને પછી આપણે એમના પેટનો ખાડો પૂરીશું.”

‘જય હિંદ’ની ગગનભેદી ગર્જનાઓ સાથે ફ્રાન્સના સિપાહીઓ પાલેશનાં હવાઇ મથક ઉપર તૂટી પડ્યા. છાપો એટલો બધો અણુધાર્યો હતો અને એટલા બધા ઝનૂનથી કરવામાં આવ્યો હતો કે, બ્રિટિશ સૈનિકો સજ્જ થઇને ભેગા થઈ શકે તે પહેલાં તો ખેલ ખલાસ થઈ ગયો ! હવાઈ મથક આપણા હાથમાં આવી ગયું.

અનાજે મળ્યું.....અને બહાદુરીનો ડાંકો પણ વાગી ગયો !

શ્રી. કે.ની સાથે શ્રી. એ.ની બાર વરસની દીકરી પણ હતી. બહુ સરસ ગાય છે એ છોકરી. ગળામાં રેશમી સંગીત છે. એણે અમારું કૂચ-ગીત ગાઇ બતાવ્યું :

કદમ કદમ બઢાયે જા ! ખુશી કા ગીત ગાયે જા !

ચહ જિંદગી હ કૌમ કી તૂ કૌમ પે લૂંટાયે જા !

તૂ શેરે હિંદ આગે બઢ, મરને સે ફિર બી તૂ ન ડર;

આસમાં તક ઉઠાકે સર, જોશે વતન બઢાયે જા !

તેરી હિમ્મત બઢતી રહે, ખુદા તેરી સુનતા રહે,

જો સામને તેરી ચઢે, તૂ ખાક મેં મિલાયે જા !

ચલો દિલ્લી પુકાર કે, કૌમી નિશાં સમાલ કે,

લાલ કિલ્લા ગાઢ કે, લહરાયે જા ! લહરાયે જા !

ચલો દિલ્લી

મારા મોતાના તાજેતરના જ યુદ્ધના દિવસો મારી નજર સામે તરવરી રહ્યા. મુક્તિના અપ્પરમાં કેટલા બત્રીસાઓનું શોષિત વહી રહ્યું છે ! પણ પાછી પાની અમે કદી પે કરીશું નહિ. ભલે દુનિયામાં એક જ હિંદી રહે અને એની પાસે શસ્ત્રોમાં ફક્ત એક જ કુહાડી બાકી હોય !

યહુ જિંદગી હૈ કૌમ કી
તૂ કૌમ પે લુટાયે જા !

જૂન ૫, ૧૯૪૪

સવારે ચા-ટાણે શ્રી. આર. અમારે ત્યાં આગ્યા. એપ્રિલની શરૂઆતમાં આઝાદ હિંદ બેંક શી રીતે અસ્તિત્વમાં આવી એ અમને એમણે કહ્યું.

અહીં રંગૂનમાં જ નેતાજી એક મુસ્લિમ ઠાટયાધીશ સાથે આરઝી હકૂમતના નાણાપ્રકરણની ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. આઝાદ હિંદ સરકારને એક ખાસ બેંક હોવી જોઈએ...જગતમાં કોઈ પણ ઠેકાણે બેંક વગરની સરકાર કોઈએ દેખી સાંભળી છે ? વળી ઇમ્ફાલ પડશે કે તરત જ આપણી સરકાર પોતાના સિક્કા છાપશે...અને ત્યારે પણ બેંકની જરૂરિયાત તો બિભી થવાની જ ને !” નેતાજી આ બાબત પેલા મુસલમાન શેઠની સલાહસૂચના માગતા હતા.

“ તમારે કેટલા પૈસા જોઈએ ? ” મુસલમાન શેઠે નેતાજીને જવાબ આપ્યો.

“ પચાસ લાખ ચાલશે, શરૂઆતમાં.” નેતાજીએ કહ્યું. •

“ બસ ! એ કંઈ મોટી વાત નથી. ત્રીશ લાખ તો હું પોતે જ આપું છું...અને બાકીના વીશ લાખ હું મારા દોસ્તોમાંથી બિઘરાવીને એક અઠવાડિયામાં આપની પાસે હાજર કરીશ.”

અને એક પાંચવાડિયામાં અમારી બેંક બન્કાયદે અસ્તિત્વમાં આવી અને કામકાજ શરૂ કર્યું. કુલ થાપણ ૫૦ લાખની; એમાંથી ૨૫ લાખ ભરપાઈ થઈ ચૂકેલ. બ્રહ્મદેશના રજિસ્ટ્રેશનના કાયદા પ્રમાણે એને રજિસ્ટર્ડ કરવામાં આવી. રૂપિયાની ચલણી નોટોના જેટલી જ એના ચેકોની શાખ છે. અને ખરું પુછાવો તો જપાની ચલણી નોટો કરતાં અમારી બેંકના ચેકો જ વધુ સલામત લાગે છે.

જાહેર જનતામાં બેંકની આદલી બધી પ્રતિષ્ઠા છે અને અમારી શાખા

એટલી બધી સફર છે કે, અત્યાર સુધીમાં ત્રણ તો એની શાખાઓ જાણી ચૂકી છે... અને બીજી પાંચ શાખાઓ માટેની માગણીઓ તો હજી જાણી છે. આઝાદ સરકારનાં તમામ રોકડ નાણાં બેન્ક હસ્તક રહે છે.

પી.એ એક બીજી વાત કરી, મે મહિનામાં બનેલી. નેતાજી વિમાની મથક ઉપર હતા. જરૂરી કામને અંગે સ્થાનાન તરફ જાવના હતા. ચહેરા ઉપર બહુ મૂંઝવણ વર્તાતી હતી. આગેવાનો એમને વિદાય આપવા આવ્યા હતા. તેમને ખબર નહોતી કે નેતાજીના મનમાં શી ઘડલાંજ ચાલતી હશે. એક શ્રીમંત ચેટીઆર આગળ આવ્યો, પૂછ્યું: “આપ કૈંક મૂંઝવણમાં લાગો છો, નેતાજી, અમે કૈં સેવા કરી શકીએ?”

“નાણાની ચિંતામાં છું.” નેતાજીએ ખુલાસો કર્યો. “તમે રંગૂનવાળાઓ કંઈ કરી શકો એમ મને નથી લાગતું. ફોજની જરૂરીઆત માટે મારે અત્તર-ઘડી ૨૦ લાખ રૂપિયા જોઈએ. ફોજના ઉપર અત્યારે કટોકટીની ધડી છે... બની શકે તેટલી બધી જ સહાયતા તેને તાબડતોબ પહોંચાડવી જોઈએ.”

આ વાતચીત ચાલી તે દરમિયાન વિમાન જાડવા માટે તૈયાર થઈ ગયું. નેતાજી અંદર જઈને બેઠા. પણ ‘કુદરતને કરવું’ ને જાડવામાં કૈંક ખોટીપો થયો, દશેક મિનિટોનો. ચેટીઆરે ત્યાં આગળ જાહેલા આગેવાનો પાસે નેતાજીની મૂંઝવણ રજૂ કરી. જલદી નિર્ણયો લેવાઈ ગયા અને વિમાન ભીપડ્યું ત્યાર પહેલાં જ નેતાજીના હાથમાં વીસ લાખના દાતાઓની તપસીલ આવીને પડી. આખી યે રકમ ત્યાં હાજર રહેલ આગેવાનોએ પોતાનામાંથી જ જાણી કરી હતી.

મેં એક સૂચના કરી છે. ૪ થી જુલાઈએ નેતાજીએ અમારી આગેવાની લીધી તેને એક વરસ પૂરું થશે. એ દિવસની ખુશાલીમાં નેતાજીની રજતતુલા કરવી. આને માટે સ્ત્રીઓને અપીલ કરવી...દાગીનાઓ, મોટે. શ્રી. સી.ને મારી આ સૂચના ગમી. હું અમારી મહિલા-શાખાને આ વિષે લખવાની છું.

હવે તો ડોક્ટરો મને બહાર હરવાફરવાની અને કામ કરવાની છૂટ આપે તો સારું. પથારીમાં પડ્યા પડ્યા આરામ લેવાની વાતથી હવે તો ખૂબ કંટાળી ગઈ છું.

ચલો દિલ્લી

જપાની દળો કાઢિમામાંથી પીછેહઠ કરી ગયા કે શું ? દિલ્લી રેડિયોનો એવો દાવો છે. પી. ને પૂછી જોઉં ત્યારે ખબર પડે.

અલ્લદેશમાં જ્યાં જ્યાં હિંદીઓની વસાહતો છે ત્યાં ત્યાં તેમની રક્ષા કરવાનું કામ ફોજે ઉપાડી લીધું છે. કોઈપણ આપત્તિની સામે હિંદીઓના જન-માલનું રક્ષણ તો અમે કરીશું જ.

જૂન ૧૩, ૧૯૪૪

આજે બપોર પછી શ્રીમતી એચ. એમની બે દોકરીઓ અને દોકરા સાથે આવ્યાં. હું બહાર હતી, તે દરમ્યાન અનેક મહેદાર ઘટનાઓ બની ગઈ લાગે છે. નેતાજીની સૂચનાથી 'આખા પૂર્વ' એશિયામાં એક બાલસેનાની યોજના કરવામાં આવી છે.

બાળકો સાથે વાતચીત કરતાં મને લાગ્યું કે બાળસેનાએ એમનામાં ક્રાન્તિ જ જગાવી મૂકી છે.

શ્રીમતી એચે. પોતાના પાડોશી દા. પી.ની વાત કરી. જપાની સૈન્યસત્તા-ધીશોએ દા. પી.ને શક ઉપર પકડીને જેલમાં પૂરી દીધા હતા. શ્રીમતી પી. ખૂબ ગભરાઈ ગયા હતાં. મદદ માટે ક્યાં નજર નાખવી એ એમને સૂઝતું નહોતું. ઘણાં બારણાં ખખડાવ્યા પછી, શ્રી. એચ. એમને નેતાજી કને લઈ ગયા. નેતાજીએ એમની વાત સાંભળી પછી દા. પી.ની તાત્કાલિક મુક્તિ યાચતા શ્રીમતી પી.ના પ્રાર્થનાપત્રની સાથે તેમણે પોતા તરફથી એક પત્ર બીડયો. અને તેમાં દા. પી.ની તાત્કાલિક મુક્તિની માંગણી કરી. શ્રીમતી પી. નેતાજીનો આ પત્ર લઈને જપાની પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરને મળ્યાં. જપાની ઇન્સ્પેક્ટર ધૂરકયા: “નામદાર બોજને અમારા કામમાં માથું મારવાનો અધિકાર નથી.”

શ્રીમતી પી.એ ઇન્સ્પેક્ટરને વિનંતિ કરી: “તમારા ઉપરીઅધિકારીઓને તો આ પત્ર વિષે વાત કરી જુઓ.” પરિણામે તે જ વખતે શ્રીમતી પી.ને વડા અધિકારી પાસે લઈ જવામાં આવ્યાં. વડા અધિકારીએ કહ્યું: ‘મારા ઇન્સ્પેક્ટરે જે કંઈ કહ્યું તે માટે હું દિલ્લીર છું. નામદાર બોજે તમારા પ્રાર્થનાપત્ર ઉપર શેરા માર્યો છે એવું વજન, અમારે મન અમારા નામદાર શહેનશાહના શેરા જેટલું જ છે. દા. પી.ની મુક્તિ માટે હું અબધડી જ હુકમ કાઢું છું.”

આ કોઈ નવી વાત નથી. સ્થોનાનમાં પણ નેતાજી જ્યારે પહેલી વાર આવ્યા ત્યારે અનેક હિંદીઓને આવી રીતે છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. અંગ્રેજોના જસૂસ હોવાના આક્ષેપ અદલ...લગભગ ચારસોક જેટલા જેલમાં સડી રહ્યા હતા. એમની સાથેનું જાપાનીઓનું વર્તન ઘણું જ ખરાબ હતું. એમના ઉપર અનેક પ્રકારના સિતમો ગુજારવામાં આવેલા. એમને ભૂખે મારવામાં આવેલા અને એમને માર પણ પડેલા. સુલાષઆબુએ સૌથી પહેલી માગણીએ કરી કે “અધા હિંદીઓની સામેના તહોમતનામાં મારી આગળ પેશ કરો.” એ બધાંયને એ વાંચી અને વિચારી ગયા. કેટલાક હિંદીઓને એ કારાગારમાં જઈને મળી પણ આવ્યા. બાકીનાઓની મુલાકાત લેવા માટે તેમણે હિંદી આગેવાનોને મોકલ્યા. અંતે, હિંદ સ્વાતંત્ર્ય સંઘને પોતે ટેકા આપશે એવી જોળાધરી આપનાર બધાંયને છોડી મૂકવામાં આવ્યા.

કેટલાક એવા પણ હતા, જેમણે એ જોળાધરી આપવાનો ઇનકાર કર્યો. એમના ઉપર પણ કોષ પણ જતનો સિતમ ન ગુજારવામાં આવે એવી ચેતવણી તો નેતાજીએ જાપાની સત્તાવાળાઓને આપી જ દીધી હતી.

જૂન ૨૦, ૧૯૪૪

સાંભળ્યું કે અમેરિકન ‘સુપર ફાટરેસીસ’ વિમાનોએ જાપાનની તળધરતી ઉપર બોમ્બારો કર્યો. ખુવારી બહુ જ ઓછી કરી શક્યા છે એમ પણ સાંભળ્યું.

ચોથી જુલાઈએ નેતાજીની રજતતુલા કરવાની મારી સૂચનાને વધાવી લેવામાં આવી છે. સ્ત્રીઓ પોતાના કીમતી અલંકારો આ વિધિને માટે મોકલી રહી છે. એક મદ્રાસી બહેને તો પોતાના બધા જ દાગીના આપી દીધાં. હું મારા હારો અમે કણકૂલો મોકલી રહી છું, બંગડીઓ પણ—એ જોડી સિવાયની બાકીની બધી જ.

શ્રી. એમ. કહે છે કે સંઘનો ફાળો હવે એક કરોડ, સાડા તેત્રીશ લાખ રૂપિયાએ જઈ પહોંચ્યો છે. એક મે મહિનામાં જ લગભગ ૧૪ લાખ રૂપિયા આવ્યા. અને આ તો હજુ એક મલાયાનો જ આંકડો હતો.

સંઘની શાખાઓ એકલા મલાયામાં જ હવે સિત્તેરે પહોંચી છે.

આજે મેં વડા મથકની મુલાકાત લીધી. તમે માનશો ખરા ? આરતી હકૂમતના પૂરાં ઓગણીસ ખાતાંઓ ધૂમ કામ કરી રહ્યાં છે. મેં ગણી જોયાં.

ચલો દિલ્લી

એમાંનાં મુખ્ય: સામગ્રી, નાણું, હિસાબ, ભરતી અને તાલીમ, મુદ્રણાલય, પ્રસિદ્ધિ, પ્રચાર, સ્ત્રીઓ, શિક્ષણ, જાહેર તંદુરસ્તી અને સામાજિક સ્વાસ્થ્ય, અને પુનર્ધટના. શ્યોનાનમાં એક બીજું વડું મથક છે મલાયા, સુમાત્રા, જાવા અને બોર્નિયો માટે...એમાં પણ એટલાં જ ખાતાં.

બ્રહ્મદેશમાંની શાખાઓ અને ઉપશાખાઓની સંખ્યા મલાયા કરતાં પણ મોટી છે. લગભગ સો જેટલી. તાઇલેન્ડમાં વીશ છે, અને સુમાત્રા, જાવા બોર્નિયો વગેરેમાં જુદી. ફ્રાન્સ માટેના તાલીમકેન્દ્રોની સંખ્યા પણ વધી છે. એકલા મલાયામાં જ અત્યારે ચાર છે. એક સાથે કુલ સાત હજાર રંગરૂટોને તાલીમ આપી શકે છે. બ્રહ્મદેશમાં ચાર છે—ત્રણ હજારને માટે, તાઇલેન્ડમાં એક છે—એક હજારને માટે. આ બધાં તો ફક્ત સૈનિકોની તાલીમ માટે. અમલદારી તાલીમ માટે બે જુદી છે. એક શ્યોનાનમાં અને બીજી રંગૂનમાં. અત્યાર સુધીમાં ૨,૦૦૦ અમલદારો તાલીમ લઇને બહાર પડ્યા.

બિન-લશ્કરી નાગરિક વહીવટની તાલીમ માટે બે કેન્દ્રો છે: એક શ્યોનાનમાં અને બીજું રંગૂનમાં. હકૂમતે આરજીનું પુનર્ધટના ખાતું એ ચલાવે છે. પરદેશી-ઓની ધૂંસરીમાંથી મુક્ત થતા જતા માદરે વતનના વિસ્તારો ઉપર વહીવટ આ લોકો ચલાવશે—આરજી સરકારના પ્રતિનિધિઓ તરીકે.

અમારા આન્દોલનની આધારશિક્ષા મલાયા છે. મલાયાએ ફ્રાન્સ માટે ઓછામાં ઓછા ૨૦,૦૦૦ રંગરૂટો પૂરા પાડ્યા, બધા જ નાગરિક વર્ગોમાંથી. નાણા અને સામગ્રીની બાબતમાં તો મલાયાનો ફાળો, બ્રહ્મદેશ તાઇલેન્ડ કે પૂર્વ એશિયાના બીજા કોઈ દેશ કરતાં ક્યાંય મોટો છે.

મલાયા ખાતે અમે ખેતીની એક વિરાટ યોજના તૈયાર કરી છે. જ્યાં હજી પૂર્વે કદી પણ ફયુ' નથી એવા જંગલોમાંથી લગભગ ૨,૦૦૦ એકર જેટલો વિસ્તાર અમે સાફ કર્યો...અને એને જુદા જુદા હિંદી વસાહતીઓ વચ્ચે વહેંચી આપ્યો. આ ધરતી ધણો જ સુંદર બદલો આપશે. વસાહતીઓને જરૂરી ઓળખ, બિયારણુ અને મકાનો બાંધવાની સામગ્રી અને થોડાક રોકડ નાણા અમારી મલાયા શાખાએ પૂરા પાડ્યાં છે, જેથી કરીને તેઓ નવી જિંદગીની શરૂઆત સારી રીતે કરી શકે. આને પરિણામે, અમારાં રાહત-કેન્દ્રો ઉપરનું દબાણ ધણું હળવું બનશે.

આજે મેં શિક્ષણ ખાતાની મુલાકાત લીધી. ત્યાં શ્રી. એ. સાથે મારે ભેટો થઇ ગયો. એમણે કહ્યું કે, અહીં એકલા બ્રહ્મદેશમાં જ, ૬૫ શાળાઓ ચાલે છે. એકેએક વિસ્તારમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓ હવે સફળતાપૂર્વક ચાલી રહી છે. મલાયામાં પચાસ છે. સૌથી વધુ નોંધપાત્ર વાત છે, હિન્દુસ્તાનીના શિક્ષણની પ્રૌઢોમાં તેમ જ બાળકોમાં. શ્રી. એ.એ. કહ્યું કે હિન્દુસ્તાની-બગરુ હિન્દુસ્તાની નહિ પરંતુ ઉસ્તાદના ચરણોમાં બેસીને શીખી શકાય એવી શિષ્ટ હિન્દુસ્તાની હવે પ્રત્યેક હિંદી ઘરમાં પહેંચી ગઇ છે...અહીંની અમારી વસતિનો મોટો ભાગ તામિલ-ભાષા બોલનાર મળૂરોનો છે એ યાદ રાખતાં આ સિદ્ધિ ઘણી જ મોટી કહેવાય...ચર્યાત્મક કાર્ય એ આનું નામ.

અમારા ફોજના અમલદારો પોતાની છાવણીઓમાં બ્રહ્મદેશવાસીઓને પણ તાલીમ આપી રહ્યા છે. અમે બની શકે તેટલી મદદ આપી રહ્યા છીએ. અમારી લૂપ્તસૂપ્ત દાળરોટી અને અમારા પાસે જે કે' શસ્ત્રસામગ્રી છે તે બધાંમાં અમે એમને ભાગ આપી રહ્યા છીએ. જાપાનીઓને એમની કશી જ નથી પડી. હિંદીઓ કરતાં પણ તેમની ફિકર જાપાનીઓ ઓછી કરે છે... એ જ એનો અર્થ કે નહિ !

જુન ૨૧, ૧૯૪૪

આજે કનૈલ એ. ને મળી. ફોજમાંથી કોમવાદને નાબૂદ કરવાની પદ્ધતિઓ ઉપર એ આફરીન છે. બાર લૈયા અને તેર ચોકા જેવું અહીં કશું જ નથી, પંજાબીઓ માટે એક, મદ્રાસીઓ માટે બીજું અને કોઈ ત્રીજા માટે ત્રીજું એમ જુદા જુદા વર્ગો માટે જુદું જુદું રસોડું ચલાવવાની રસમ ખતમ કરવામાં આવી છે. રંગરોટો બધા જ એક પંગતમાં બેસીને જમે છે. દરેકને એક થાળી મળે. નિરામિષાહાર પહેલાં પિરસાય, માંસાહાર પછી. જેમને જેમએ તે લે. ખાનારા ન ખાનારા બધા જ સેળબેળ બેસે. ઉપરાંત, ફોજનું વાતાવરણ પણ અદ્ભુત છે. “હું તો આવી ફોજમાં,” એમણે કહ્યું: “આખી જિંદગી પસાર કરવાનું પસંદ કરું.” તપસ્વીઓને શોભે એવી સાદાઈમાં ફોજ રહે છે. બીજાં સૈન્યોમાં જે પ્રકારની ઇન્દ્રિયપરાયણતા-અને ગંદી જાતીય વૃત્તિના પ્રદર્શનો સર્વ-ધારણુ છે, તેનું અહીં નામોનિશાં ન મળે; અહીં તો સૈનિકોએ પોતાની જાતનું સમર્પણ ઉચ્ચ સિદ્ધાંતને ચરણે કર્યું છે. એ વસ્તુ જ એમને હરહંમેશ પ્રસન્ન ગંભીર રાખે છે. પૈસા અને નિરંકુશ ઇન્દ્રિયાનંદ-એ બે જ જેમનાં

ચલો દિલ્લી

પ્રેરક બળો છે એવા ભાડૂતી સિપાહીઓ અને આ સિદ્ધાંતનિષ્ઠ સ્વયંસેવકો વચ્ચે આટલો તફાવત કેમ ન હોય ! ફ્રેન્ચમાં શરાબી તો તમને શોધ્યોય નહિ જડે. કાદને એવા બનવાનું મન થાય તો એનું સ્થાન જ ફ્રેન્ચમાં ન રહે. ફ્રેન્ચમાં એને આથે જ ફગાવી દે. અહીં ફ્રેન્ચમાં સાચું પ્રજાશાસનતંત્ર છે. એક જ ધ્યેયને વરેલ, એક જ બનેતાના બેટોઓ અહીં શિસ્તપાલન કરે છે...એટલા માટે નહિ કે અમલદારોનું હૂંપદ એથી પંપાળાય...ના, મુદ્દલ નહિ, પણ એટલા માટે કે સુસંગઠિત અને સુવ્યવસ્થિત કાર્ય માટે શિસ્તપાલન એમને અનિવાર્ય લાગે છે !

આજ સવારે મેં વડા મથકની મુલાકાત લીધી. તંદુરસ્તી અને સામાજિક સ્વાસ્થ્ય ખાતામાં હું જઈને ઊભી રહી. દાઠ મિસ જે. ત્યાં હતાં. સંઘે સામાજિક પુનર્ગઠનાનું જે કામ હાથમાં લીધું તે રાજકીય કાર્ય જેટલું જ અગત્યનું છે એ વાત એમણે મને ખૂબ ભારપૂર્વક સમજાવી. એણે કહ્યું: “સંઘ જે આ ખાતું બંધ કરી દે, તો રોગ અને સંકટ વાટે, આપણી પ્રજા બધું અંશે ક્ષીણ થઈ જાય...અને પરિણામે આપણા રાજકારણી કાર્યક્રમને જે પીઠબળ એના તરફથી મળી રહ્યું છે તેમાં પણ ઓછું થઈ જાય. મલાયા અને બ્રહ્મદેશના ગાઢમાં ગાઢ જંગલોમાં અમે સેંકડો દાકતરોને મોકલાવ્યા છે. અને અનેક વાર તે સ્થળોએ અમે રાહતકેન્દ્રો પણ ખોલ્યાં છે. દવાઓ અમે મફત વહેંચીએ છીએ...અને જરૂર ઊભી થતાં વેંત મફત રસોડાં પણ ખોલીએ છીએ. કિવનાઇન અમે હજારો રતલ વહેંચ્યું છે. એકલા કૌલાલમ્પુરના એક રાહત-કેન્દ્રનો જ રોજ હજાર માણસો-પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો સહિત-લાભ ઉઠાવે છે. મહિનાનું પોણા લાખ ડોલરનું તો એનું ખર્ચ છે. બ્રહ્મદેશ અને મલાયામાં અમારાં ડેર ડેર મફત દવાખાનાં ચાલે છે. આ ઉપરાંત હોસ્પિટલો અને આરામ-કેન્દ્રો તો જુદાં જ. કાલેવામાં અમે એક સ્વાસ્થ્ય-મંદિર ચલાવીએ છીએ. એનો લાભ હજારોએ લીધો છે. તાઇલેન્ડમાં અમારી એક અદ્યતન ઢબની અને પ્રથમ પંક્તિની હોસ્પિટલ છે...હિંદીઓ માટે મફત. મેન્થો હોસ્પિટલની તો જાપાનીઓ અને બ્રહ્મદેશવાસીઓ તારીફ કરે છે. દવાઓ અને વૈદકીય સરંજામની બાબતમાં અમે તંગી જ ભોગવતાં આવ્યા છીએ..... છતાં આ દિશામાં આટલું અબરદસ્ત કાર્ય અમે કરી શક્યા છીએ.”

જુલાઈ ૧, ૧૯૪૪

આજે શ્રી. કે. અમારી સાથે ભાજન લેવા માટે આવ્યા હતા. એ અમારા ઓડિટર-જનરલ છે.

અમારું નાણાખાતું શી રીતે ચાલે છે તે એમણે અમારા એક બ્રહ્મી પરીણાને સમજાવ્યું. સ્વેચ્છાદત્ત દાનો અને સલાઓમાં હાર વગેરેનાં જાહેર લીલામો-આ અમારી આવકનું મુખ્ય સાધન. પણ અમારું બધું બધું એમાંથી ક્યાંથી નીકળે? અમારી કુલ જરૂરિયાત ૧૫ કરોડ રૂપિયાની છે. એટલે હકૂમતે આરઝીએ હિંદીઓ ઉપર એક કર નાખ્યો છે. એ કર, આવક કે સાલ દરમ્યાન થયેલ નફાને ધોરણે નથી ઉધરાવતો. એ ઉધરાવવાની પદ્ધતિ આ પ્રમાણે છે: પહેલાં તો પ્રત્યેક હિંદીની કુલ મૂડી કેટલી એ નક્કી કરવા માટે પ્રતિષ્ઠિત વેપારીઓની એક કમિટી નીમવામાં આવી. પછી સરકારે નક્કી કર્યું કે, એ મૂડીનો અમુક ભાગ-દશમો-કર તરીકે વસૂલ કરવો. એ રકમ કેટલે હપ્તે ભરવામાં આવે તે કમિટીએ નક્કી કર્યું. સરકારની વતી નેશનલ બેન્ક ઓફ આઝાદ હિંદમાં સૌ કોઈ આવીને એ હમા ભરી જાય.

આ કર ફક્ત હિન્દીઓ પાસેથી જ ઉધરાવવામાં આવે છે. એવા બે નીકળ્યા, જેઓ પોતે બ્રહ્મી છે, હિંદી નથી, એવું બહાનું કઢીને કરમાંથી છટકી ગયા. એવા બે નીકળ્યા, જેમણે કરમાંથી છટકવા માટે અનેક સાચાખોટાં બહાનાં બતાવ્યાં. અમાંથી પહેલા વર્ગને માટે તો એક જ રસ્તો હતો. તેમને કરમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવી-એક શરતે, ભવિષ્યમાં તેમનું સંરક્ષણ એ આઝાદ હિંદની સરકારની ચિંતાનો વિષય નહિ હોય. બીજા વર્ગને અપીલ કરવાની છૂટ હતી. અને ખોટા હતા, તેમને લાંબે ગાળે પણ, નિયત થયેલ રકમ આપ્યે જ છૂટકો થતો.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મદેશના હિંદીઓ પાસેથી આઠ કરોડની રકમ વસૂલ થશે એવો અંદાજ હતો. આમાંથી સાડા ત્રણ કરોડ રૂપિયા તો વસૂલ પણ થઈ ગયા....અને લગભગ ચાલીશોક લાખ જેટલો બીજો સામાન.

અમે પેટે પાટા બાંધીને ચલાવ્યું છે, પણ જાપાનની કે બીજી કોઈ સરકાર પાસેથી કરજ લેવાનો ઇનકાર કર્યો છે. અમે એક વાત સમજાવે છીએ: આજે કરજ લેશું, તો આવતી કાલે દેશનું આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય જોખમમાં મુકાશે. એટલે, દોસ્તો પાસેથી પણ અમે કરજ નથી લેતા. અમારું આખું બે નાણા-પ્રકરણ એક જ મૂળગત સિદ્ધાંતના પાંખા ઉપર અમે ચણ્યું છે: હિંદીઓ પોતાના પગ ઉપર જ બિલા રહે. બહારનાઓ આપવા તૈયાર હોય...તો પણ તેઓ તેમનો ઇનકાર કરે. આને પરિણામે જાપાનીઓ સમથેના અમારા બચાવ-

ચલો દિલ્લી

રમાં અમે ખૂબ આઝાદ રહી શક્યા છીએ. ઉપરાંત, અમારા કદરમાં કદર દુસ્મનો પણ અમારા કાર્યક્રમની કોઈ નાની શી વાત ઉપર પણ આંગળી ચીંધીને કહી નથી શકતા કે ફલાણું કરવામાં અમે અમારા દેશના ભાવિ હિત વેચી ખાધું.

અમારી છાવણીઓમાં જાપાની ઉસ્તાદો નથી અને અમારા અધિકારી-મંડળમાં જાપાની કે જર્મન પ્રિણાલો નથી—એનું પણ આજ કારણ. અમારી ફ્રેન્ચ નાપશિખ-મામૂલી સિપાહીથી માંડીને સિપૈહસાલાર સુધી શુદ્ધ હિંદી છે.

જુલાઈ ૪, ૧૯૪૪

સુભાષચાતુર્થીજી તારીખે મોરચા ઉપરથી આવી ગયા. છેલ્લા બે મહિના થયા એ અધા મોરચાઓનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યા છે. ફ્રેન્ચના સૈનિકોને એમાંથી કેટલી બધી પ્રેરણા મળે છે !

આજે ‘નેતાજી-સપ્તાહ’નો આરંભ થયો. ગયે વરસે આ જ દહાડે, શ્વેનાન-પરિષદમાં, પૂર્વ એશિયાના તમામ હિંદીઓની એમણે સરદારી લીધેલી. ૪થી જુલાઈ ! ગઈ ૪થી જુલાઈએ ત્રીસ લાખ હિંદીઓએ સુભાષચાતુર્થી પડખે સંગઠિત ખડા થઈને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે, “ મુક્તિ અથવા મૃત્યુ ” એ જ હવેથી તેમનો જીવનમંત્ર રહેશે,

આજે એક વાર ફરીથી ન્યૂગ્વિલી હોલ ચિહ્નાર ભરાઈ ગયો હતો. બહાર રસ્તા ઉપર જમા થયેલી મેદનીને માટે લાઉડસ્પીકરોની ગોઠવણ હતી. રાજ-માર્ગોને બદલે માનવ-મસ્તકોનાં ગાઢ વનો દેખાતાં હતાં.

છેલ્લાં બાર મહિનામાં આપણે જે સાધ્યું તેનો સાર આ છે:

૧. ‘ સર્વસ્પર્શી તૈયારી ’નો કાર્યક્રમ નજર સામે રાખીને આપણે માનવ-શક્તિ, સાધન-સંપત્તિ અને નાણાને એકત્રિત કર્યાં.

૨. અગ્રતન યુદ્ધ માટે આપણે એક સૈન્ય તૈયાર કર્યું...જેનું કદ વધતું જ નાથ છે.

૩. સૈન્યમાં આપણે એક સ્ત્રી-દળ પણ યોજ્યું—જે ‘ જાંસીની રાણી દળ ’ને નામે કામ કરે છે.

૪. આપણે આરતી હકૂમતે—આઝાદ હિંદ નામે આપણી પોતાની સરકાર રચી—જેને નવ મિત્ર રાજ્યોએ માન્ય કરી છે.

૫. આપણે સ્વતંત્ર પ્રદેશ પણ પ્રાપ્ત કર્યો છે-આન્દામાન અને નિકો-બારના ટાપુઓ.

૬. આપણે આપણા વડા મથકને હિંદની નજીક બ્રહ્મદેશમાં લઈ આવી શક્યા. અને ૧૯૪૪ ના ફેબ્રુઆરીમાં આઝાદી જંગની શરૂઆત પણ કરી દીધી. ૨૧મી માર્ચે જંગત સમક્ષ આપણે જાહેરાત પણ કરી શક્યા કે, આપણાં દળો હિંદની તળધરતી ઉપર પહોંચી ગયાં છે.

૭. આપણા પ્રચારખાતાનું કામ ઘણું જ ફલપ્રસૂતું છે.

૮. આપણે આઝાદ હિંદ દળ નામે એક નવું સંગઠન ઊભું કર્યું છે. સ્વતંત્ર હિંદમાં વહીવટનું અને પુનર્ધર્ટનાનું કામ એ ઉપાડી લેશે.

૯. આપણે બ્રહ્મદેશમાં આપણી પોતાની એક બેન્ક ઊભી કરી-નેશનલ બેન્ક ઓફ આઝાદ હિંદ લિમિટેડ. આઝાદ હિંદમાં મૂકવા માટે આપણા પોતાના સિદ્ધાંતો છાપવાનો આપણે હુકમ પણ આપી દીધો છે.

૧૦. યુદ્ધના એકેકેએક મોરચા ઉપર આપણે સંતોષકારક કામ બજાવી શક્યા છીએ. આપણાં દળો હિંદમાં ઘૂસી રહ્યાં છે-આપણા દળો ધીમી પણ મજબૂત ગતિએ અનેક મુશ્કેલીઓ અને સંકટોનો સામનો કરતાં કરતાં.....!

એક વખત એવો પણ હતો કે જ્યારે આઝાદ હિંદ ફોજ યુદ્ધમાં શામેલ થશે કે નહિ થાય, અને શામેલ થશે તો તે લડી શકશે કે કેમ-અને લડી શકશે તો તે દુશ્મનોને શિકરત આપી શકશે કે કેમ એ બાબત લોકોને શંકા હતી. એ કસોટીમાંથી આપણે હવે સફળ રીતે પાર પડી ચૂક્યા છીએ અને સ્વાભાવિક રીતે જ, એણે આપણા આત્મવિશ્વાસમાં પારાવાર ઉમેરો કર્યો છે.

યુદ્ધ જ્યારથી હિંદની તળભૂમિ ઉપર આબંધું છે ત્યારથી આપણું બની ચૂક્યું છે. આમ, આપણે આપણું પોતાનું યુદ્ધ લડી રહ્યા છીએ એ વાતે રણભૂમિ ઉપર લડી રહેલા આપણા સૈનિકોને જ ફક્ત નહિ, પરંતુ મોરચાની પાછળ યુદ્ધકાર્ય કરી રહેલી આપણી પ્રજાને પણ અપાર પ્રેરણા પાછ છે.

અત્યાર સુધીમાં મને આપણા સૈનિકો તરફથી પોતે જે અનેક હાડમારીઓ વેડી રહ્યા છે તે બાબત એક પણ ફરિયાદ કે રાવ મળી નથી. આપણા સિપાહીઓની રાવ ફક્ત એક જ છે. અને તે ત્યારે, કે, જ્યારે એમને રણમેદાન ઉપર

ચલો દિલ્લી

મોકલવામાં વિલંબ થતો હતો. તાજેતરમાં જ મેં એક હોસ્પિટલની મુલાકાત લીધેલી. આપણા જખમી સિપાહીઓ અને મેલેરિયાથી પીડાતા બીજા સિપાહી સૈનિકો ત્યાં હતા. આ બધાની એક જ ઇચ્છા હતી, જે તેમણે મારી પાસે વ્યક્ત કરી: અમને જલદી પાછા રણ મેદાન ઉપર મોકલી આપો અમે હવે સજ્જ થઈ ગયા છીએ. એ લોકોએ મેદાને જંગની હાલત જોઈ છે. તેઓ લડ્યા છે કેવા કપરા સંજોગોમાં તે તેઓ જ જાણે છે અને છતાં તેઓ ફરી વાર ત્યાં પહોંચી જવા માટે થનગની રહ્યા છે. તેમને આશાવાદ અખૂટ છે. કોઈ પણ જાતની અતિશયોક્તિ કર્યા સિવાય હું કહી શકું છું કે, આ પ્રકારનો અજોય આશાવાદ પૂર્વ એશિયાના હિંદીઓમાં સર્વત્ર જોવા મળે છે.

આ આશાવાદને 'એક બીજી વાત પણ વધુ દૃઢ બનાવે છે, અને તે છે હિંદની અંદરની પરિસ્થિતિ. તમે જાણો છો તેમ, કોંગ્રેસ અને સરકાર વચ્ચે હજી સમાધાન થયું નથી. ન્યારે મહાત્મા ગાંધીજીને એકાએક છોડી મૂકવામાં આવ્યા ત્યારે ઘણા લોકો મનમાં ને મનમાં એક પ્રશ્ન પૂછી રહ્યા હતા: આ મુક્તિ તખ્તીખી કારણોસર છે કે એની પાછળ કોઈ રાજકીય ભૂમિકા છે? સમાધાનની કોઈ પૂર્વતૈયારીરૂપે તો આ મુક્તિ નથી? હવે એ વાત તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ છે કે, મહાત્માજીને કેવળ એમની નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે જ છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા.

એમની મુક્તિની પાછળ રાજકીય હેતુ નહોતો. મહાત્મા ગાંધીજી અને સરકાર વચ્ચે જ્યાં સુધી સમાધાન નથી થયું ત્યાં સુધી આપણે માટે ચિંતાનું એક પણ કારણ નથી. હિંદની તળધરતી ઉપર કોંગ્રેસ અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે આ પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હશે ત્યાં સુધી આપણું કાર્ય બહુ જ સરળ રીતે ચાલશે. એ સમાધાનની અત્યાર સુધી તો એકેએક એંધાણી નથી; અને એથી યે વધુ પ્રોત્સાહક બિના તો એ છે કે, મહાત્માજીનાં અત્યાર લગીનાં બધાં જ નિવેદન એક જ વાત ઉપર લાર મૂકે છે: બે વરસ પહેલાં 'હિંદને છોડી જાઓ' વાળો ઠરાવ કોંગ્રેસે કર્યો તેમાં કાનોમાત્રા જોટલોએ ફેરફાર કરવાની જરૂર મહાત્માજી દેખતા નથી.

આ બધા સંયોગો જોતાં હું એવા નિર્ણય ઉપર આવું છું કે, હિંદની આંતરિક પરિસ્થિતિ આપણને બધી વાતે અનુકૂળ છે. કોંગ્રેસે જ્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકાર સાથે સમાધાન નથી કર્યું, નમતું નથી આપ્યું ત્યાં સુધી હિંદી પ્રજા

બ્રિટિશ-વિરોધી જ છે. આપણી લડત અને આગેકૂચ જેમ જેમ પ્રગતિ કરતી જશે તેમ તેમ હિંદી પ્રજાને સમજાતું જશે કે, આઝાદી લડ્યા વગર આવવાની નથી. પરિણામે એ પણ જંગમાં ઝુકાવવાનો નિર્ણય કરશે અને આપણા યુદ્ધસંચાલનને અંગે જોષ્ટી બધી થે મદદ તેના તરફથી આપણને મળતી થશે.

નેતાજીના પ્રવચનને જનમેદની મંત્રમુગ્ધ બનીને સાંભળી રહી હતી. સલા પૂરી થઈ, તે પછી માનવસમુદાયને વિખેરાતાં દોઢ કલાક લાગ્યો. શો ઉત્સાહ !

જુલાઈ ૫, ૧૯૪૪

નેતાજી-સપ્તાહનો આજે બીજો દિવસ હતો. રંગૂન ફેજીઓએ આજે ક્વાયત કરીને સુભાષબાબુને સલામી આપી. દૃશ્ય ભવ્ય હતું. સૈનિકદળનો ઉઠાવ આખા દહો. સુભાષબાબુ આફ્રીન થઈ ગયા.

ફેજીઓને ઉદ્દેશીને એમણે કહ્યું:

“આઝાદ હિંદ ફેજની રચના એ આપણા દુશ્મનોને માટે પારાવાર ચિંતાનું કારણરૂપ થઈ પડી છે. થોડો વખત સુધી તો તેઓ એના અસ્તિત્વની ઉપેક્ષા કર્યા કરતા, પણ પાછળથી, ન્યારે એના સમાચારોને દાખી રાખવા અશક્ય હતા, ત્યારે તેમના વાજિંત દિલ્લીના આલ ઇન્ડિયા રેડિયોએ પ્રચાર આદર્યો કે, ફેજ-બોજ બધું ઠીક છે. એ તો જાપાની અંકુશ તળેના હિન્દી યુદ્ધકેદીઓને મારીને મુસલમાન બનાવવામાં આવ્યા છે. પણ આ જૂઠાણું ક્યાં લગી નભે? કારણ કે હિંદમાં તો ઠેર ઠેર સમાચારો પ્રસરી ગયા હતા કે પૂર્વ એશિયાના એકઠાએક ભાગમાંથી હિન્દી નાગરિકો ફેજમાં મોટી સંખ્યામાં ભરતી શકે રહ્યા છે. એટલે આલ ઇન્ડિયા રેડિયો અથવા કહો કે એન્ટી આલ ઇન્ડિયા રેડિયોના નિષ્ણાતોએ પોતાની ચાલ બદલી. તેમણે એક બીજો પ્રચાર-તુક્કો ગળાવ્યો કે યુદ્ધકેદીઓએ ફેજમાં જોડાવાનો ઇનકાર કર્યો છે એટલે હવે હિંદી નાગરિકોને જબરદસ્તીથી ફેજમાં ધસડી જવામાં આવે છે. પણ જબરદસ્તી જો યુદ્ધકેદીઓ ઉપર બેકાર હતી, તો નાગરિકો ઉપર તો ખૂબ જ વધારે બેકાર હતી એટલી વાત દિલ્લીના દોઢગણાઓને ન સૂઝી.

“જેનામાં અક્કલનો ઝાંઝો પણ હશે, તે તો એક ઇસારામાં જ સમજી શકશે કે જબરદસ્તીથી તો કદાચ ભાડૂતી સિપાહીઓની સેના તૈયાર થઈ શકે; સ્વયં

ચલો દિલ્લી

સેવકોની સેના રચવી હોય ત્યાં જબરદસ્તી ન ચાલે. બહુ બહુ તો કોઈ માણસ પાસે જબરદસ્તીથી તમે બંદૂક ઉપડાવી શકો, પરંતુ જે ધ્યેય ઉપર એને આસ્થા જ ન હોય, એને ખાતર મરી શીટવાની જબરદસ્તી તમે એના ઉપર કઈ પેરે કરવાના હતા ?

“પહેલાં આપણા દુશ્મનો એમ કહ્યા કરતા હતા કે, આઝાદ હિન્દ ફોજ એ કોઈ ફોજ જ નથી; એ તો માત્ર પ્રચારનો એક ગોળો જ છે; અને એવા ગોળાઓ કંઈ મેદાને-જંગ ઉપર જઈને લડી ન શકે ! થોડા વખત પછી એન્ટી આલ ઇન્ડિયા રેડિયો બરાડવા માંડ્યો કે, આઝાદ હિન્દ ફોજે હજુ સરહદ વટાવીને હિંદમાં પ્રવેશ નથી કર્યો. પણ હવે તો સરહદ પણ વટાવાઈ ચૂકી અને ફોજ હિંદની ધરતી ઉપર લડી પણ રહી છે એટલે દુશ્મનોના હિંદી-વિરોધી પ્રચારે વળી એક નવી ગુલાંટ મારી છે. તેઓ હવે એમ કહેવા માગે છે કે, ફોજે દિલ્લીમાં પહોંચવા માટે અમુક અમુક તારીખ નક્કી કરી હતી અને એ તારીખ પણ ઊગી અને આથમી ચૂકી છતાં જુઓ, ફોજનો ક્યાંય પત્તો છે ? જાણે કેમ આપણે તારીખો નક્કી કરીને જ ન બેઠા હોઈએ !

“મેં તો તમને કહ્યું જ છે કે આઝાદ હિંદ ફોજમાં માત્ર લશ્કરીઓ છે અને નાગરિકો પણ છે.”

જુલાઈ ૬, ૧૯૪૪

નેતાજીએ આજે રેડિયો મારફત ગાંધીજીને સંબોધ્યા.

જેમ કોઈ પુત્ર પિતા પાસે અંતર ઠાલવતો હોય, એમ એમણે ગાંધીજી કને પોતાનું અંતર ઠાલવ્યું. હર્ષ અને શોકની એકકેએક લાગણીને એમણે ઠલવી-લેશ માત્ર ‘પણ દિલ્લોરી કર્યા વગર.

‘શોર્ટ હેન્ડ’ મને ઠીક કામ આવી ગયું. મારો દીકરો મોટો થઈને આ ભાષણ વાંચે તો કેવું સારું ! આ નોંધપોથીનાં એક પછી એક લખાતાં પાનાં ઉપર હું શું કહેવા મથું છું, કંઈ ભાવના અંકિત કરવા મથું છું તે એને આ એક ભાષણ વાંચતાં પાંપણના પલકારામાં જ સમજાઈ જશે.

“પૂ. મહાત્માજી, -

“બ્રિટિશ કારાવાસમાં શ્રી. કસ્તુરબાના કરુણ અવસાન પછી, આપના દેશબાંધવો આપની તત્ખિયત વિષે સચિંત અને એ કુદરતી છે. હિંદ બહારના

હિંદીઓને મન પદ્ધતિના ભેદો આંતરિક ધરધરાઉ મતભેદો જેવા છે. જ્યારે તમે લાહોરની કોંગ્રેસ ખાતે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો ઠરાવ પસાર કર્યો ત્યારથી તેમની સૌની સામે એક જ ધ્યેય રહ્યું છે. હિંદ બહારના હિંદીઓને મન આપણા દેશની આજની જાગૃતિના સર્જક તમે છો. હિંદ બહારના દેશભક્ત હિંદીઓ અને હિંદની આઝાદીના પરદેશી મિત્રો આપને માટે જે જોડો આદર ધરાવે છે તે, આપે જ્યારે ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટમાં “હિંદ છોડો”વાળો ઠરાવ વીરતાપૂર્વક રજૂ કર્યો ત્યારે તો ઘણો વધી ગયો હતો.

“બ્રિટિશ સરકાર અને બ્રિટિશ પ્રજા વચ્ચે ભેદ છે એમ માનવું એ ગંભીર ભૂલ છે. અલખત, બ્રિટનમાં, જેમ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં છે તેમ, આદર્શવાદીઓનું એક નાનું મંડળ છે કે, જેઓ હિંદને સ્વાધીન બેવાને ઇચ્છે છે. એ આદર્શવાદીઓને એમના દેશમાં “ચક્કર”જ માનવામાં આવે છે અને તેની તો અત્યંત ઓછી સંખ્યા છે. હિંદને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તો બ્રિટિશ સરકાર અને બ્રિટિશ પ્રજા એક જ છે.

“યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાની યુદ્ધનેમો વિષે મારું એમ કહેવું છે કે વોશિંગ્ટન ખાતે જે મંડળીનું રાજ ચાલે છે તે અત્યારે આખી દુનિયા પર હકૂમત સ્થાપવાનાં સ્વપ્નાં સેવે છે. આ મંડળી અને એનાં માણસો “અમેરિકન સૈકા” વિષે ખુલ્લી રીતે વાતો કરે છે. તેઓ એમ કહેવા માગે છે: આ સૈકામાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ આખી દુનિયા ઉપર હકૂમત સ્થાપશે. આ મંડળીમાં કેટલાક તો એવા છે કે, જે બ્રિટનને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું ઓગણપચાસમું “સ્ટેટ” કહેવાની હદ સુધી જાય છે.

“મહાત્માજી, આપને હું ખાતરી આપું છું કે, આ જોખમભર્યા કાર્ય માટે નીકળવાનો અંતિમ નિર્ણય કર્યા પહેલાં, એ આખા પ્રશ્નની બંને બાજુઓનો પૂરેપૂરો વિચાર કરવામાં મેં દિવસો, અઠવાડિયાં અને મહિના ગાળ્યા છે. મારા દેશની જનતાની ‘મારી સર્વ’ શક્તિઓ રેડીને’ આટલાં વર્ષો સુધી સેવા કર્યા બાદ દેશદ્રોહી થવાની અથવા કોઈ મને દેશદ્રોહી કહે એવું કરવાની ઇચ્છા મને ન જ હોય. મારા દેશબાંધવોના સ્નેહ અને ઉદારતાને લીધે, મને તો હિંદમાં કોઈ પણ જાહેર સેવકને મળી શકે તેટલું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ માન મળ્યું હતું. મારામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખનાર અડગ અને વફાદાર સાથીઓનો બનેલો એક પક્ષ હું બિભો કરી શક્યો હતો. એક સાહસિક ખોજ માટે બહાર જઈને તો

ચલો દિલ્લી

હું માત્ર મારી જિંદગી અને મારી ભાવિ કારકિર્દીને જ નહિ પણ તેથી વધુ, મારા પક્ષના ભાવિને હોડમાં મૂકતો હતો. હિંદ બહારની પ્રવૃત્તિ વિના આપણે આઝાદી મેળવી શકશું એવી મને જરા પણ આશા હોત તો મેં કટોકટીના કાળ દરમિયાન હિંદ છોડ્યું ન હોત. જે મને જરા પણ આશા હોત કે આપણી જિંદગી દરમિયાન આપણે આ યુદ્ધમાં સાંપડી છે તેવી આઝાદી મેળવવાની ખીજ સોનેરી તક સાંપડશે તો હું ધર છોડીને આ રીતે નીકળ્યો હોત કે કેમ તે શંકા છે.

“ધરીસત્તાઓ સંબંધે માત્ર એક પ્રશ્નનો જવાબ આપવો મારે બાકી રહે છે. એમણે મને ભોળવ્યો હોય અથવા ફસાવ્યો હોય એ શક્ય છે ખરું ? સૌથી લુચ્ચા રાજપુરુષો બ્રિટનના જ છે એ વાત તો સૌ કોઈ સ્વીકારશે એમ હું માનું છું. જિંદગીભર જે માણસે બ્રિટિશ રાજપુરુષો સાથે કામ કર્યું છે અને લડ્યો છે તે માણસ દુનિયાના ખીજા મુત્સદ્દીઓથી કદી ભોળવાય નહિ. જે બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ મને ભોળવવામાં કે દબાવવામાં નિષ્ફળ ગયા હોય તો, ખીજા કોઈ મુત્સદ્દીઓ એમ કરવામાં સફળ થઈ શકે નહિ. અને જેને હાથે મને લાંબો કારાવાસ, દમન અને શારીરિક ઇજા સહન કરવી પડેલ છે એ બ્રિટિશ સરકાર મને ઢીલો પાડવાને નિષ્ફળ ગઈ હોય, તો ખીજા કોઈ સત્તા એમ કરવાની આશા રાખી શકે નહિ. હિંદ છોડ્યા બાદ મેં એવું કંઈ પણ નથી કર્યું કે જેને લીધે મારા દેશનાં હિતો કે સ્વમાનને લેશ માત્ર પણ આંચ આવે.

“એક એવો વે વખત હતો જ્યારે જાપાન આપણા શત્રુ સાથે મૈત્રી-સંબંધે સંકળાયેલું હતું. જ્યાં સુધી એંગ્લો-જાપાન સંબંધ કાયમ હતો ત્યાં લગી હું જાપાન ગયો જ નહિ. પણ જાપાને જ્યારે મારા મત અનુસાર એના ઇતિહાસનું સૌથી વધુ મહત્ત્વનું પગલું લેવું એટલે કે બ્રિટન-અમેરિકાની સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી, ત્યારે મેં મારી સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી જાપાનની મુલાકાત લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧૯૩૭-૩૮માં મારા અનેક દેશબાહ્યવોની પેઠે મારી સહાનુભૂતિ પણ ચૂંગકિંગ પ્રત્યે જ હતી. કોંગ્રેસના અધ્યક્ષપદેથી ૧૯૩૮ ના ડિસેમ્બરમાં ચૂંગકિંગમાં મેં એક તખ્તીખી મિશન મોકલ્યું હતું તે પણ આપને યાદ હશે.

“મહાત્માજી, કેવળ વયનોની બાબત હિંદી લોકો કેટલા ઊંડા શંકાશીલ છે તે આપ ખીજા કરતાં ઘણી જ વધારે સારી રીતે સમજો છો.

“જાપાનની પોતાની નીતિની જાહેરાત એ પણ જો કેવળ વચનોની જ વાત હોત તો હું એની અસર નીચે કદી જ ન આવત.

“મહાત્માજી, હવે હું, આપને, અમે જે કામચલાઉ સરકાર અહીં સ્થાપી છે તેના વિષે વાત કરીશ. એ કામચલાઉ સરકારનું ધ્યેય એ છે કે, હિંદને એક સશસ્ત્ર લડત દ્વારા, બ્રિટનની ધૂંસરીમાંથી મુક્ત કરવું. એક વાર આપણા દુસ્મનોને હિંદમાંથી હાંકી કાઢ્યા, અને શાંતિ અને વ્યવસ્થાનું સ્થાપન થઈ ગયું કે તરત જ એ કામચલાઉ સરકારનું કામ પૂરું થશે. અમારાં બલિદાન અને અમારી યાતનાઓનો જો કોઈ બદલો અમે માગતા હોઈએ તો તે ફક્ત અમારી માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા. હિંદ એક વાર સ્વતંત્ર થઈ જાય તે પછી અમારામાંના ધણા તો રાજકારણમાંથી નિવૃત્તિ જ લેવા માગે છે.

“આપણા દેશબાન્ધવો, ભાગ્યવશાત્ પોતાના જ પ્રયાસોથી દેશની આઝાદી હાંસલ કરવા સમર્થ થાય, અથવા બ્રિટિશ સરકાર પોતે જ આપણા ‘હિંદને છોડો’વાળા ઠરાવને મંજૂર રાખીને અમલમાં મૂકે તો અમારા કરતાં વધુ ખુશી ખીજા કોઈને નહિ ઊપજે. પરંતુ એ બેમાંથી એકેકેય થવાનું નથી અને સશસ્ત્ર આંદોલન અનિવાર્ય છે એવી અમારી માન્યતા થઈ ગઈ છે; અને એ માન્યતા ઉપર જ અમે ચાલીએ છીએ.

“હિંદનો આખરી આઝાદી-જંગ શરૂ થઈ ચૂક્યો છે. આઝાદ હિંદ ફોજના લશ્કરો આજે હિંદની ધરતી ઉપર જ બહાદુરીથી લડી રહ્યા છે અને અનેક મુશ્કેલીઓ અને કઠણાઈઓ હોવા છતાં તેઓ ધીમે પણ દૃઢ પગલે આગળ વધી રહ્યાં છે. હિંદમાંથી જ્યાં લગી છેલ્લામાં છેલ્લા બ્રિટિશરને ધકેલી કાઢવામાં નહિ આવે અને જ્યાં સુધી નવી દિલ્લીના વાઇસરોયના પ્રાસાદ ઉપર આપણો ત્રિરંગી ધ્વજ મગફરીથી નહિ ફરફરે ત્યાં સુધી આ સશસ્ત્ર લડત ચાલુ જ રહેશે.

“આપણા રાષ્ટ્રના હે પિતા ! હિંદની સ્વાધીનતાના આ પવિત્ર યુદ્ધમાં અમે આપના આશીર્વાદ અને આપની શુભેચ્છાઓ ચાહીએ છીએ !”

જુલાઈ ૬, ૧૯૪૪

આજે, હજારો પ્રેક્ષકોની હાજરીમાં એક મુસ્લિમ કાટયાધીશ શ્રી. એચ.ના મહાન આત્મત્યાગને નેતાજીએ જાહેર કર્યો. એક કરોડ જેટલી પોતાની આખી ધરકયામતને-ઝવેરાત, જગીરો અને માલમિલકતને-એમણે આઝાદીના જંગને

ચલો દિલ્લી

માટે હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘને ચરણે ધરી દીધાં છે. નેતાશ્રયે એમને સેવક-હિંદનો ઇલકાબ આપ્યો. આવો ઇલકાબ મેળવનારા એ પહેલા જ છે.

હિંદમાંથી આવતા અહેવાલો બહુ જ આશાજનક છે એમ પી.એ. મને કહ્યું. પણ અમારા અમલદારોનું માનવું છે કે, લાંબી અને કપરી લડત સિવાય બ્રિટિશરોને હિંદમાંથી હાંકી નહિ કાઢી શકાય. સામ્રાજ્યને બચાવવાનો એક છેલ્લો મરણિયો પ્રયત્ન કર્યા વગર બ્રિટિશરો નહિ રહે. હિંદ વગર બ્રિટન જગતમાં એક ત્રીજા વર્ગના રાષ્ટ્રની પંક્તિમાં જ આવી પડે. બ્રિટિશરો એ જાણે છે.

સુભાષબાપુ જ્યારે જ્યારે વિજયની વાતો કરે છે ત્યારે ત્યારે એમની વાણી કોઈ અજબ પ્રેરણાથી પ્રેરિત થઈ હોય એમ દેખાય છે. એમની શ્રદ્ધા ખરેખર બહુ જ ઊંડી છે. હવે જો કંઈ થાય અને અમારી યોજનાઓ ખાકમાં મળે, તો એમનું શું થાય એ વિચારે જ હું ધૂજી ઊઠું છું. એમનું હૃદય લાંગી તો નહિ પડે !

એમની બધી યે આશાઓ એક જ શબ્દમાં છે—આઝાદી. પૂર્વ એશિયા આખું એમની પડખે છે. પ્રભુ અમારું રક્ષણ કરે !

જુલાઈ ૧૦, ૧૯૪૪

આજે જાહેર ‘રેલી’ પ્રસંગે સુભાષબાપુએ વીરત્વપ્રેરક ભાષણ કર્યું. લગભગ ત્રીશ હજાર માણસો હતા. અમારા આન્દોલનની પાછળ રહેલી આયોજનિક શક્તિઓને એમણે નીચેના શબ્દોમાં સમજાવી:

“હિંદનું બ્રિટિશ સૈન્ય જ્યાં લગી બહારના કોઈ આક્રમણની સામે નહિ બિડાય, ત્યાં લગી અંદરની ક્રાન્તિને દબાવી દેવાનું કાર્ય એને માટે સરળ રહેશે: એટલે હિંદી આઝાદી જંગ માટે આઝાદ હિંદ ફોર્સ બીજો મોરચો ઊભો કરવાનું નક્કી કર્યું. આપણે જ્યારે હિંદની તળ ધરતી ઉપર ધસી જઈશું અને હિંદીઓ જ્યારે પોતાની સગી આંખોએ બ્રિટિશ દળોને પાછાં હટાં જશે ત્યારે જ તેમને ખાતરી થશે કે, બ્રિટિશરો માટે ક્યામતનો દિવસ હવે નજીક આવી ગયો છે. ત્યારે તેઓ શિરને સાટે આ જંગમાં ઝંપલાવશે અને વતનની મુક્તિને માટે આપણી સાથે શામેલ થઈ જશે. પછી તેઓ અને આપણે સાથે મળીને બ્રિટિશરોનો પીછે પકડીશું—ત્યાં સુધી કે જ્યાં સુધી હિંદની ધરતીને છોડીને તેઓ ચાંલ્યા નહિ જાય !”

‘દોરતો, દુશ્મનોની તાકાતને ઓછી આંકવાની ભૂલ તો કોઇ બેવકૂફ જ કરે. આપણે આપણા દુશ્મનોના ખીચડીઆં સૈન્યોને જોયાં છે. આરાકાનમાં, કાલાદાન અને હાકામાં, િડિમ, મણિપુર અને આસામમાં જોયાં છે. આપણે પહેલેથી જ ધારતા હતા તે પ્રમાણે એમની પાસે આપણાં કરતાં વધારે અને આપણા કરતાં ચઢિયાતી ખાધાખોરાકી અને શસ્ત્રસામગ્રી છે. કારણ કે એમની પાસે તો અખો હિંદ પડ્યો છે, લૂંટવા માટે. અને છતાં આપણે સર્વત્ર એમને પરાજિત કર્યા છે. ક્રાંતિની ફોજો જંગલમાં સર્વત્ર આવા જ સંયોગોમાં લડી છે...અને છતાં સર્વત્ર અંતે તો એમનો વિજય જ થયો છે. તેઓ પોતાની શક્તિ શરામમાંથી કે દીનના ડબ્બાઓમાં પેક થયેલ સૂપ કે માયના માંસમાંથી નથી મેળવતા. શક્તિનું મૂળ તો શ્રદ્ધા અને ત્યાગમાં, વીરત્વ અને ધૈર્યમાં હોય છે. આઝાદ હિંદ ફોજની તાલીમ બ્રિટિશ હિંદ ફોજની તાલીમ કરતાં બુદ્ધા જ પ્રકારની છે. બ્રિટિશ હિંદ ફોજને જે શીખવવામાં નથી આવ્યું તે એને શીખવવામાં આવ્યું છે. અને તે એ કે, “સંકટો અને સખતાઈ ભર્યા સંજોગોમાં પણ લડતા રહેવું. જે ૩૮ કરોડ હિંદીઓની આઝાદીને ખાતર એણે શસ્ત્રો ઉપાડ્યાં છે, તેમને એ કદી જ છોડ નહિ દે.”

જુલાઈ ૧૧, ૧૯૪૪

દિલ્લીના છેલ્લા શહેનશાહ બહાદુરશાહની સમાધિ પાસે આજે ફોજ તરફથી એક ભવ્ય ‘પરેડ’ થઈ.

૧૮૫૭ના આઝાદી-જંગની નેતાઓએ ચર્ચા કરી. એની નિષ્ફળતાનાં કારણોનું એમણે બહુ જ ઝીણવટભર્યું પૃથક્કરણ આપ્યું. આજના જંગની સાથે એની તુલના કરી. છેવટે આઝાદીની મહાવેદી ઉપર ખતમ થઈ જવાની સાને હાકલ કરી.

“૧૮૫૭ની ઘટનાઓનો અભ્યાસ કરું છું અને ક્રાંતિ તૂટી પડી તે પછી બ્રિટિશરોએ જે અત્યાચારો કર્યા તેમનો વિચાર કરું છું...ને લોહી સળગી જાડે છે. બ્રિટિશ ત્રાસ અને પાશવતાનો શિકાર અનેક એ ૧૮૫૭ના વીરોનું વેર લેવાની આપણી ફરજ છે-જો આપણે મદદ બચ્ચાઓ હોઈએ તો. હિંદ એ વેરની વસૂલાત માગે છે. ફક્ત યુદ્ધ દરમ્યાન જ નહિ, પણ યુદ્ધ પછી પણ, બેગુનાહ આઝાદીપરસ્તોનું શીશ્વિત વહેવડાવનારા અને એમના ઉપર

ચલો દિલ્લી

અમાનુષી અત્યાચારો આચરનારા બ્રિટિશરોને પોતાના એ અપરાધોની સળ મળવી જ નોંધએ.

“આપણે હિંદીઓમાં એક મોટી ખામી છે. આપણે આપણા દુશ્મનોને નેટલી હિંમતાથી ધિક્કારવા નોંધએ તેટલી ઉગ્રતાથી ધિક્કારતા નથી. અતિમાનવ વીરતા અને ધીરતાની પરાકાષ્ટાએ આપણા દેશબાન્ધવો પહેાંચે એવી જો આપણી ઇચ્છા હોય તો આપણે તેમને પોતાના વતનને ચાહતા શીખવવું નોંધએ... અને સાથે સાથે વતનના દુશ્મનોને ધિક્કારતા પણ શીખવવું નોંધએ.

“માટે હું માગું છું લોહી. દુશ્મનના લોહીથી જ એના ભૂતકાળના અપરાધોનો હિસાબ સાફ થશે. પણ લોહી લેવું સહેલ નથી. એને માટે લોહી આપવાની તૈયારી નોંધએ. પરિણામે ભાવિનો આપણો કાર્યક્રમ લોહી આપવાનો છે. આપણા ભૂતકાલીન પાપો આપણા વીરોની લોહીથી જ ધોવાશે. આપણા વીરોનું લોહી એ જ આપણી આઝાદીની કિંમત છે. બ્રિટિશ જીલમગારો સામેના અપણા હિસાબની પતાવટ આપણા વીરોની નિજનું શોષિત રક્ષાવતી વીરતા જ કરી શકશે.”

જુલાઈ ૧૨, ૧૯૪૪

શત્રુઓના પ્રચારખાતાએ જે અવનવી તરકીબો અજમાવવા માંડી છે તે ખાખત સુઝાપખાતુએ અમારી મહિલા-શાખા સમક્ષ એક પ્રવચન કયું:

“બ્રિટિશ પ્રચારે છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધમાં જે રીતો અખત્યાર કરી હતી તેને વિષે તો ખુદ બ્રિટિશ લેખકોએ પોતે જ ખૂબ લખ્યું છે.

“એ પ્રચાર અસત્યની દિશામાં કયાં સુધી જઈ શકે છે તે જાણવા માટે પોન્સોન્બી જેવાની “સિક્રેટસ ઓફ ક્યૂઝ હાઉસ” અને “વોરટાઇમ ફેક્સ-હૂઝ” જેવી બે ચોપડીઓ વાંચો તો બસ. જર્મનો મૃત સૈનિકોનાં સરીરોમાંથી ચરખી નીચોવી કાઢે છે એ જૂઠાણાનો પ્રચાર કરનાર એક અંગ્રેજ જનરલ જ હતો. બ્રિગેડિયર ચાટરિસ, પોતે જેનો પ્રચાર કરી રહ્યો છે તે, નરાતાળ જૂઠાણું છે એ પણ જાણતો હતો. યુદ્ધ પછી એણે કયૂલ પણ કયું કે મારા જૂઠાણામાં લોકો આટલો બધો વિશ્વાસ મૂકશે એમ મેં પોતે પણ નહોતું કલ્પેલું. પરંતુ ભોળા જમતે માન્યું કે બ્રિટિશ જનરલ જેવો માણસ કદી જૂઠું બોલે જ નહિ અને એ ભ્રમમાં ને ભ્રમમાં ચપગોળો બર ધરીને બેઠો !

“કૂતરાની પૂછડી વાંકી તે વાંકી. એ સીધી થાય જ નહિ તેમ જૂઠા માણસને ખાતરી થઈ જાય કે, મારા જૂઠાણામાં હવે કોઈને ઇતખાર જ નથી, છતાં જૂઠાણું એ ઝીંકયે જ રાખવાનો ! કારણ ? ટેવ પડી ! પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી ! જૂઠાનો જીવ એક જ તાંતણા ઉપર લટકી રહ્યો હોય છે—કે જગતમાં હજુ પણ થોડાક હૈયાફૂટા નીકળી આવશે !

“ આ આશાને તાંતણે જ એ ગપારાઓ ચડાવ્યે જાય છે. જૂઠાણા ઝીંકવાની આ મેલી રમત બ્રિટિશરો હજુ પણ રમી રહ્યા છે. એ જોઈને, મને પોતાને તો કશી જ નવાઈ નથી ઊપજતી...

“ હીક હીક લાંબા વખત સુધી દુસ્મનોના પ્રચારકોએ એક જ જાપ જપ્યા કર્યો: આઝાદ હિંદ ફોજ એક પૂતળાં-ફોજ છે. જાપાનીઓ જેવું જતર વગાડે છે તેવી એ નાચે છે. પણ આખરે એમને લાન થયું કે આ ગોળો ચાલે એમ નથી. કારણ કે સૌ કોઈ પૂછવા લાગ્યા કે આઝાદ હિંદ ફોજ જો ખરેખર જ એક પૂતળાં-ફોજ હોય તો એ આટલી બહાદુરીથી અને આટલી બધી મરણિયાવૃત્તિથી લડે છે શા માટે ? એટલે બ્રિટિશ પ્રચારકોએ ચાલ બદલી. હવે તેઓ એમ ફેંકે છે કે, આઝાદ હિન્દ ફોજ એ એક કચરાપટ્ટી ફોજ છે. એની પાસે ખાવા ધાન નથી અને લડવા માટે પૂરતાં શસ્ત્રો નથી.

“ પણ ક્રાન્તિના દળોને—પછી એ આયર્લેન્ડમાં હોય, ઇટલીમાં હોય, રશિયામાં હોય કે કોઈ બીજે ઠેકાણે હોય—સદા આવા જ સંયોગોમાં લડવું પડે છે અને દર વખતે અંતને છેડે એમનો વિજય જ થાય છે. આપણું પણ એમ જ થવાનું. પણ દરમ્યાન આપણી આઝાદીની કિંમત આપણે આપણા લોહીથી ભરપાઈ કરવાની.

“ બ્રિટિશ પ્રચારકોનો એક નવો ધડાકો એ છે કે અહીં આપણે ઇસ્લામ ઉપર ત્રાસ ગુજારી રહ્યા છીએ—કે અહીં આપણે બધા ઇસ્લામવિરોધીઓ છીએ. આમાં કેટલું સત્ય છે તે તમે સૌ જાણો છો. આપણી આરમી સરકારમાં, આપણા સંઘમાં, આપણી ફોજમાં મુસલમાનો છે; આપણી ફોજમાં મુસલમાન અમલદારો છે તે કોઈ જેવાતેવા તો નથી જ. તેઓ ખાનદાન કુટુંબોના નખીરાઓ છે અને દહેરાદૂનની મિલિટરી એકેડેમીમાં ભણ્યા છે. ના, એમના જૂઠાણાં અહીં આપણને રંજ માત્ર સ્પર્શવાનાં નથી. અને જગત તે એમને ખાનતું જ નથી.”

ચલો દિલ્લી

ઓગસ્ટ ૧, ૧૯૪૪

આજે અમે તિલક-જયંતિ ઊજવી. જાહેરસભાઓ ભરીને અને વફાદારીના સોગંદ ફરી વાર લઇને આ જયંતિ ઊજવવી એવી સૂચનાઓ સંધના મુખ્ય મથક તરફથી બધી યે શાખાઓને આપવામાં આવી હતી.

સાંજે સંધના મુખ્ય મથકે સંધના તમામ કાર્યકર્તાઓનું એક સહભોજન થયું. કોઈએ સુભાષબાબુને પૂછ્યું: “આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાની આપની યોજના અને મહાત્માજીની યોજના વચ્ચે સંવાદ શી રીતે સાધી શકાય?” સુભાષબાબુએ જવાબ દીધો: “પૂર્વ એશિયામાં આપણે હિંદી આઝાદીને હાંસલ કરવા માટે એક નક્કર અને નિશ્ચયાત્મક યોજના કરી છે. આ યોજના સારી છે કે ખરાબ એ પ્રશ્ન જ અસ્થાને છે. એનું સ્થાન લે એવી બીજી કોઈ યોજના આપણને ન મળે, ત્યાં સુધી એને જ અમલમાં મૂકવી રહી. આઝાદીની સિદ્ધિ માટે એક બીજી યોજના મહાત્માજીએ ધડી છે, જે “હિંદ છોડો”-વાળા ઠરાવમાં મૂર્તિમંત થઇ છે. એ યોજના જે ફળીભૂત થાય, તો આપણી યોજનાને પાર પાડવાની કશી જરૂર જ ન રહે અને એમ થાય તો જેટલો હું રાજ થાઉં તેટલો બીજો કોઈ ભાગ્યે જ થાય.

“પણ દુર્ભાગ્ય એ છે કે, ગાંધીજીની યોજનાને બ્રિટિશ માલિકોએ તિ રફારી કાઢી છે અને એ નિષ્ફળ ગઇ છે, એટલે હવે હિંદી આઝાદીની બધી આશાઓ આપણી યોજના ફળીભૂત થાય એના ઉપર છે. ગાંધીજીની યોજનાને માર્ગે, આઝાદીની સિદ્ધિ ટૂંક વખતમાં થઇ શકે. પણ બ્રિટિશરોને એ પસંદ નથી. એટલે ગાંધીજીની યોજના પણ જે બ્રિટિશરો પાસે સ્વીકારાવવી હોય તો તે મટે પણ આપણી યોજનાની સફળતા આવશ્યક છે. આપણી યોજનાને બ્રિટિશરો જે સફળ થતી અટકાવવા માગતા હોય તો તે એક જ પ્રકારે કરી શકે: “હિંદને છોડો!” વાળા ઠરાવ પ્રમાણે ગાંધીજી અને કોંગ્રેસ સાથે સમાધાન કરીને. પણ બ્રિટિશરો જે એમ હિંદને છોડીને ચાલ્યા જ જતા હશે તો હું પોતે જ તમને વિનવવા આવીશ કે, હવે ફોજને તાબડોલ વિખેરી નાખો!”

જપલાઓ ધમ્માલ અને મિલકિતોને ખાલી કરીને પીછેહઠ કરી ગયા કે શું?...અંતનો આરંભ તો નથી?

ઓસરતાં પૂર

ઓગસ્ટ ૧૩, ૧૯૪૪

સંધના મુખ્ય મથકે, આજે નેતાજીએ તમામ પ્રધાન કાર્યકર્તાઓ સમક્ષ એક પ્રવચન કયું. બધાંય ખાતાંઓના વડાઓ તથા પ્રધાનો અને સલાહકારો હાજર હતા.

યુદ્ધની સ્થિતિનો તેમણે ખ્યાલ આપ્યો. તેમણે કહ્યું:

“આપણે યુદ્ધ શરૂ કરવામાં બહુ મોડા પડ્યા. વર્ષાઋતુ આપણા ગેર-લાભમાં હતી. આપણા માર્ગો જળબંધાકાર હતા.

“નદીઓમાં સામે પ્રવાહે આપણે વહાણો ચલાવવાં પડતાં. આની સામે આપણા દુશ્મનો કને પ્રથમ પંક્તિના માર્ગો મેળૂદ હતા. વરસાદની શરૂઆત થાય તે પહેલાં જ ઇન્દ્રાણ સર થાય તો જ આપણું ગાડું આગળ ચાલે એમ હતું. અને આપણે ઇન્દ્રાણ સર કરી પણ શકત...પણ આપણી પાસે વિમાની પીઠાળ નહોતું...અને દુશ્મનોને આરા હતી કે ઇન્દ્રાણનું મરણિયા બનીને જતન કરજે-છેલ્લો સિપાહી ઢળે ત્યાં સુધી. આપણે જનેવારીમાં જ શરૂ કરી દીધું હોત તો જરૂર ફળીભૂન થાત. વરસાદ શરૂ થયો તે પહેલાં મોરચાના પ્રત્યેક ભાગમાં કાં તો આપણે ટકી રહ્યા હતા અને કાં તો આગળ વધ્યા હતા. આરાકાન વિસ્તારમાં દુશ્મનને આપણે આંતરીને ઊભા હતા. કાલાદાનમાં દુશ્મનોના ફરયા ઉડાવીને સીધા આપણે આગળ વધ્યા હતા. ટિડિમમાં આપણે આગળ વધ્યા હતા. પાલેલ અને કોહીમાં આપણે આગળ વધ્યા હતા. હાકા વિસ્તારમાં આપણે એમને આંતરીને ઊભા હતા. અને આ બધું દુશ્મનો સંખ્યા-બળમાં અને શસ્ત્રમરંજન તથા આધાબોરાકીની દૃષ્ટિએ આપણાં કરતાં ચઢિ-ચાતા હતા-તે છતાં.

“વરસાદ શરૂ થયો ત્યારે ઇન્દ્રાણ ઉપરના આક્રમણને આપણે મોફફરાબું પડ્યું દુશ્મનો બાંત્રિક દળો ઉતારવા સમર્થ થયા. કોહીમા-ઇન્દ્રાણ મામલે તેમણે ફરી કબજો કર્યો. પછી પ્રશ્ન એ ઊભો થયો કે આપણે એમને ક્યાં આગળ આંતરવા? એ વિકલ્પો હતા: કાં તો આપણે મિશનપુર-પાલેલ મોરચો પકડીને બેઠા રહીએ અને દુશ્મનોને આગળ વધતા અટકાવીએ; અથવા તો આપણે થોડી પીઝેહા કરીને જરા વધારે સત્તામત ઠેકાણે પડાવ નાખીએ.

ઓસરતાં પુર

“આ સંગ્રામમાંથી આપણે કયા કયા આધપાડો તારવ્યા? પહેલું તો આપણને પ્રારંભિક અગ્નિદીક્ષા મળી ગઈ. મેદાને-જંગ ઉપર જેમણે પહેલી જ વાર પગ મુક્યો હતો એવા નાગરિક સૈનિકાની એક દુકડીને તેમની પાસેના દારૂગોળો ખનમ થઈ જતાં પીઠેહઠ કરવાની આજ્ઞા આપવામાં આવેલી. દુકડીએ એ આજ્ઞાનું પાલન કરવાને બદલે સંગીનો ચડાવીને શત્રુઓ ઉપર ત્રાટકવાનું વધુ પસંદ કયું”. તેઓ પાછા ક્યાર્યા-વિજયી બનીને.

“આપણું સૈન્યોને પારાવાર આત્મશ્રદ્ધા આવી છે. આપણને જાણુરા મળ્યું છે કે, સામા પક્ષના હિંદી સૈનિકો આપણા પક્ષમાં લગી જવા રાજી છે. હવે તો આપણે તેમને આપણામાં ભેળવી દેવાની તૈયારી કરવી રહી. આપણે દુશ્મનોની તરફીએથી પણ વાકેફ થઈ ગયા છીએ. એમના દરતાવેજો પણ આપણા હાથમાં આવ્યા છે. આપણા અમલદારોએ જે અનુલવ મેળવ્યો છે તે તો અમૂલ્ય જ છે. સંગ્રામ શરૂ થયો તે પહેલાં જાપાનીઓને આપણી ફોજની લડાયક શક્તિમાં ઈતિહાસ જ નહોતો. એમની ઈચ્છા ફોજને નાના નાના ખંડોમાં વિભક્ત કરીને એક એક ખંડને એક એક જાપાની દળ સાથે જોડી દેવાની હતી. મારી ઈચ્છા એવી હતી કે, આપણી ફોજને એક આગલો મોરચો સુપરન થાય.

“અને અંતે તો મારી ઈચ્છા પ્રમાણે જ થયું. આ સંગ્રામને પરિણામે આપણા અમલદારોને પુષ્કળ અનુલવ સાંપડ્યો.

“આપણી ક્ષતિઓનું પણ આપણને લાન થયું. પ્રદેશ મોટા પાયા ઉપરની અગરજવર માટે ધણો જ પ્રતિકૂળ છે; અને આપણું વાહનવ્યવહાર અને પુરવઠા ખાતું ધણું જ નબળું સાબિત થયું છે. વળી, મોરચા ઉપરનાં પ્રચાર જેવું તો આપણી પાસે કશું અસ્તિત્વમાં જ નહોતું. આ ખાતું ચકાવવા માટે માણસો આપણે તૈયાર કર્યા હતા-પણ વાહનવ્યવહારની મુશ્કેલીને કારણે આપણે તેમનો ઉપયોગ જ ન કરી શક્યા. હવે પછીથી, ફોજના એકેએક દળ પાસે એનું પોતાનું આગવું કહી શકાય એવું પ્રચાર-એકમ રહેશે.

“આપણે લાઉડસ્પીકરોની પણ જરૂર હતી, પણ જાપાનીઓ ખરે ટાણે ખૂટલ નીવડ્યા. હવે આપણે એ આપણી મેળે જ બનાવી લઈએ છીએ.”

એ.એસ.ટી ૧૧, ૧૯૪૪

અમારા સિપેહસાહાર નેતાજીએ એક ફરમાન કાઢીને વરસાદને કારણે યુદ્ધ-

પ્રવૃત્તિઓને મોકૂફ રાખવાનો આદેશ આપ્યો છે. આક્રમણને માટે તૈયાર થવાની એમણે પ્રત્યેકને આજ્ઞા આપી છે.

એક જાહેર સભામાં નેતાજીએ શ્રીમતી બી.ને સેવક-હિંદનો ચન્દ્રક આપ્યો- હિંદી આઝાદીને ખાતર એમણે આપેલી ભેટા અને કુરબાનીઓની કદરના પ્રતીક લેખે.

સપ્ટેમ્બર ૧૦, ૧૯૪૪

હેલ્લા આખા અઠવાડિયા દરમ્યાન બ્રહ્મદેશના હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘની પરિષદ મળી. ૭૪ શાખાઓના કુલે ૧૮૦ પ્રતિનિધિઓએ હાજરી આપી. પરિષદ હવે ખતમ થઈ છે. એના સામાન્ય મંત્રી શ્રી. જી.એ મને કહ્યું કે પરિષદને ખૂબ જ સફળતા મળી. કોઈ પણ જાતના ઠકારા વગર એ પાર પડી અને અનેક મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ આવ્યો.

નેતાજીએ માદરે વતનની કેટલી મૂળી સેવા કરી છે ! કાલુ જાણે ક્યારે આ વાતનું હિંદને પૂરેપૂરું જ્ઞાન થશે ! નેતાજી ન હોત તો જાપાનીઓએ કલકત્તા, જમશેદપુર, મદ્રાસ અને બીજા ગીચ વસતિવાળા વિસ્તારોને બોમ ભારી ભારીને ધરતીના પટ ઉપરથી સાફ જ કરી નાખ્યા હોત ! શ્રી. આર. કહેતા હતા કે, જાપાનીઓને આમ કરતા નેતાજીએ જ વારેલા. “હિંદનો નાશ તમારે હાથે થાય અને અમે તે જોતા બેસી રહીએ એમ નહિ બને.” જાપાનીઓને તેમણે સંભળાવેલું: ‘હિંદ અમારા હાથમાં એક પરિપક્વ ફળની પેઠે આવવું જોઈએ.’”

મારી નોંધપોથી હવે ટાંચણપોથી જેવી થતી જાય છે. પણ શું કરું ? હાથ ઉપર જે કામ છે તેને પૂરું કરવા માટે પણ સમય ક્યાં મળે છે !

સપ્ટેમ્બર ૧૧, ૧૯૪૪

મઈ કાલે અમે જતિનદાસ સંવત્સરી અને શહીદ-દિન ઊજાવ્યો.

જયૂબિલી હોલ ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો હતો. વક્તાઓ એક પછી એક ભગતસિંઝ, રાજગુરુ અને સુખદેવની સ્મૃતિઓ તાજ કરાવતા ગયા. તેમની, અને ઇન્કિલાબ જિન્દાબાદના પોકારો સાથે તેમની પેઠે જ ફાંસીને માંચડે ચડી મયેલ અમર ચન્દ્રશેખર આઝાદની, બંગાળના ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટને ગોળીએ દેનાર પેલી બે છોકરીઓ-સુનીતિ અને શાન્તિની, કલકત્તાના યુનિવર્સિટિ કોન્વોકેશન

એસરતાં પૂર

હોલમાં ગવનર સામે ગોળીબાર કરનાર વીણા દાસની, હિંદના અનેક ક્રાન્તિવીરોની યાદો તાજી થઈ. લાહોર-જેલમાં યશસ્વી ભૂખ-હડતાળ દરમ્યાન કાયાની કષ્ટીએ કષ્ટીને, મૃત્યુના ખપ્પરમાં હોમનાર જતીનદાસની આખી યે કહાણી કહેવામાં આવી.

અમારી આંખો તો આ લાણલો દરમ્યાન ભોંળાયેલી જ રહી.

ક્રાન્તિવીરો ઉપર ગુજરેલ અત્યાચારોનાં વણુંતો અપાયાં ત્યારે બણાય તો ડસકાં ભરી ભરીને રાઈ પણ પડ્યાં.

પછી નેતાજી બોલ્યા :

“ માદરે વતન આઝાદી માગે છે. આઝાદી વગર એ હવે જીવી શકે એમ નથી. પણ અઝાદી કુરઆની વગર શક્ય જ નથી. તમારી શક્તિની, તમારી સંપત્તિની, તમે જેને પ્રાણુથી યે પ્યારી મણુતા હો એવી બધી યે વસ્તુઓની, તમારા સર્વસ્વની વિશુદ્ધ કુરઆની આઝાદી અત્યારે માગી રહી છે. ભૂતકાળના ક્રાન્તિવીરોની પેઠે તમારે પણ, તમારા ચેન અને આરામનો, તમારી સુખસમગડો અને સંપત્તિનો, તમારા જનમાલનો ભોગ આપવો પડશે. તમે રણચંડીના ખપ્પરમાં તમારા બત્રીસા બેટડાઓને હોમ્યાં છે એ હું જાણું છું. પણ રણચંડી હજી રીઝી નથી. એને રિઝવવાની રીત હું તમને આજે શીખવીશ. આજે રણચંડી ફક્ત સૈનિકો જ નથી માગતી. આજે એ માગે છે સાચા બંડખોરો-પુરુષ બંડખોરો અને સ્ત્રી-બંડખોરો-જેઓ આત્મઘાતક દળમાં ભરતી થઈ જાય જેમના માટે મૃત્યુ એ આજની એક નિશ્ચિતતા હોય, જેઓ પોતાના શોષિત-સાગરમાં દુશ્મનોને કુઆડી દેવા માટે થનગની રહ્યા હોય.

‘તું મ હમ કેા જૂન દો

મેં તું મ કેા આઝાદી ફુઆ!’

શ્રોતૃવૃન્દમાંથી આપોઆપ ગર્જનાઓ ઊઠી : “અમે તૈયાર છીએ. અમે લોહી આપીશું. હમણા જ લો !”

નેતાજીએ આગળ ચલાવ્યું : “સાંભળો. મારે તમારા ઉસ્કેરાટનો લાભ નથી લેવો. તમે આવેશમાં આવી જઈને સંમતિ આપી દો એમ હું નથી ઇચ્છતો. તમારામાંથી જે આત્મઘાતક દળોમાં ભરતી થવા માટે તૈયાર હોય તે આગળ આવે અને આ કાગળ ઉપર, આઝાદીને ખાતર રણચંડીના ખપ્પરમાં અક્ષરધડી હોમાઈ જવાના સોમંદ આપતા આ કાગળ ઉપર પોતાના હસ્તાક્ષરો કરી જાય.”

“અમે હસ્તાક્ષરો કરવા તૈયાર છીએ.” સભાખંડના એકેકે ખૂણામાંથી અવાજ ગુંજી રહ્યો.

“પણ મોત સાથેના આ કરારો ઉપર તમે સામાન્ય જાહીથી સહીઓ નહિ કરી શકો. તમારે એ હસ્તાક્ષરો તમારા પોતાના શોણિતથી કરવા પડશે. હિંમત હોય તે આગળ આવો ! માતૃભૂમિની મુક્તિને ખાતર રુધિરના હસ્તાક્ષરોથી મૃત્યુ સાથે બંધાતા વીરોને મારે જોવા છે.”

વિરાટ જનસમુદાય એકાએક ઊભો થઈ ગયોઃ મુક્તિમત્ત માનવતા રંગમંચ પર ઊભેલા નેતાજી બણી ધસી. અમે રંગમંચ નીચે જ બેઠા હતા. કોઈ અજ્ઞેય શક્તિએ અમને એક બાજુએ ધકેલી કાઢ્યા...અને... પ્રથમ હસ્તાક્ષરો કરનારા તો ક્યારના ય રંગમંચ ઉપર ચડી ચૂક્યા હતા. ચપ્પુઓ અને ટાંકણીઓ કામે લાગી ગયાં હતાં. અને શોણિતના અક્ષરોમાં સહીઓ થયે જતી હતી. પહેલાં હસ્તાક્ષરો આવ્યા સત્તર બહેનોના. એ સત્તરે સત્તર સહીઓ કરી લે તે પહેલાં કોઈ પણ પુરુષને આગળ પણ તેઓ આવવા નહોતા દેતા. એક કલાક આ ચાલ્યું-નિજના શોણિતથી સહીઓ કરવાનું કામ-સભાખંડને ખૂણે ખૂણે-આઝાદીને ખાતર-નિજના મૃત્યુખત ઉપર.

• લોકોનો ઉત્સાહ માન્યામાં ન આવે એટલો અજબ હતો. ન્યાં જુઓ ત્યાં હર્ષભરપૂર ચહેરાઓ અને ચમકતી આંખો ! ફેસરિયા કરતી વખતે રજપૂતો કેવા દેખાતા હશે તે આજે મને સમજાયું. આવી પ્રજાને કોણ ગુલામ રાખી શકે ? બ્રિટિશ શહેનશાહત, તારી ધોર ખરેખર ખોદાઈ રહી લાગે છે.

બેર આવી અને પી. સામે જોયું તો એમની આંગળી ઉપર પણ એક કાપ હતો. મારાથી એ છુપાવી રહ્યા હતા. પણ હું જોઈ ગઈ...અને સમજી ગઈ કે, આત્મધાતક દળમાં એ પણ જોડાઈ ચલા છે. એક પળ વાર તો હું બપોળીત બની ગઈ. આંખો આંસુઓથી છલકાઈ ઊઠી. પણ એ ભ્રમતા તો પળવારની જ. બીજી જ પળે, મેં એમને બેટીને ચુમ્બન કયું.”

ગઈ રાતે મને ઊંઘ ન આવી. પી. વગર જગતમાં એકલી હું શું કરીશ એવા વિચારો આવ્યા જ કર્યા...પણ હું એમને નિશ્ચય ફેરવાવવા માગતી નથી. એ તો અશક્ય. મારું ધર્મ-સંકટ તો જુદું જ છે. જો હું પણ સહી કરું તો

એસરતાં પુર

પછી અમારા પુત્રનું કાણુ ! આ વિચાર પી.એ કેમ ન કર્યો ? એના બહેન એમણે મને જ સહી કરવા દીધી હોત તો ! મારા વગર તો ચાલ્યું જસે !

મારા દેવ ! અંતે આની પણ જરૂર હતી ? ના, પણ તમારે કેટલો આત્મ-ભોગ આપવો એનો નિર્ણય તમે પોતે જ કરો એ જ ઠીક છે. પી., તમે તો મેં નહોતી ધારી એવી અજબ રીતે મારી કસોટી કરી રહ્યા છો !.....પણ એ કસોટીમાંથી હું અણીશુદ્ધ જ પાર પડીશ, હો !

સપ્ટેમ્બર ૨૭, ૧૯૪૪

આજે વડા મથક ઉપર સુભાષબાબુને મળી. એ બહાર નીકળતા હતા અને હું અંદર જતી હતી. હું બાહોશીથી 'ખતરદાર' થઈ ગઈ. અને જ્યાં હિંદની સલામી એમને આપીને ઊભી રહી. એ ઊભા રહ્યા. મારા જખમે ત્રિષે પૂછપરછ કરી, પી.ના વખાણ કર્યાં. મેં એમને કહ્યું : દિલ્લી રડિયોએ તમને સ્વપ્નદષ્ટા કહ્યા છે.

એક મિનિટ વાર નેતાજી શાંત રહ્યા. પછી એમણે જવાબ આપ્યો—બહુ જ ધીમા શબ્દોમાં. એ શબ્દોમાં એમનો આત્મા હતો. અને ક્રોધ તો એમાં હતો જ નહિ...તેમણે કહ્યું : “તેઓ મને સ્વપ્નદષ્ટા કહે છે, ખરું ને ! હું પણ કબૂલ કરું છું કે, હું સ્વપ્નદષ્ટા છું. હું બાલ્યાવસ્થાથી જ સ્વપ્નદષ્ટા રહ્યો છું...અને મારું સૌથી વહાલું સ્વપ્ન એ મારી માતૃભૂમિની આઝાદી છે. એમને લાગે છે કે સ્વપ્નદષ્ટા હોવું એ કેઈ શરમની વાત છે. મને તો એ બાબતનું અભિમાન છે. એમને મારાં સ્વપ્નો નથી ગમતાં, પણ એમાંય તે નવું. શું છે ? હિંદની મુક્તિનાં સ્વપ્નો હું ન નિહાળી રહ્યો હોત તો ગુલામીની શૃંખલાઓને સનાતન ગણીને જ હું બેસી રહેત. મુદ્દાની વાત એ છે કે મારાં સ્વપ્નો સાચાં પડી શકે છે કે નહિ ? મારી માન્યતા એવી છે કે એ સાચાં પડતાં જાય છે. એમનું એક સ્વપ્ન—જે સાચું પડ્યું છે—તે છે આઝાદ હિંદ ફ્રાન્સ. તમે અને તમારા પતિ—એ મારું બીજું સ્વપ્ન—જે સાચું પડ્યું છે. ના. બહેન હું સ્વપ્નદષ્ટા જ રહ્યો. જગતની પ્રગતિનો આધાર સર્વદા સ્વપ્નદષ્ટાઓ અને એમનાં સ્વપ્નો ઉપર જ રહ્યો છે...શોષણ, સ્વાર્થ અને સામ્રાજ્યવાદનાં સ્વપ્નો ઉપર નહિ, પણ પ્રગતિનાં, લોકકલ્યાણનાં અને જગતની સમગ્ર પ્રજાઓની સ્વાધીનતાનાં સ્વપ્નો ઉપર.”

અને એ ચાલ્યા ગયા. કેવા ભવ્ય પુરુષ !

ઓક્ટોબર ૨, ૧૯૪૪

અમે આજે ગાંધીજીયંતિ બિજી. દરેક હિંદી મકાન ઉપર ત્રિરંગી ઝંડો ફરકેલો હતો. સવારમાં ફોજ તરફથી ઝંડાવંદનનો કાયકમ રાખવામાં આવ્યો હતો. હિંદને સ્વાધીન કરવાની પ્રતિજ્ઞા અમે ફરીથી લીધી. કાંગ્રેસની સ્વાધીનવાની પ્રતિજ્ઞા ઉપર રંગૂનના હજારો હિંદીઓએ સહી કરી.

ઓક્ટોબર ૨૦, ૧૯૪૪

જાપાનીઓએ ટિડિમમાંથી પીછેહઠ કરી છે. ચૌદમું બ્રિટિશ લશ્કર બળિયે હુસ્મન નીવડેલ કહેવાય છે, પણ અમારી ફોજના સૈનિકો સામે ટકી શકશે નહિ. પણ ફોજ મોરચા ઉપર પૂરેપૂરી સંખ્યામાં કેમ નથી?

નવેમ્બર ૧૭, ૧૯૪૪

આજે અમે પંજાબના મહાન ક્રાંતિકારી લાલા લજપતરાયની મૃત્યુતિથિ બિજી.

શ્રી. એન. બેંગકોકથી અત્રે આવેલ છે. એમણે સરકારી વડા મથકના માણસોને ઉદ્દેશીને આ પ્રમાણે કહ્યું:

“આપણે, પૂર્વ એશિયાના ત્રીશ લાખ હિંદીઓએ આપણા દેશની સ્વાધીનતા માટે લડવાનો મક્કમ નિશ્ચય કર્યો છે. આપણે કાં તો વિજયને વરીશું, કાં તો મૃત્યુને ભેટશું. પણ હિંદને મુક્ત કરવા માટેના આપણા આ મહાન જંગમાં આપણે અગર નષ્ટ થઈશું, તો પણ, સાચા હિંદીઓ તરીકેના આપણો ધર્મ બળજબાના લાન સાથે જ નષ્ટ થઈશું પરાજયોથી આપણે ડરતા નથી. આપણે જે લોહી વહાવીશું તેના બિન્દુએ બિન્દુમાંથી એતું વેર લેનારાઓ પ્રગટશે. બ્રિટન ગમે તેટલી મહેનત કરે, ગમે એટલા ધમપછાડા મારે પણ હિંદની સ્વાધીનતા સિદ્ધ થયા વગર નહિ રહે. ચાળીસ કરોડ માણસોને આઝાદ બનવાનો અધિકાર છે જ.

“એક વાત હું સ્પષ્ટ કરવા ચાહું છું સુભાષબાબુ અને એમની પાછળ ચાલનારા પૂર્વ એશિયામાંના ત્રીશ લાખ હિંદીઓ શાહીવાદના મિત્રો નથી-કોઈ પણ પ્રકારના શાહીવાદના મિત્રો નથી. રાજકીય સ્વાધીનતા તો હિંદને માટે એક સાધન છે; હિંદી સમાજનું ક્રાંતિકારી પરિવર્તન કરવા માટેનું એક સાધન છે.”

શ્રી. એન. જાપાની સત્તાવાળાઓને ગમતા નથી. સમાજ અને સમાજવાદ વિષેના એમના વિચારો પ્રત્યે એ લોકો શંકા અને અણગમતની નજરે નિહાળે

છે. પણ જ્યાં સુધી અમારી આઝાદ સરકારના એ પ્રગ્નજન છે ત્યાં સુધી એમને આંગળી અડકાડવાની પણ જાપાનીઓની દેન નથી. જો એ ચાંદનીઝ હોત તો, તો, વાય. એમ. સી. એના મકાનમાં એમને ક્યારના લઈ જવામાં આવ્યા હોત—“સુધારણા” માટે. પણ નેતાજી સર્વ હિંદીઓ માટે એક મહા-શક્તિશાળી આધારસ્થાન બન્યા છે. એમના આવ્યા પછી જ અમે બધા સલામત થયા છીએ. એ ન આવ્યા હોત તો બીજા શત્રુદેશવાસીઓ કરતાં અમારી સ્થિતિ જરા પણ સારી ન હોત.

શ્રી. એને. અમને કહ્યું કે, નેતાજીનાં ભાષણો અને વાયુપ્રવચનોનો સંગ્રહ—“ચલો દિલ્લી” પુસ્તકની એમની પ્રસ્તાવના સામે કિકાને વાંધો લીધો હતો. પણ છેવટે, એમને નમતું આપવું પડ્યું અને પુસ્તક ખુલ્લા બજારમાં વેચાવા મુકાયું. પણ જાપાનીઓએ “બેંગકોક ક્રોનિકલ” નામના દૈનિક અખબાર પર દબાવું મૂક્યું છે કે, શ્રી. એન.નાં કોઈ લખાણો એણે છાપવા નહિ અને આજ સુધી તો, આ બાબતમાં, એમનું (જાપાનીઓનું) ધાયું થયું છે.

શ્રી. એન. બહાદુર અને નીડર લડવૈયા છે. તાઇલેંડમાં એમના પ્રત્યે ખૂબ આદર છે અને અમે એમના લેખો અખબારોમાં અનેક વાર વાંચ્યા છે. એ વાંચીને એમનું જે ચિત્ર મારા મનમાં મેં રચ્યું હતું તેના જેવા જ તે હતા એમ મેં સભામાં પ્રત્યક્ષ મળ્યા ત્યારે જોયું. પૂર્વ એશિયામાંના હિંદના સુપુત્રો અને સુપુત્રીઓ એવાં છે કે જે દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં સન્માનિત થાય.

હિસેમ્બર ૨૧, ૧૯૪૪

ચાંદનીઝ લશ્કરોએ ભામે લીધું છે અને બ્રિટિશ લશ્કર બૂચિડોંગ ખાતે છે.

પણ, યુદ્ધમાં તો હમેશાં જયપરાજયનાં ભરતીઓટ આવ્યા કરશે. નેતાજીએ હમેશાં કહ્યું છે કે, “અંગ્રેજો આસામમાં અને બંગાળની સરહદ પર જન મૂકીને લડશે.”

પી.એ મને આજે કહ્યું છે કે અમારી ફાજનો અત્યારનો જંગ બચાવનો જંગ છે. અને એનાં કારણો બે છે: પહેલું તો એ કે, બર્મા જો જાપ તો અમારી આઝાદપ્રવૃત્તિને ધોકા પહોંચે. બીજું, પ્રજ્ઞાતમાં જાપાનીઓ ઘણી સંક્રામણમાં મુકાયા છે અને તેથી, તેઓ ધાર્યા પ્રમાણેની સહાય અમને આપી શકતા નથી.

૧૨૪

જાનેવારી ૧૧, ૧૯૪૫

સ્વાતંત્ર્ય-દિન આજે છે ! સરસ સભા થઈ હતી. પી. આજે કોઈ અઘાત સ્થળે ગયેલ છે. આપણે ફરીથી મળીશું ખરાં, મારા નાથ ? મારા મનમાં જે શંકાઓ અને ભયો જાગે છે તેની જાણ મને પોતાને પણ થતી હોય તો કેવું સારું.....

મારી જાત ઉપર મારે પૂરો કાબૂ રાખવો જોઈએ અને કામમાં વધુ રૂબી જવું જોઈએ.

બ્રિટિશરો અક્યાબમાં જિત્યાં છે. મોરચા ઉપરના સમાચાર સારા નથી. પણ લડવા માટેનો અને વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો અમારો નિર્ધાર છે.

સ્વાતંત્ર્ય-દિન પરના મજાયાના ફાળા તરીકે છેલ્લાં બે અઠવાડિયામાં અમારી આઝાદ હિંદ સરકાર માટે ચાળીશ લાખ રૂપિયા એકત્ર કરવામાં આવ્યા. ખર્ચાના કુલ ફાળાનો આંકડો આઠ કરોડ સુધી પહોંચ્યો છે.

ફેબ્રુઆરી ૧૫, ૧૯૪૫

પીકેહટના રોજના સમાચારોની અસર નાખૂંદ કરે એવા ઉત્સાહપ્રેરક સમાચાર આવ્યા છે. કર્નલ એસ.ની સરદારી નીચેના સુબાષટ્ટકડીના સૈનિકોએ અદ્ભુત વીરતા બતાવી છે અને ચૌદમા લશ્કરના ધસારાને ખાળ્યો છે.

માર્ચ ૧, ૧૯૪૫

એક દ્વીપ ઉપરથી બીજા દ્વીપ ઉપર કૂદતો કૂદતો મેક આર્થર જેમ જેમ આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ પ્રશાંતના યુદ્ધમાં આપણે માટે માનશુકન વરતાતાં જાય છે. ૧,૫૦૦ અમેરિકન હવાઈ જહાજોએ નવ કલાક સુધી ટોકિયો ઉપર બોમબારો કર્યો-સાથા રાજ્યો એવી ડંફાસ મારી રહ્યા છે. કદાચ એ સંપૂર્ણ સત્ય ન પણ હોય, પણ જાપલાઓ ઉપર જીવલેણ આક્રમક તોળાઈ રહી છે એ વાત નિર્વિવાદ. આહીં એમના ચહેરા ઉપરથી જ આમ લાગે છે તો ! અમેરિકનો ઇવોજીમાં જિત્યાં. અને અત્યાર સુધી ત્યાં ટકી પણ રહ્યા છે, પણ કેટલો વખત ?

કર્નલ એસ.ની સરદારી નીચેની અમારી આઝાદ ટુકડીએ એક ભારે વિજય મેળવ્યો. ફોજના સૈનિકો પાગલની પેઠે લડી રહ્યા છે. એમની ફિલેરી વિષેની મેં માંબજેલી એક વાત આ પ્રમાણે છે :

ઓસરતાં પૂર

ન્યારે તેમને પીછેહઠ કરવાનો હુકમ મળ્યો. ત્યારે તેમનામાં સનસનાટીની લાગણી વ્યાપી ગઈ. એ હુકમને તાબે થવાનો એકેકે એક સૈનિકે ઇનકાર કર્યો— હમણાં જ બંડ ફાટી નીકળશે એવું વાતાવરણ થઈ ગયું.

“આપણા સૈનિકાએ દિલ્લી પહોંચવાનું છે, સિપૈહચાલાર નેતાજીએ અમને આમ જ કહ્યું છે. સંયોગો ગમે તેવા કપરા :હોય છતાં પાછા ન ફરવાની તેમણે અમને આજ્ઞા આપી છે. આ બ્રિટિશરોની કપટખળ પણ હોય. બ્રિટિશ હિંદી સૈન્યના પેલા ચાર મેજરો—ડે અને માદન, રૈઆઝ અને ગુલામ સરવરે— એમણે પણ એવી કપટખળ આપણા ઉપર પાથરવાની કોશિશ કર્યાં નહોતી કરી?”

કમાન્ડરે અને બીજા અમલદારોએ માણસોને ખૂબ સમજાવ્યા. પીછેહઠ શા માટે જરૂરી છે તે પણ તેમણે એમને કહ્યું. “આપણી પાસે દારૂગોળો નથી. આપણી પાસે ટેંકો નથી. મોટરકારો નથી. આપણે ચિન્દવીન પાર કરી તે જ વખતે આપણી પાસેથી ખાધાખેરાકી ખૂટી ગયેલી. આપણે ધાસ અને મૂળિયાં ઉપર જ જીવવાનો વારો આવ્યો છે. ધણાખરા તાવથી પીડાઈ રહ્યા છે. મેલે-રિયાના ખરખરમાં ધણા માણસો હોમાઈ રહ્યા છે અને આપણી પાસે દવાદારૂનું પણ ઠેકાણું નથી. પીછેહઠ કર્યાં સિવાય આપણો આરો નથી.”

પણ માણસો સાંભળે જ શાના? “ધાસમૂળિયાં ઉપર તો આપણે જીવીએ જ છીએ નાં. ને જીવીશું. પણ અમને આગળ વધવા દો. દવાદારૂની અમને જરૂર નથી. અમારે જરૂર છે દુશ્મનોને ભિડાવવાની. અમે નેતાજીની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન નહિ કરીએ.”

આ લોકોએ બે વખત બ્રિટિશ દળોને ધરાવદીની પેલી પાર હાંકી કાઢ્યાં હતાં.

એમને સમજાવવામાં આવ્યું કે ‘જાપાનીઓ તો ક્યારના પીછેહઠ કરી ગયા છે. એટલે પીછેહઠ કર્યાં વગર છૂટકો જ નથી.’ પણ એ લોકો એકનાં બે ન થયા. “મહેરબાની કરીને અમને દુશ્મનોનો પીછો કરવા દો. આજે તક છે. અમે એમને ચપટીમાં ચોળી નાખીશું.” એ જ એમનો જવાબ.

આખરે એક માણસને નેતાજી પાસે મોકલવો પડ્યો. નેતાજીના જ હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલ આજ્ઞાપત્ર આવ્યો ત્યારે જ એ લોકો સમજ્યા. પણ હવે વિરોધનું સ્થાન આંસુઓ અને દૂસકાંઓએ લીધું. નાના બાળકોની પેઠે આ બહાદુર રણબંકડાઓ રોષ પડ્યા. ભમદકાયે તેમણે રણબૂમિ તરફ પીઠ ફેરવી. એ દિવસે કાંઈએ અજાણ્યો

સ્પર્શ સરખો પણ કયો નહિ. અંતનો આ આરંભ તો નહોતો? સૌના ચહેરા ઉપર એ જ એક પ્રશ્ન હતો !

માર્ચ ૧૫, ૧૯૪૫

પાંચમીએ મિકતીલા પડ્યું. જપલાએ રંગૂન ખાલી કરી જવા કટિબદ્ધ છે. મને કોઈએ કહ્યું:

ફ્રેન્ચ લડે અને રંગૂનને સાચવી રાખે એવી વ્યવસ્થા કરવા માટે નેતાજી દલીલો કરવાની પોતાની બધી જ શક્તિઓ વાપરી રહ્યા છે—જપલાએ સાથે. બ્રહ્મદેશ બ્રિટનના હાથમાં જાય તો દિલ્લી આપણે માટે છે તેથી ચે દૂર બને; અને એનો અર્થ એ કે આઝાદીની આપણી આશાઓ સદાને માટે નષ્ટ.

ગાંધી અને નહેરૂ દ્વયોએ મોટી ખુશીઓ વેઠી છે. પણ એક એક તસુની પીછેહઠને માટે તેમણે બ્રિટિશરો પાસેથી શોણિતના રૂપમાં પૂરેપૂરી કિંમત વસૂલ કરી છે. આપણે મરણિયા બનીને લડીએ છીએ, એક એક તસુ ધરતીના ટુકડાને માટે.

૧૯મા બ્રિટિશ ડિવિઝને માંડલે લીધું સંભળાય છે. મેમ્બો પણ...શું થઈ રહ્યું છે આ? બ્રિટિશરોમાં આટલી બધી તાકાત એકાએક ક્યાંથી આવી ગઈ? કે પછી આ પરાક્રમે અમેરિકનોનાં છે? જપલાઓનાં હવાઈ દળો તો અદસ્ય જ થઈ ગયાં છે.

એપ્રિલ ૫, ૧૯૪૫

સોવિયેટ—જપાન તટસ્થતા—કરાર હવે અસ્તિત્વમાં નથી એમ મોસ્કોએ જાહેર કર્યું. આનો અર્થ ખેલ ખતમ.....

એપ્રિલ ૧૪, ૧૯૪૫

આજે સુભાષબાપુ રંગૂનથી બેંગ્કોક ગયા. જાંસીની રાણી દળ અને બીજા બધા રંગૂનમાંથી સલામત બહાર નીકળી ગયા ત્યાર પછી જ એ નીકળ્યા. હું રંગૂનના વડા મથક સાથે સંકળાયેલી છું. મેં વિનાત કરી છે કે, મને અહીં જ રહેવા દેવામાં આવે, અને મારી એ વિનંતિ માન્ય થઈ છે.

જપાની સેનાપતિ ગઈ કાલે જ રંગૂન છોડીને ચાલ્યો ગયો.

રંગૂન છોડી જનારાઓમાં સુભાષબાપુ છેલ્લા હતા. વિમાનમાં દાખલ થતા પહેલાં અમારા પ્રત્યે એમણે જે એક છેલ્લી નજર નાખી—એને હું જીવનભર મહિ બૂલી શકું.

ઝોસરતાં પૂર

ફોજ રંગૂનના ચાર્જમાં રહેશે-જનરલ લોકનાથનની સરદારી નીચે. ફોજના સેનિકો શહેરની વ્યવસ્થા જાળવશે અને નાગરિકોના જનમાલનું રક્ષણ કરશે. બ્રિટિશરો આવી પહેાંચે ત્યારે તેમની સામે અમારે લડવાનું નથી. અમે જાણીએ છીએ કે રંગૂન હવે એક જાળ જેવું છે. પણ હિંદી આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાની એકેએક શક્યતા હવે લૂપ્ત થઈ છે એ જોતાં મલાયા તરફ દોડી જવું એ હવે નકામું છે. અમે હવે વ્યવસ્થિત રીતે શરણાગતિ જ સ્વીકારી લઈશું.

અમારો હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘ હવે શ્રી. બહાદુરીના ચાર્જમાં છે. સંઘના એ ઉપપ્રમુખ છે.

અમારી સરકારે પોતાની ઉપરનું એકેએક પાઈનું લેણું ચૂકવી દીધું છે- બેંગકોક જતાં પહેલાં.

અમારી એન્ક બ્રિટિશરોના આવ્યા પછી પણ કામકાજ ચાલુ જ રાખશે. આઝાદ બ્રહ્મદેશ સરકાર પાસે પોતાની ફોજના સિપાહીઓને હેલ્લા પગારો ચૂકવવા માટે નાણા નહોતાં. એન્કે તેને પાંચ લાખ રૂપિયાની સખાવત આપી. સાથી રાજ્યો સાનક્રાન્સિકો ખાતે વિજયોત્સવ ઊજવી રહ્યા છે...રોમ સળગી રહ્યું છે અને શહેનશાહ નીરો સારંગી બજાવે છે.....

એ ૪, ૧૯૪૫

ગદ કાલે રંગૂન બ્રિટિશરોને શરણે થયું. પેશુ બીજાએ પડેલું. ટોન્ગુ એક અઠવાડિયાં પહેલાં.

પણ ફોજે રંગૂનમાં જે રીતે જાહેર વ્યવસ્થાનું સંરક્ષણ કર્યું એની તો દુશ્મનોને પણ તારીફ કરવી પડે.

અમે ચાર્જમાં હતા તે દરમિયાન ચોરી કે લૂંટનો એક કહેતાં એક પણ કિસ્સો નથી બન્યો. ૧૯૪૨માં બ્રિટિશરો રંગૂન ખાલી કરીને ચાલ્યા ગયેલા તે વખતે જે બનેલું તેના કરતાં તદ્દન ઊલટું!

ધરાવદીમાં જાપાનીઓએ સુરંગો બીછાવી રાખી હતી. અને ધણું હોત તો, રંગૂન ગલીએ ગલીએ અને મકાને મકાને દુશ્મનો સામે એક નવો મોરચો ઉભો કરી શક્યું હોત. પણ નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હતો કે હવે સંપૂર્ણ શાંતિમયતાથી શરણાગતિ સ્વીકારી લેવી. હાલ તરતને માટે તો આપણું વહાણ ખરાબે જ ચડ્યું છે. હવે જાપલાઓની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર હિંદી જનમાલને હોમવાનો અર્થ શો ?

૧૨૯

સંઘની શાખાઓ તરફથી સાંપડેલા અહેવાલો ખતાવે છે, કે જિલ્લાઓમાં સર્વત્ર આ પ્રમાણે જ બન્યું છે. હિંદી અને બ્રહ્મી જ્ઞાનમાલની રક્ષા ફાજના સૈનિકોએ સફળતાથી કરી છે.

મે ૫, ૧૯૪૫

૨૪મી ઇન્ડિયન ઇન્ફન્ટ્રીનો પ્રિગેડિયર લોડેર રંગૂન વિસ્તારના ચાર્જમાં છે. આજે એ શ્રી. બહાદુરીને મળ્યો. સંઘની પ્રવૃત્તિઓ વિષેનો અહેવાલ તેણે માગ્યો. એની સૂચના એવી છે કે સંઘે પોતાની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓનું વિસર્જન કરવું, પણ સામાજિક અને આરોગ્યવિષયક પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રાખવી. હિંદી કોંગ્રેસનું એણે ઉદ્ઘાટન આપ્યું. રાજકીય ક્ષેત્રમાં કોંગ્રેસ અને હિંદી સરકાર બેય સામસામે પક્ષે હોય છે ત્યારે પણ જાહેર હિતનાં ઈતર કાર્યોમાં તે સરકાર સાથે સહકાર કરે છે.

રંગૂનમાં અમારાં દવાખાનાં છે તેમને ચાલુ રાખવાનું શ્રી. બહાદુરીએ કબૂલ કર્યું છે. પ્રિગેડિયર લોડેરે આધિક સહાયતાની ઓફર કરી પણ અમે એ સ્વીકારવાનો ઈનકાર કર્યો છે.

નેશનલ બેન્ક ઓફ આઝાદ હિંદ પોતાનું કામકાજ ચાલુ રાખી શકશે. તેને તેમ કરવાની છૂટ આપવામાં આવી છે. ચાલો, એટલું પણ ક્ષિ થયું; નહિતર આ અરાજકતાના અન્ધકારમાં, જ્યારે બજારો સદા બંધ જ રહે છે અને ભાવો આકાશ તરફ જ ઊડતા જાય છે ત્યારે લોકોનું થાત શું? અત્યારે તો બેન્ક જ એમને કપડાં, અનાજ અને બીજી બધી વસ્તુઓ પૂરી પાડે છે—જૂને ભાવે. આ તોફાનમાં આ બેન્ક એ જ અમારો એકનો એક ત્રાપો છે.

ફાજની બાબતમાં પ્રિગેડિયર લોડેરે લોકનાથનને ખાતરી આપી છે કે, એના બધા મહાસેના-પુરુષો અને સ્ત્રીઓને-હિંદમાં સ્વતંત્ર નાગરિકો તરીકે પાછા ફરવા દેવામાં આવશે. પ્રિગેડિયરે ફક્ત એક જ વિનંતિ કરેલી: ફાજના અમલદારોએ પોતાનો ગણવેશ છોડી દેવો અને જેઓ મૂળ બ્રિટિશ હિંદી સૈન્યના અમલદારો હોય તેમણે તે વખતનો પોતાનો જૂનો ગણવેશ પહેરવો.

લોકનાથનને પ્રિગેડિયરે એક બીજી પણ ખોળાધરી આપેલી કે, ફાજના અમલદારો તથા મહાસેના ગંદી મજૂરીના કામ માટે ઉપયોગમાં નહિ લેવામાં

એસરતાં પર

આવે-અને એમ કરવું કદાચ અનિવાર્ય બનશે તો બ્રિટિશ હિંદી સૈન્યની સાથે જ ન છૂટકે, અને સરખે હિસ્સે, તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

ફોજની છાવણી ફરતો ચોકીપહેરો પણ ફોજના સિપાહીઓનો જ રહેશે; અને એના ઉપર અમારો ત્રિરંગી ધ્વજ પણ ફરફરતો રહેશે. ફોજને પોતાનું રાષ્ટ્રગીત ગાવાની છૂટ પણ આપવામાં આવી છે.

આત્મઘાતક દળમાં પી.ની સાથે જ હતા એ એન.ને હું મળી. એમણે પી.ને છેલ્લી વાર યેનાન યુઆંગમાં દીકલા. એટલે...હવે...ફરી વાર એમના દર્શન આ અભાગિનીને લાગ્યે નથી, મારા દેવ! જો તમે યુદ્ધકેદી તરીકે ગિરફતાર થયા હશો તો તો રંગૂનમાં મોડાવહેલા...પણ...જીવવું તમારા વિના કેટલું દોલુલું બન્યું છે!

મે ૧૯, ૧૯૪૫

બ્રિગેડિયર લોડેર આજે અમારી બેન્ક ઉપર તૂટી પડ્યો. બેન્ક ખાતેદારોના નાણા તો ધણાખરાં પાછાં જ આપી દીધાં છે-પણ છતાં ૩૫ લાખ જેટલા રૂપિયા બેન્કના પોતાના-એની પાસે બાકી હતા એ રકમ અને બેન્કના ચોપડા બધું જમ થયું.

ધીમ ધીમે પણ બહુ સખત અને સચોટ રીતે અમારા ગળાં ફરતાં વીંટા-યેલાં દોરડાંની ભીંસ તંગ થતી જાય છે. શરૂઆતમાં બ્રિગેડિયર જે વચ્ચેના આપ્યાં હતાં તે બધાથી આ બધું તદ્દન વિરુદ્ધ છે, પણ...બ્રિટિશરોને 'વિશ્વાસ-ઘાતક' કહેણે કહ્યા હતા, ભલા?

બ્રિટિશ ફિલ્ડ સિક્યોરિટી સર્વિસ આજકાલ ખૂબ સજાગ બની ગઈ છે. આજે એણે મને તેડાવી. સૈનિકો સાથે લશ્કરી અમલદારો તમારી પાસે આવીને કહે: “થોડીક મિનિટોનું કામ છે, અમારી સાથે ચાલો.” પછી તમારા માટે બીજો કોઈ માર્ગ જ નહિ! તમારે અમલદારો સાથે ગયે જ છૂટકો. પહેલાં તો તમને ફિલ્ડ ઇન્ટરોગેશન યૂનિટમાં લઈ જાય. ત્યાં દિવસો સુધી તમારી તપાસ ચાલ્યા કરે. તમે તો પહેરેલ લૂગડે હાલી નીકળ્યા હો. બિસ્તરો નહિ, બદલવાની એક બીજી જોડ પણ નહિ. એટલે જ્યાં સુધી એ લોકો તમને જવાની રજા ન આપે ત્યાં લગી રંગૂન સેન્ટ્રલ જેલમાં તમારે આ હાલતમાં રહેવાનું-અને

જવાની રજા આપે...જો તમે નસીબદાર હો તો-બાકી મોટે ભાગે તો જોલમાં દાખલ થયા એટલે ખેલ ખલાસ જ સમજવો.

જોલમાં દિવસો સુધી રહીને જોયો પાછા આવ્યા છે તેમની પ્રવૃત્તિ ઉપર સત્તાધીશોની નજર ચાલુ જ હોય છે. કેટલાકને તો સારી ચાલચલગતના જામીન પેટે ગંજવર રકમો પણ આપવી પડી છે. કેટલાને પોલીસ ચાવડીમાં નિયમિત હાજરી ભરાવવા જવું પડે છે. “જાંસીની રાણી” દળવાળા અમે પણ એમનામાંથી છટકી શક્યા નથી. હું તો માંડ બચી. એ લોકોએ પી. ક્યાં છે એ વિષે પૂછપરછ કરી. એનો અર્થ એક જ...કે પી. યુદ્ધકેદી તરીકે નથી. ગિરફતાર થયા. પછી તેમણે મારી પ્રવૃત્તિઓ વિષે પૂછ્યું. મેં તો તેમને બેધડક કહી દીધું કે હું સંઘમાં કામ કરું છું. મારા લશ્કરી દળનું નામ જાંસીની રાણી દળ છે..., અને વધુ જિજ્ઞાસા હોય તો દળના અધિકારીઓને મળો.

ગમે તે કારણોએ પણ, તેમણે મારા ઉપર દબાણ ન કર્યું. સંભવ છે કે મરણિયાના જેવી દેખાતી મારી વલણે પણ તેમને કૈંક વિચારમાં નાખી દીધા હોય. પણ જ્યારથી ઘેર પાછી ફરી છું ત્યારથી એક ભૂત મારી પાછળ લાગુ થઈ ગયું છે એમ લાગે છે. અત્યારે એ ઘરની બરાબર સામે બેઠું છે. બલે એ મારી પાછળ પાછળ ભગ્યા કરે, ફિકર નથી.

પણ જો પી. એકાએક ઘેર આવી ચડે તો? માટે એની તલાશમાં રહેવું જોઈએ...અને એ આવી પડે તો એને સલામતીપૂર્વક સંતાઈ રહેવા માટે નજીકમાં જ કોઈ સ્થાન નક્કી કરી રાખવું જોઈએ. ઉપરાંત, દોરતોને પણ મારે ચેતવણી આપી દેવી જોઈએ-આ ભૂતની બાબત. જોયી, પી.ને પણ ચેતતા રાખી શકાય-જો પી. મને મળતાં પહેલાં એમાંના કોઈને મળી જાય તો.

મે ૨૮, ૧૯૪૫

શ્રી. બહાદુરીને ગિરફતાર કરીને રંગૂનની જોલમાં લઈ જવામાં આવ્યા છે. હવે હદ થાય છે.

અફવા તો એવી છે કે, અમારા બસો જેટલા માણસોને કોઈ પણ જાતની અદાલતી કારવાઈ સિવાય, લાંબાટૂંકા કારાવાસોની સજા કરવામાં આવી છે. તેઓ બધા અત્યારે ઇન્ડિયન જોલમાં છે.

એસરતાં પૂર

ફેજની બાબત પણ અમારી સાથે દગો રમવામાં આવ્યો છે. જે ધડીએ નિઃશસ્ત્રીકરણનું કાર્ય સાંગોપાંગ પાર પડી ગયું તે જ ધડીથી અમારા બધાય સૈનિકોને રંગૂનની સેન્ટ્રલ જેલના એક એલાયદા ભાગમાં બ્રિટિશ ચોકીપહેરા નીચે રાખવામાં આવ્યા છે. રસ્તા ઉપર મજૂરીનું કામ, બ્રિટિશ હિંદી સૈનિકોની દેખરેખ નીચે ઝાકુ મારવાનું કામ પણ, તેમની પાસે પરાણે કરાવવામાં આવે છે. તેમના પ્રત્યે કેદીઓના જેવો જ વર્તવ કરવામાં આવે છે. અફવા તો એવી છે કે, ઉપલા અમલદારોને હિંદમાં લઇ જઇને તેમના ઉપર લશ્કરી અદાલતો સમક્ષ કામ ચલાવવામાં આવશે.

જૂન ૫, ૧૯૪૫

નોંધપોથી મારી ! તારી પાસે અંતરની વાત કબૂલતાં મને સંકાય શાનો ! મારું હૃદય ભાંગી પડ્યું છે. હવે એ ફરી વાર* સાળું થાય એ બનવાજોમ નથી. પીના વિચારો રાતદહાડો આવ્યા કરે છે. ધરની એકેકેએક વસ્તુમાં એની કેટકેટલી યાદો ભરી છે ! એમની હોકલી, એમનાં કપડાં, ભોજન-મેજ ઉપરની એમની જગ્યા-ધરમાં જ્યાંત્યાં એમનો અવાજ ગુંજતો હોય એમ જ મને લાગ્યા કરે છે.

એ રાત અને એ દિવસ-મેં રોયા જ કર્યું છે. મારું ઓશિકું તો આંસુ-ઓમાં પલળી પલળીને લખદો થઇ ગયું છે. પણ મને આશ્વાસન આપે એવું યે કાણુ છે? જીવનમાં જેનું થોડુંધણું પણ મહત્ત્વ હતું એ બધું અત્યારે શીકું અને નીરસ લાગે છે. મન આત્મહત્યાના વિચારોની આસપાસ ધુરડી ફર્યા કરે છે-આત્મહત્યાના વિચારને બાધો રાખવા માટે મારે મહાભારત પ્રયત્ન કરવો પડે છે ! મારા ભાગ્યમાં આજ તે લખ્યું હશે દેવાધિદેવ ! એવો તે મારો કયો અપરાધ હતો, જેના માટે આવડી ભયંકર સજા મારે માથે ઝિંકાણી છે ! જીવનને આનંદદાયક, મંગળમય, પ્રેમસ્વરૂપ બનાવનારી બધી વ વસ્તુઓને તે એક જ સપાટે મારી પાસેથી આંચકી લીધી ! પીને હું જીવથીયે વધુ ચાહતી અને પી. ગયા. હિંદની સ્વાધીનતા માટેના યુદ્ધને હું ચાહતી હતી. પી. અને હું બન્નેએ એમાં જંપલાવ્યું હતું. એ યુદ્ધને પણ અમે હારી ખેડા. જીવન આજે દિશાશૂન્ય, સાથીશૂન્ય અને હેતુશૂન્ય બની ગયું. હું જાણે અનાથ બની ગઇ. હવે આંહી તો મારા માટે સ્થાન પણ નથી. કંઈક પણ હોય તો તે હિંદમાં-જ્યાં મારો પુત્ર છે-મારા નવા જીવનનો એકનો એક વિસામો !

નોંધપોથી મારી ! હવે મારે શું કરવું ? હવે મારે સલાહ પણ કોની પૂછવી ? હું પી. સાથે રોજ તકરારો કર્યા કરતી-આઝાદ થવા માટે. પણ ના; પી. ! તમારી દોરવણી વગર મારા જીવનનો રથ ચલાવવો દોહલો છે એમ આજે મને લાગે છે.

સમાચાર જ્યારે મેં પહેલવહેલા સાંભળ્યા ત્યારે કેટલો આઘાત લાગ્યો. કે. તો કેટલાયે વખતથી, કાણુ જાણે, એ જાણતા હશે. હવે જ્યારે એની વિગતોને હું મનમાં ને મનમાં ફરી ફરીથી વિચારી જાઉં છું ત્યારે મને લાગે છે કે, શ્રી. કે.એ એ સમાચાર મારી કને પ્રગટ કરતાં પહેલાં ખૂબ ખૂબ વિચાર કર્યો હશે !

પી.ની અંતિમ પળોનું દૃશ્ય આજે પણ મારી આંખો સામે તરવરી રહ્યું છે. કે.એ જ્યારે એ પ્રસંગનું વર્ણન કર્યું ત્યારે જ એની તસવીર મારી સામે ખડી થઈ ગઈ હતી. ત્યાર પછી એ તસવીરે મને કદી છોડી જ નથી. પી.ના છેલ્લા શબ્દો તો હજી મેં મારા કાનમાં ગુંજ્યા કરે છે.

દુશ્મનોના દાડગોળાના એક મોટા ગંજને ઉડાવી મૂકવાની તેમણે કાશિશ કરેલી. એમાં શિરના સાટાની વાત છે એ પી. જાણતા જ હતા. માટે જ તો એમણે એ છેવટનું કામ, પોતાના કાષ્ટ પણ સાથીને ન સોંપ્યું. સાથીઓએ ધણીયે વિનંતિઓ કરી, પણ પી. કાષ્ટનું સાંભળે જ નહિ તો ! બ્રહ્મદેશની સરહદની પેલી પાર, માદરે વંતનની ધરતી ઉપર પી. મૃત્યુને ભેટ્યા. તમારે એમને માટે શોક ન કરવો-કારણ કે, એમને પોતાને પણ એ વાતનો શોક નહોતો. દાડગોળાના ગંજને ઉડાવી મૂકવામાં એ સફળ થયા...અને જ્યારે એમના દેહનો પત્તો લાગ્યો ત્યારે એ એક ખાડીમાં પડ્યા હતા. ડાબો હાથ નહોતો-કપાઈને ઊડી ગયેલો. અને દેહ ઉપર ઊંડા અને કારી જખમો હતા. પોતે હવે જીવવાના નથી એ વાત એ પોતે પણ જાણતા હતા એટલે એમણે તમને અને ખીજા બધા સાથીઓને સંદેશ પાઠવ્યો છે: “સાબૂત કદમે બહાદુરીથી આગે બઢો ! મારી વીર પત્ની... એમને કહેજો કે હું વીરની ગતિને પામ્યો છું. જનની જન્મભૂમિ આજે મને સાદ કરી રહી છે. હું તો એના પ્રત્યેની મારી ફરજ બજાવી છૂટ્યો. નેતાજી, મેં મારા શોણિતનું સમર્પણ કર્યું છે. એ શોણિત માતૃભૂમિની મુક્તિના ખીજા અનેક વીરોની પ્રેરણા બનશે હવે અહીં પડ્યા રહેવામાં સાર નથી.

ઝોસરતાં પૂર

દોસ્તો ! કામે લાગી જાઓ. હું તો હવે પણ એ પળનો મહેમાન છું. દુસ્મનોના હાથમાં હું જીવતો નથી જીવાનો. આપણી ફોજના માર્ગ ઉપર, વિજય અને મુક્તિના માર્ગ ઉપર, મેં શોષિતથી રંગોળી પૂરી છે. આજે નેતાજીના એ શબ્દો મને ફરી સાંભરે છે:

“હમારે જવાંમદોં કા ખૂન હમારી આઝાદી કી કિંમત હોગા. હમારે શહીદોં કે ખૂન-ઉન કી બહાદુરી ઔર મદાનગી સે હિ હિંદુસ્તાન કી માંગ પૂરી હો સકેગી. હિંદુસ્તાનિયોં પર જુદ્દો સિતમ તોલને વાલે પ્રતાપવી જબરોંસે અદલેકા અદલા સિફ ખૂન સે હિ લિયા જ સકેગા ! જય હિન્દ !”

અને આ શબ્દો બોલતાં બોલતાં એમણે પોતાની પિસ્તોલ ખેંચી અને એક અતિમાનવ પ્રયત્ન કરીને એની નળીને પોતાના મોંમાં ગોઠવી...અને ઘોડો દાખ્યો...

“જય હિન્દ !.....જય હિન્દ.....જય... !”

ઘટનાઓની ઘટમાળ

ડિસેમ્બર ૭, ૧૯૪૧	દૂર પૂર્વની લડાઈ શરૂ થઈ.
ફેબ્રુઆરી ૧૫, ૧૯૪૨	જાપાનીઓના હાથે સિંગાપુરનું પતન.
જૂન ૨૪, ૧૯૪૨	હિન્દ સ્વાતંત્ર્ય સંઘની સ્થાપના.
નવે-ડિસેમ્બર ૧૯૪૨	પેનાંગ સ્વરાજ સંઘ અને આઝાદ હિન્દ ફોજ માટે કટોકટી.
એપ્રિલ ૧૮, ૧૯૪૩	હિન્દ સ્વાતંત્ર્ય સંઘની યુદ્ધ માટેની તૈયારી.
જુલાઈ ૪, ૧૯૪૩	શ્રી સુભાષચંદ્રબોઝ હિન્દ સ્વાતંત્ર્ય સંઘના પ્રમુખપદે.
જુલાઈ ૫, ૧૯૪૩	આઝાદ હિન્દ ફોજની જગત સમક્ષ જાહેરાત.
ઓગસ્ટ ૨૫, ૧૯૪૩	શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ ફોજના સિપૈહસાહાર તરીકે.
ઓક્ટોબર ૨૧, ૧૯૪૩	આરઝી હક્કમતની સ્થાપના.
ઓક્ટોબર ૨૨, ૧૯૪૩	ઝાંસીની રાણી રૈજમેન્ટ છાવણીનું ઉદ્ધાટન.
ઓક્ટોબર ૨૫, ૧૯૪૩	બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અને અમેરિકા સામે યુદ્ધની જાહેરાત.
નવેમ્બર ૮, ૧૯૪૩	અંદામાન અને નિકોબર ટાપુઓ આઝાદ હિન્દ સરકારને સુપ્રત થયા.
ડિસેમ્બર ૩૦, ૧૯૪૩	પોર્ટ બ્લેર ઉપર ત્રિરંગી ધ્વજ ચડયો.
જાન્યુઆરી ૮, ૧૯૪૪	રંગૂનમાં વડા મથકની સ્થાપના. શહીદ દ્વીપોના ચીફ કમિશનરપદે જન. લોકનાથનની નિમણૂક.
માર્ચ ૯, ૧૯૪૪	ફોજ હિન્દની સરહદ ઓળંગે છે.
માર્ચ ૨૨, ૧૯૪૪	જન. ચેટરજી હિન્દના મુક્ત કરાયેલા વિસ્તારના પહેલા ગવર્નર તરીકે નિમાયા.
જુલાઈ ૪, ૧૯૪૪	નેતાજી સમાહની યજ્ઞાત.
ઓગસ્ટ ૨૧, ૧૯૪૪	વર્ષાઋતુને કારણે યુદ્ધપ્રવૃત્તિ મોડફ.
ડિસે.-જાન્યુઆરી ૧૯૪૫	ફોજનો ખીલો વિઝ્રહ.
એપ્રિલ ૨૪, ૧૯૪૫	આઝાદ હિન્દ સરકાર રંગૂનમાંથી બેંગકોક ખસેડે.
મે ૩, ૧૯૪૫	ફોજ રંગૂન બ્રિટિશરોને સોંપી દીધી.

Message Of Netaji Subhas Chandra Bose

To my Indian and Burmese Friends in Burma!
Brothers and Sisters! I am leaving Burma with a very heavy heart. We have lost the first round of our fight for Independence. But we have lost only the first round. There are many more rounds to fight. In spite of our losing the first round, I see no reason for losing heart.

You, my countrymen in Burma, have done your duty to your Motherland in a way that evoked the admiration of the world. You have given liberally of your men, money and materials. You set the first example of Total Mobilisation. But the odds against us were overwhelming and we have temporarily lost the battle in Burma.

The spirit of selfless sacrifice that you have shown, particularly since I shifted my Headquarters to Burma, is something that I shall never forget, so long as I live.

I have the fullest confidence that that spirit can never be crushed. For the sake of India's Freedom, I beseech you to keep up that spirit, I beseech you to hold your heads erect, and wait for that blessed Day when once again you will have an opportunity of waging the War for India's Independence.

When the History of India's Last War of Independence comes to be written, Indians in Burma will have an honoured place in that History.

I do not leave Burma of my own free will. I would have preferred to stay on here and share with you the sorrow of temporary defeat. But on the pressing advice of my Ministers and high-ranking Officers, I have to leave Burma in order to continue the struggle for India's liberation. Being a born optimist, my unshakable faith in India's early emancipation remains unimpaired and I appeal to you to cherish the same optimism.

I have always said that the darkest hour precedes the dawn. We are now passing through the darkest hour; therefore, the dawn is not far off.

INDIA SHALL BE FREE.

I cannot conclude this message without publicly acknowledging once again my heartfelt gratitude to the Government and people of Burma for all the help that I have received at their hands in carrying on this struggle. The day will come when Free India will repay that debt of gratitude in a generous manner.

INQUILAB ZINDABAD
AZAD HIND ZINDABAD
JAI HIND!

Subhas Chandra Bose

બરમા છોડતાં પહેલાં નેતાજીને પોતાના સહકાર્યકરોને છેલ્લો સંદેશ।

HEADQUARTERS-AZAD HIND FAUJ
SPECIAL ORDER OF THE DAY

Brave officers and men of the Azad Hind Fauj:

It is with a very heavy heart that I am leaving Burma - the scene of the many heroic battles that you have fought since February 1944 and are still fighting. In Imphal and Burma, we have lost the first round in our Fight for Independence. But it is only the first round. We have many more rounds to fight. I am a born optimist and I shall not admit defeat under any circumstances. Your brave deeds in the battle against the enemy on the plains of Imphal, the hills and jungles of Arakan and the oil field area and other localities in Burma will live in the history of our struggle for Independence for all time.

Comrades : At this critical hour, I have only one word of command to give you, and that is that if you have to go down temporarily, then go down as heroes; go down upholding the highest code of honour and discipline. The future generations of Indians who will be born, not as slaves but as free men, because of your colossal sacrifice, will bless your names and proudly proclaim to the world that you, their forebears, fought and lost the battle in Manipur, Assam, and Burma, but through temporary failure you paved the way to ultimate success and glory.

My unshakable faith in India's liberation remains unaltered. I am leaving in your safe hands our National Tricolour, our national honour, and the best traditions of Indian Warriors. I have no doubt whatsoever that you, the vanguard of India's army of liberation, will sacrifice everything, even life itself, to uphold India's National honour, so that your comrades who will continue the fight elsewhere may have before them your shining example to inspire them at all times.

If I had my own way, I would have preferred to stay with you in adversity and share with you the sorrow of temporary defeat. But on the advice of my Ministers and high ranking officers, I have to leave Burma in order to continue the struggle for emancipation. Knowing my country men in East Asia and inside India, I can assure you that they will continue the fight under all circumstances and that all your suffering and sacrifices will not be in vain. So far as I am concerned, I shall steadfastly adhere to the pledge that I took on the 21st of October, 1943, to do all in my power to serve the interests of 39 crores of my countrymen and fight for their liberation. I appeal to you, in conclusion, to cherish the same optimism as myself and to believe, like myself, that the darkest hour always precedes the dawn. India shall be free-and before long.

May God bless you:

INQILAB ZINDABAD
AZAD HIND ZINDABAD
"JAI HIND"

Su Bhas Chandra Bose

Dated: 24th. April, 1945.

SUPREME COMMANDER.,
AZAD HIND FAUJ.

रंगून छाडतां पहिलां नेताज्ये केरने आपेवो भास आदेश

રંગૂન છોડતા પહેલા શ્રી સુભાષચન્દ્ર ખોજે ફોજને અનુલક્ષીને કાઢેલું છેલ્લું ફરમાન

હેડકવાર્ટી, આઝાદ હિંદ ફોજ

આઝાદ હિન્દ ફોજના

બહાદુર અમલદારો અને સૈનિકો,

બ્રહ્મદેશમાંથી હું ભારે હૈયે વિદાય લઇ રહ્યો છું. ૧૯૪૪ના ફેબ્રુઆરીથી આજ સુધીમાં આ ધરતી ઉપર તમે અનેક વીરસંગ્રામો ખેડ્યા છે. આપણા સ્વાતંત્ર્યવિગ્રહનું પહેલું યુદ્ધ, આપણે ઇમ્ફાલમાં અને બ્રહ્મદેશમાં, હારી ખેડા છીએ-પણ પહેલું યુદ્ધ જ. હજી તો ઘણાં યુદ્ધો લડવાનાં બાકી છે. હું તો જન્મથી જ આશાવાદી છું. કોઇપણ સંજોગોમાં પરાજય તો હું સ્વીકારવાનો નથી. ઇમ્ફાલનાં મેદાનોમાં, આરાકાનનાં જંગલો અને ટુંગરાઓમાં, બ્રહ્મદેશના તેલવિસ્તારોમાં અને અન્યત્ર, તમે શત્રુઓ સામે જે મર્દાનગી દાખવી છે તે હિંદી આઝાદીના યુદ્ધના ઇતિહાસમાં સર્વદા અંકિત રહેશે.

સાથીઓ, કટોકટીની આ ઘડીએ મારે તમને એક જ આદેશ આપવાનો છે; અને તે એ કે થોડીક વારને માટે અગર જો આપણને પરાજય સ્વીકારવાનો છે, તો તે આપણે વીરોની પેઠે સ્વીકારીએ, શિસ્ત અને સ્વમાનના ઉચ્ચતર ધોરણોનું સાંગોપાંગ પાલન કરીને સ્વીકારીએ. હિંદીઓની ભવિષ્યની પેઢીઓ-જેઓ ગુલામીમાં નહિ પરંતુ આઝાદીમાં જન્મશે અને જીવશે-તમારી પ્રયત્ન કુરબાનીઓને પ્રતાપે જ-તેઓ તમારા ઉપર આશીર્વાદ વરસાવશે; જગતને તેઓ સગર્વ સંભળાવશે કે મણિપુર, આસામ અને બ્રહ્મદેશના રણક્ષેત્રોમાં લડીને અને પરાજિત થઇને પણ મે સ્વાધીનતાની સિદ્ધિનો માર્ગ સાફ કર્યો હતો.

હિંદની મુક્તિ બાંખતની મારી શ્રદ્ધા અવિચળ છે. આપણો કોમી તિરંગો ઝડો, આપણાં કોમી સ્વમાન અને હિંદી સૈનિકોની મર્દાનગીની વીરપરંપરા- એ બધું હું તમારા હાથમાં સલામત છોડી જાઉં છું. એના રક્ષણને માટે તમે, આઝાદી જંગના અગ્રેસરો, તમારાં સર્વસ્વનું બલિદાન આપશો એ બાંખત

મને તલ્લભર પણ શંકા નથી. આપણા આઝાદી-જંગની, જગતને કાર્ષ્ણી બીજે ખૂણે શરૂઆત કરનારાઓ તમારા જીવનમાંથી પ્રકાશમયી પ્રેરણા મેળવશે. મારું ચાલ્યું હોત તો, હું, અહીં તમારી સાથે જ રહ્યો હોત...આપણી આ ટૂંકમુદતી હારના દુઃખમાં તમારી સાથે ભાગ પડાવવા. પણ મારા પ્રધાનો અને ઉચ્ચ અમલદારોના આગ્રહથી હું બ્રહ્મદેશ છોડું છું-અન્યત્ર જઈને આઝાદીનું આપણું યુદ્ધ ચાલુ રાખવા. પૂર્વ એશિયાના અને હિંદની ધરતી ઉપરના મારા હિંદી દેશબાંધવોને હું પૂરેપૂરા પિછાણું છું, અને પિછાણું છું માટે-જ હું તમને ખાતરી આપી શકું છું કે ગમે તેવા સંયોગોમાં પણ એ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ જરૂરી જ રાખશે અને તમે આપેલી કુરબાનીઓ અને વેદેલી યાતનાઓ અફળ નહિ જાય. મને નિસંબત છે ત્યાં સુધી હું તો, ૧૯૪૩ ના આક્રોષરની ૨૧ મીએ મેં જે શપથ લીધા છે તેને વફાદારીપૂર્વક વળગી રહીશ...અને ૩૮ કરોડ જેટલા મારા દેશબાંધવોના કલ્યાણ અર્થે અને એમની મુક્તિ અર્થે શક્ય તેટલું બધું ચે કરી છૂટીશ. મારો તમને પણ એ જ આગ્રહ છે કે મારી પેઠે તમે પણ આશાવાદને વળગી રહેશો...અને ઉષાનો ઉદય ગાઢતમ અંધકાર પછી જ થાય છે એવી મારી માન્યતાને સ્વીકારશો.

હિન્દ આઝાદ થશે જ અને તે થોડા જ વખતમાં.

હૃદયરો આશીર્વાદ ઊતરો તમારા ઉપર.....

હિન્દ લાખ ઝિન્દાબાદ !
આઝાદ હિન્દ ઝિન્દાબાદ !
જય હિન્દ !

સુભાષચંદ્ર બોઝ
આઝાદ હિન્દ સેનાના સરસેનાપતિ

૨૪, એપ્રિલ ૧૯૪૫

બ્રહ્મદેશ છોડતા પહેલાં પોતાના સહકાર્યકરોને શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝે આપેલો છેલ્લો સંદેશ

બ્રહ્મદેશના મારા હિન્દી અને બ્રહ્મી મિત્રોને-

ભાઈઓ અને બહેનો,

બ્રહ્મદેશમાંથી હું ભારે હૃદયે વિદાય લઈ રહ્યો છું. આપણા સ્વાતંત્ર્યવિગ્રહનું પહેલું યુદ્ધ આપણે હારી બેઠાં છીએ-પણ ફક્ત પહેલું જ. હજી તો ઘણાં યુદ્ધો બાકી છે. એકાદ યુદ્ધમાં પરાજય પામીને નિરાશ થવાનું હું કોઈ પણ કારણે જોતો નથી. તમે-બ્રહ્મદેશના મારા દેશબાંધવોએ-માઠરે વતન પ્રત્યેની તમારી ફરજ દુનિયા આખીને તારીફ કરવી પડે એવી રીતે બજાવી છે. તમે તમારું સર્વસ્વ-માનવસંપત્તિ, દ્રવ્ય અને સામગ્રી-ઉદારતાથી આપી ચૂક્યા છો. સર્વસ્પર્શી યુદ્ધ માટેની તૈયારી એટલે શું, એ તમે તમારા વર્તનથી બતાવી આપ્યું છે. પણ આપણી સામેનાં બળો અતિ પ્રચંડ હતાં; અને પરિણામે હાલ થોડા વખતને માટે તો આપણી આઝાદીનું આ બ્રહ્મદેશવાળું યુદ્ધ તો આપણે હારી જ બેઠાં છીએ.

નિઃસ્વાર્થ સમર્પણવૃત્તિની જે ભાવના તમે બતાવી છે અને ખાસ કરીને- મેં મારું વડું મથક બ્રહ્મદેશમાં ખસેડ્યું તે પછી-એ તો માસથી હું જીવીશ ત્યાં સુધી કદાપિ નહિ વિસરાય.

આ ભાવનાને કોઈ પણ શક્તિ કદી કચડી શકશે નહિ એવી મારી શ્રદ્ધા છે. હું તમને વિનવું છું કે હિંદની આઝાદીને ખાતર એ ભાવના ટકાવી રાખજો.... હિંદની આઝાદી માટે ફરી યુદ્ધ લડવાનો ધન્ય દિવસ જો ત્યાં સુધી ઉત્તતશિરે ઊભા રહેવાની મારી તમને વિનતિ છે.

હિંદના છેલ્લા સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે બ્રહ્મદેશના હિંદીઓને એમાં આદરભર્યું સ્થાન હશે.

હું મારી રાજપ્રુશીથી બ્રહ્મદેશ છોડતો નથી. મને પોતાને તો અહીં જ રહીને આપણા ટૂંકમુદતી પરાજયનું દુઃખ તમ સૌની સાથે સહેવાનું વધારે ગમત.

પરંતુ મારા પ્રધાનોની અને ઉચ્ચ દરજ્જાના અમલદારોની આગ્રહભરી સલાહ છે કે હિંદી આઝાદીની લડતને જારી રાખવા માટે મારે બ્રહ્મદેશમાંથી બીજા ક્યાંક ચાલ્યા જવું જોઈએ. જન્મથી જ હું આશાવાદી છું—અને પરિણામે હિંદની સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિને હવે થોડા જ વખતની વાર છે એવી મારી શ્રદ્ધા આજે પણ અવિચળ જ છે. એ જ આશાવાદને હૃદયમાં રાખવાની હું તમ સૌને વિનંતિ કરું છું.

ઉપા પહેલાં ગાઢમાં ગાઢ અન્ધકાર આવવાનો જ—એમ મેં તમને અનેક વાર કહ્યું છે. અત્યારે આપણે ગાઢમાં ગાઢ અન્ધકાર સોંસરા પસાર થઈ રહ્યા છીએ...એટલે ઉપા હવે દૂર નથી.

હિંદ આઝાદ થશે જ.

બ્રહ્મદેશની પ્રજા અને બ્રહ્મદેશની સરકારે આપણા આઝાદીજંગને ચલાવવામાં શક્ય તેટલી બધી જ સહાયતા મને કરી છે તે બાબત તેમના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાની લાગણી બ્યક્ત કર્યા વગર આ સંદેશ હું પૂરો ન જ કરી શકું... બ્રહ્મદેશનું એ ઋણ સ્વતંત્ર ભારતને હાથે જ ફીટી શકે...અને તે દિવસ પણ હવે દૂર નથી.

ઇન્કિલાબ ઝિન્દાબાદ !

આઝાદ હિંદ ઝિન્દાબાદ !

જય હિન્દ !

સુભાષચંદ્ર બોઝ

